

ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН

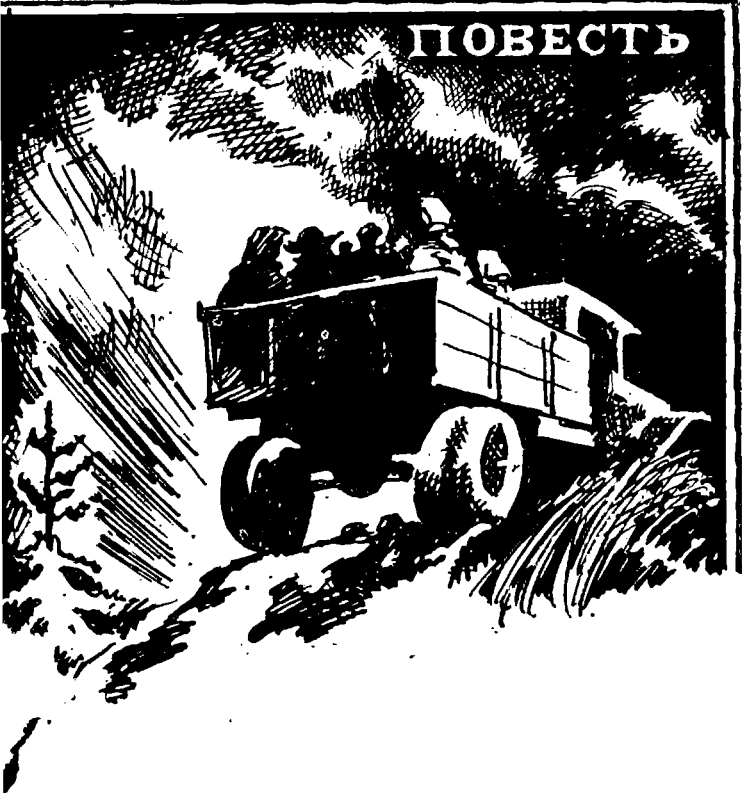

Адамла

<http://allbinaat.uva.wordpress.com>

ПОВЕСТЬ

АДАМЛА

«Атанг-ананг кимледиле?» — деб манга,
Джюрегими кыйнамаггыз, тилейме;
Хапар сорсаггыз, джетеме аманнга,
Баш туклерим кюбадыла, кюеме.
Кгайда кгалдынг?.. Нек тас болдунг,
анам, сен?..

Таньмагганлай, термилиб излейме.
Джолда баргган тиширыугга тубесем,
«Бу болурму?» — деб ызындан тебрейме».

В. Анкваб.

Кимни юсюнден джазылса, тыйыншы болур: анасын-
атасын, миллетин танымай ёстен сабийин юсюнденми?
Гатаасын атжалдан кэутхарыр ючюн джанын берген
ан-пимми? Огъессе, атасы-анасы да тургъанлай, ёксюз
кыялдан кызынымы?..

Къара кюнде аланы барына да эриген, джап аурут-
ман, билек болгъан, кёлтюргенле кимледиле?

Тебе, чайкъала, сюзюле, тазалана тургъан тюрсюз,
кыйырысыз джашау тенгизни пелери — адамладыла.

Адам! Дайым кюнде сени атынгы минг кере айта
болурбуз. Абынырыбызны эслек, билегибизден тутуб,
джардан ётдюрюючю, уллу джюрюшде негер болуб,
джолубузну джарытыб, барыбызны да насыбха тюрбетир
ючюн кюрешген адамла!

Къала ишлеселе да, тауу бери аудурсала да, терк
суулары алларын тыйсала да, къум тюзледе, чауулла-
да шахарла ишлеселе да тала билмеген адамла!

Джулдузлагъа джол салсала да, ауругъанны ёлюм-
ден къалдырсала да, хатерсиз, къанлы джауну къаушат-
сала да махтана билмеген, джигерликлерин, билимлерин
къалгъанлагъа джукъдуруб кюрешген, тенгликни, къар-
нашдыкыны суйген огъурлу, халал адамла!

Сиз рахат болургъа, тынчлыкъгъа юремегенсиз.
Узакъ Африкада, Азияда тегюлген къанла, Америкада
бюгюн бола тургъан къатылыкъла да, кесибизде тюгел
джарашыб бошамагъан чийсил затла да сизге джукъу
бермейдиле. Неге да къайгырыучу, тынчлыкъсыз, керек
джерде арха турмагъан таукелле, кимге да джаныгъыз-
дан юлюш этерик, ачыкъ кёллю, тюз иннетли адамла!
Джашауну тутуругъу, халкъны халкъ этген сизсиз. Сиз-
ни юсююзден кёб джазылгъанды. Джазыллыгъы энгда
алдады.

Алай а чегетде терекле да бирча болмайдыла. Аланы
пчинде чапракъланыб, кегериб тургъанлай, ичлери къуу-
ушла да тюрбейдиле. Кегет этмеген, чыгъанакъ кючле-
генле, ёсмеген, чакъмагъан къуу ёре турукъла да бола-
дыла. Мырышкы къайнаб, кенгиге джайылыб, къатын-
дагъылагъа кюнню тийирмеген тереклени да кёргенсиз.

Алай болса да чегет — чегетди, адамла уа — адам-
ладыла.

1

Кюнню таякълары шахарны тащ орамларыны чай-
ырын эритиб, аякъ ызларынг тюршген иссиде, адамла
телеграф болгъан юйге ашыгъыш киредиле. Кабина-

ланы ичлеринден эшитилген таууш, юйде олтуруб, ёрге
туруб, кезюлерин сакълагъан эркишилени, тиширыу-
ланы селешгенлери, мюйюшде сюелиб, эки «кефли»
джашны даулашханлары бир-бирлерине къатышыб, сёз
ангылатмайдыла.

Телефон бла керекли шахарланы чакъыра тургъан
алаша сюекли, чырайлы, токъ тиширыучукъ, эрлай ёрге
къобуб, кесин таялмай:

— Джамагъат, неди бу дауур?.. Сиз адам инсанла
шойсуз да!.. Бирден нек селешесиз? Былайы сизге ба-
зар болубму къалды!.. Сёз ангылай эсегиз, тохтагъыз!
Кесин таялмагъан а къайры сюйсе да барсын, эшкеле
ачыкъдыла! — деб кычырды.

Адамла джунуб, бир-бирлерине къарадыла. Дау-
лаша тургъан джашланы бири, бери айланыб, мыйыкъ
нобюнден кюле:

— Эгешчингим, джюрекчингинги бас ансы, чыгыб ке-
герге боллукъду, — деди.

— Мени джюрегимде сени чотунг джокъду.

— Барды, оллахий, барды. Болуб селешеме. Мени
былайгъа келтирген да сени джюрекчингинди, — деб узун
папиросу аузуна салгъанлай, олтуруб тургъан чал-
бан къатын башын булгъаб, аузундан сёзюн алыб,
онгунмагъанын билдире:

— Ах, быллай иги джашланы былай бузулуб къал-
гъанларын кёрсек, — деб селеше тебрегенлей, джаш:

— Башыбызгъа акъ тюрк чыгъады да къаладымы
дейсе, — деб бнягъынлай селеке халда кюлюмсюреди.

— Тюз айтаса, аланы кёбюсюн сени кибикле чыгъар-
гъандыла. Бетсиз, ананг кибик къарт къатын бла сери-
нге селеше турмай, эшик аллына чыгыб тютюнлетсенг
а. Ах, мени къаплымы юйюнде да сеничала ёссюнде, —
легенлей, джаш, папиросун да шууудатыб, пчинден му-
рулдай, чыгыб кетди. Юйню пчинде джалгъан дауур
тохтагъанында, кабиналада тюрлю-тюрлю шахарла бла
селешген адамланы тауушлары джарыкъ эшитилдиле.

— Ленинградмыса? Меннге Ленинград керекди.
Анам! Сен шойса да? Иги эшитеме. Джокъду хатам,
лачыгъым! Таулада солуб, энди ызыма тебрегенме.
Къалаймы дейсе?.. Сейирлик! Джандет дегенлери бы-
лайды. Хо, таула кёкге тирелиб турадыла. Хапарым
кёбю, аначыгъым, эшитемисе? Барсам, айта турурма..

— Фрунзе? Тынгылаймыса? Хо, мен чакъыргъанма,
Арунма. Джокъду хатабыз, сау бол. Джашны тюнене

дәккәри ашырдим. Хо, тюз аңгылагъанса. Тенгизде кьулдукъ этерекди. Аны гитчесими? Ол Бийчесында малчыды. Анга уа не сёз! Алай а ол тамадасы аскерден кьайтханычы башына иш этмезлигин билеме. Хо, хо, болсун, аны оноуун келсенг этербиз. Сора аллыгъызгъа кьарайбы.

— Хурзукму? Къайсыса, аурууунгу алайым, нек чакъыргъанса?

— Менми, Мёлеханма, сени кьарт ананг. Не эте турасыз, джашым? Эгизле табхандымы? Алай деген неди?! Экиси да джашчыкъла? Оу, кьор болайым аны айтхан ауузунга! Джашым, нохта бауунг хазырды, ала барырма. Игиди, сенден алгъа ёлейим, барына да салам айт. Аллах бере тебресе, эки кьолу бла береди!..

— Къайсыса? Зеленчук райОНО? Школларыгъызгъа излеген китабларыгъызны пйдик. Тамбла складда болукъдула. Школагъа табдырыгъыз.

— Тохта, кьычырма, алма джанынгы. Сабыр бол, ким эсенг да.

— Меннге Къарачай сахар керекди! Сенмисе, Айшат? Мени таныдынгмы? Огъай, кесимме. Письмону алгъан эдим. Суратчыгъынг ючюн сау бол! Институтну бошагъынчы болдукъ тюлмюдю? Да кьалай этейик? Къайдам. Айшат, сен мени билесе... Сёзюбюзню унутханмы этгенсе? Сёзюм бирдими? Да меники да бирди! Ыйыкъ сайын джазармамы? Огъай, Айшат, мен айтханмы да бир эт: ыйыкъда эки кере джаш деб, акъ галстуклу, кьара кыстомлу джаш кызыугъа кириб тургъанлай, телефонда ишлеген тиширычукъ:

— А, джаш, заманынг тауусулду, боша,— деб сёзлерин бёлдюрдю.

Хар бирини, бирер сагъышы, бирер кьайгъысы, бирер джазыуу, бир-бирлерине ушамагъан энчи умутлары, муратлары, оноулары. Хар кьайсыны хапарын алыб кьарасанг да учсуз, кьыйырсызды, мыдахлыгъы, кьууанчы да барды, кьайгъысы, насыбы да джетишеди. Бары да кьайры эсе да узакъ джары, сейир джолгъа атлашганлача ашыгъышдыла, джарыбдыла, учунубдула.

Олсагъатдан эшикле ачылыб, тенгизчи аскер кийимлери бла узун, кьатангы джаш, кьара чумаданын кёлтюрюб, юйге кирди. Аякъ кийиминден башлаб, башында картузуна дери кьап-кьарады. Кенгбучхакъ кенчегини башы бла гитче бычакъчыгъыны кыны кёрюнеди. Чумаданын джерге салыб, мангылайында терин кьол джау-

лугъу бла сюртюб, барына да кёз джетдирди. Бал бетли кьалын чачыны ууакъ бурмалары картузуну тьюбю бла мангылайына тегюлгендиле. Узун ингичге кьара кьашлары кёзлерине салкынлыкъ этерге излегенча, тогъай кьыйылгъандыла. Аны акъ бетинде ууакъ сепкичклерин эсленеди. Джашха бары да сынаб кьарайдыла. Аскерден келген бу кимни джашы болургъа керекди? Кимни юйюне келди быллай джигит джаш? Быллай уллу насыб? Кимни анасына келди быллай уллу кьууанч? Аны билирге сюйселе да киши соралмады. Джаш телефонда ишлеген кызыны кьатына барыб саламлашды:

— Айыб этмегиз, меннге Микоян-сахар керек эди, кёб сакъларыкъмамы?

— Къайры гузабаса?

— Шахаргъа дедим да!

— Анда кимни излейсе? Ким керекди?

— Адамларымы излейме. Детдом керекди, тамадаларындан киши табылса, игиси ол эди, — деди аскерчи.

— Бар да олгур, замаи джетсе, мен билдириме,— деб гиширыу бюсюреусюз джууаб этди. Джаш сынагъанча, юйде адамланы аулай барыб, кьарт кьатынны кьатына олтурду. Кешемер чепкенли, кьара белликли, джылланы ауурлукълары белин бюкген, хончалары агъаргъан, кьарамлы кьатын джашдан кёзлерин алмай сорду:

— Балам, кьайдаи келесе? Кимникисе кесинг да?

Джаш анга джити кьарай, башын булгъай «аңгыламайма»,— деди орусча. Олтургъанланы бири, джаш адам, аны эслеб:

— Амма, орус джашды, джангылыб, кимге эсе да ушатыб айланаса,— деб ышарды.

— Огъай, тоба, мен да туура аллай бирни билмеген тели уа тюлме. Къарачай болгъаны кёзлеринден, кьанындан танылыб турады. Алай а, тышында эки джылны айланган эсе, тилин унутханды деб да не айыб барды! Бусагъатда аллай бир турмагъанлай да унутадыла. Къарачай болгъанын кёргенлей да таныгъанма, алай а кимни джашыды, аны билирге излей эдим,— деб амма «мени энди селеке этеми башлагъандыла» дегенча, терен ахсынды.

Аскерчини кабинагъа чакъырдыла. Ол, аллында са-

быр джууабла бере туруб, сора ачыулана башлады. Джашны кычырыб, хыны селешгенни бары да эшитдиле.

— Бир адам да квалмагъанмыды? Сора къайры думп болгъандыла?! Мени таныгъанладан киши табсам, хапар сорлукъ эдим. Биз айтырбызмы? Сиз нени айтырыкъсыз?! Мени мени билесиз?.. Архивгеми? Мен сау адамма. Мениге сени архивниг да, музейниг да, керек тюлдю.

Мен юйюмю бюгюн-бюгече табаргъа керекме. Да табмасам, иги бир къара!— деб трубканы атыб, къашы-башы туююлюб чыкъды. Юйде олтуруб тургъан бнягъы джаш аны башында аягына дерн сынаб, бютеу халын таб кёрмей, тюб билирге таукел болду:

— Айыб этме, ашхы улан, атынг кимди?

— Борис, — деб, бурулуб да къарамагъанлай, бюсюреусюз джууаб этди.

— Къайдан келе тураса?

— Да ол неге керекди? Одессадан келеме.

— Сора Микоян-шахарда сени негни билликдиле?! Ары бош селешесе. Бытай олтур, ма былай арабызгъа кел. Биз да украинлылабыз. Къонакъны кимден да бек сюебиз деб турабыз. Кесниги бош кыйнама да, хапарынгы бир айт, — деди бнягъы джаш. Борис, къарт къатын бла аны араларына олтурду. Башында картузун къолуна алды; къол джаулугъу бла мангылайында терин сюрте, терен ахсынды.

— Мени ким болгъанымы билирге сюйгенча кёрюнесиз. Мен хаталы адам тюлме. Атымы айтдым, къайдан келгеними айтдым, сиз а кимлесиз? Мен да билмейме сизни, — деди Борис, къарт къатын бла джашха кёзюу къарай.

— Ий, аурунг алайым, не айтады, бизни Анзорчукъну кёрген болурму? Ол кетгенли айдан артыкъ болду. Хапарын билмейбиз. Джукъ джасмайды...

— Тохта, амма, ол аны къайдан билсин. Аскерде аз Анзор, джокъду! — деб, джаш Борисни сорууна джууаб этди:

— Биз а къарачайлылабыз. Бу шахарда джашайбыз. Мени атым Асланды, устазма.

— Да мен да къарачайлыма.

— Къалай? Сора кесибизча нек селешмейсе да?

— Къарачай тилни билмейме.

— Чыртда?

— Бир сёз да билмейме.

Аслан Борисни кёзюне джангыдап сынаб къарады. Къулакъларына пйнанмай:

— Бир сёз дамы дейсе? — деб сейирсиниб сорду.

— Аслан, алай сёзле бла махтамагъанларын сен да биле болурса. Ана тилни билмеген бюсюреу тюлдю. Алай а билмегенинге билеме десенг, андан да аманды.

— Борис, кимладанса? Тукъумунгу сорама.

— Ёлмезладан.

— Къайсы элденсиз?

— Билмейме.

— Атанг кимди?

Борис, бу сорууну эшитирге сюймей, башын бир джанына буруб энтда:

— Билмейме, — деди.

Аланы туураларында олтуруб тургъан алакёз кызычыкъ Алимат ахсынды. Аслан къулакъларына пйнанмагъанча болуб, джашха джити къарады. Алай а Борисни бетинден джукъ танымай дагъыда:

— Къалай дедниг? — деб къайтарыб сорду.

— Билмейме, ангылашындымы?! — деб Борис кёл-тюрттерек джууаб этди. Алимат эсин пйиб,, джууукъгъа келиб олтурду. Аслан къатынга къараб, билмейме деген сёзюне не ючюн айтылгъанын соруб сезерге изледи. Арабин, джашны бир джюреги кыйналгъан зат болурму деб, сагъыш этиб, ангарыла тургъанлай, тёмей ол бнягъынлай:

— Борис, сен узакъ джерден джолоучуса, арыгъан да болурса, мен сорууларым бла сени джанынгдан этерге башлагъанма, алай болса да ананг а кимди, аны бир айт? — деб сорду.

Борисни бети тюрлю-тюрлю болду, узун нигичге къащлары бнягъынлай туююлдюле.

— Билмейме! Болду! Сормагъыз энди мениге джукъ да, менден соруу алмай эсегиз!.. — деб эрлай ёрге къобуб, терезени тюбюне барды, панросну ауузун салыб, къабындырыб, тютюню бурну бла чыгъара, терезеге айланыб, эки кёзю къайры эсе да узакъ джары чыракъ кетдиле.

Аслан сейирсиниб, хапарны къарт къатынга айтды.

— Оу, алай деген неди? Аллахха пйнан, не къулакъ оту барды, — неда шашыб турады... Тоба, тоба, тоба... Ий, кърманынг болайым, анга ким пйнанныкъды?! Мазаллы джаш кимниги болгъанын билмейди. Кет, иманы

алай болсун эшта, ол аланы къайдан да билери!.. Бери келиб, кесин ким эсе да бир этиб сёлеше турады. Эшитдингми, Алмат, бусагъатдагъыла алайдыла...

Аслаң, сенден алгъа ёлейим, мен айтады де да бир сорчу анга:

— Шо дуняны башы бла тубю джаратылгъан джерде табхан атасын, анасын, туугъан элин билмеген адам боламыды?

Аслаң аны соруун Борисге алайлай кёчюрдю. Борис папиросун аузундан алды, къатынны аллына келиб джаанына тийгенни билдире:

— Болады, амма, болмасамы айтама сора... Атасын, анасын да тапымагъан, туугъан элин да билмегенле боладыла. Мен аланы бириме,— деб баш энишге къараб сагъышланды. Аслаң ол сёзлени магъаналарын кёчюргеннде, къатын башын булгъаб, бир талайны турду. Сора кёзлеринден джыламуқълары агъыб:

— Ах, ахырзаманни джууукълашхапын андан да билсегиз а, балала аналарын танымай тебрегендиле!.. — Джашым, сора сенге аллай бир не зарауатлыкъ джетгенди, былай эс нек ташлагъанса?— деди амма.

Алмат, эки кёзюн джашдан алмай, терен ахсыныб, баш энишге къарады. Борисни мыдахлыгына, дюрген джууабларына сейирсиди.

— «Аскерчиле, артыкъ да тенгизде къуллукъ этгенле, джарыкъ боладыла деучен эдиле... Муну усу нек тутханды?.. Огъесе къуру да кылыгы былай болурму?» — деб, аны джашха сёлеширн келди, алай а сёз башларгъа чурум табмады.

Борис, бууунунда сагъатына кёз джетдириб:

— Заман неди, тюзюн айтырыкъ бармысыз?— деб олтуруб тургъанлагъа айланнганында, Алмат, джунчуряракъ болуб, сагъатына къарады. Қиши джууаб этмегешн кёргешинде:

— Ючден беш минут атлагъанды,— деди.

— Тюз барамыды сагъатынг?

— Барады.

— Къайдагъ билесе?

Борисни бу соруун ушатмай, Алмат кёлтюртерек джууаб этди:

— Джюрютген сагъатынгы къалай айланнганын билген алай сейир тюлдю.

— Сора сен быллай таукел кызы, кёб затны биле болурса?— деб Борис кызыгъа джити къарады.

— Башыма джетгенни билеме, — деди Алмат, джаныпа тийгенни билдире.

— Асыры аз билмеймисе? — деди Борис.

— Билгенни кесиме боллукъду.

— Иги кызы, атангы, атангы кёюнларындан сора не кёргенсе... Сен джашауну сынамагъанса. «Билгенни кесиме боллукъду» деб сёлешесе...

— Борис, мен сынагъан меннге боллукъду... Мен аны джетти къанлыма да излемейме. Аскерге сенича кёблебарыдыла. Сен да аны бла махтанма.

— Хар кимни кёргешн, сынагъаны кёзлериңде окъулса, иги боллукъ кёре эдим,— деди Борис.

2

Зорлукъ Къарачайны ташлагъанында, тар, ташлы ёзешледе джашауларын дыгалас бла ашырыб баргъан таулула джерни эркинине, тюзлеге чыгыб, джангы элле сала эдиле. Урбун аллай элени бири эди. Ол къалып четгелл ёзенин нчине болса да, малгъа таб эди. Аны сабан ызлары, кышылыкълары эркин эдиле. Ёлмезланы Ибрай, эски тау элени биринде ауур юйдгисин кечиндиралмай, эркинлик бла бирге берилген кенг джерни табсыныб, кёчюб, Урбунга келди. Бурун Къарачайда кызылапы юйге ауурлукъгъа сапасала да, Ибрай кызылагына джашында аз къууанмай эди.

— «Къыз чыгъаргъан — кызыл кымыжа», деселе да мен быланы джетген кюнде бирер билекге санайма. Меннге хайырлары джукъмаса да аналарын аллында гырджын тегенесин алыбдамы солутмазла!.. Кёбно насыбы да кёб,— деб Ибрай кесн кесине кёл этнучен эди. Аналары Айшат джарыкъ, огъурлу тишируу эди. Юйдеги ауур болгъанлыкъгъа ол джунчуй билмей эди. Аны айбатлыгы, сапы, сюегн, намысын сакълай билгени элде хапар эди.

Бир кюн Ибрай кюндеден эсе эртде кёбду. Сабийлени уятмай, кийиниб, эшикге чыгыб тебрегенлей, бешик кымылдады. Бёлениб тургъан сабий керилиб, созулуб, кьолчуқъларын чыгъарды, тобукъ джастыгын тюшюрдю. Мангылайын джабхан бурма чашчыгын терлеб, суу джугъу болду. Ибрай бешик бауну тешиб, сабийчикини, кына бла боялгъанча, кызыл эринчиклери не бармагъын джетдириб:

— Мамурашчыгым, айю мамурашчыгым, пеге ышараса, нее? Зийнадан туугъанчыкъ, — дей богъакъчыгын

дыгы этиб, «кыыл-кыыл» деб кюлдюрдю. — Аначыгынгы уятыб кьоярыкъса, кечени-кече узуну кёз кысыдырмагъанса, кьалкысып. Кёзчюклерниги кыс да кьой, добарчыгъым, мамурашчыгъым, — деб эркелете тургъанлай, Айшат уялды. Ол, джуургъанны тюбюнден бир кёзю бла кьараб, Ибрай сабийни былай эркелетгенин биршич кере кёрдю.

Аякъ юсюне минигени чалкычы болуб, джайын, кыышын да ат белинде гёзет бла ашыргъан Ибрай, джашауну сынар ючюп кьалмагъанды. Аны чабыр баулары тешилмегенлей, чабыр саламы алмашынмагъанлай, сау ыйыкъ кетиб кьалгъаны да бола эди. Орта бойлудан эсе алашагъа дженгиген, ачыкъ тюрсюню, джумушакъ сёзю, джанаша чыныкдыргъан таукел джылкычы бюгюн Айшатха артыкъ да джумушакъ, сюйюмлю кёрюндю.

— Огъай да, нечиксе?.. «Бекирни сюймейме» — дей эдинг да?!

Сюймеген алаймыды?.. Тюгел эки айы да джетмеген кьагъанакъ сабий бла сёлешпучюгюн зат кьалайды?! Бюсюреу этмейме юсюнден бери айырымлай тургъанынга! — деб, Айшат кьууанганын джашыралмай кюлдю. Ибрайны бети кызарды, таб, бир уллу уятлы болгъанча, джунчуду. Сора эс джыйыб:

— Да бу меник болур?! Сабийме кимни дауу барды? Бюгюнге дерн да эркелетмей, кесими кьалай чыдатханма, анга сейирсиме. Айыб этген — этсин. Мен бу мамурашчыгъымы кьалгъанладан эсе айырыб сюеме. Эшта, мени кьартлыгъым муну кьолунда боллукъ болур, — деди, сора, бешикге айланыб, джетиб тургъан бал бетли сакъалын сабийнини пинген, акъ бетчигине джетдире, бнягъынлай эркелетди.

— Алайды да, мамурашчыкъ? Асырарыкъмыса мени? Нек ышараса? Огъесе бир чубуретекте тагъылыбмы кетериксе?.. Эсе кир, болсунму? Сен мени юйюмю кьаласы боллукъса. Сени акылы, джити кёзчюклеринг бардыла. Кьалгъанла бары да сенге кьор болсунла! Сени бир ышаргъанчыгъынгы багъасы тюлдюле, — деб, эки кёзюн бешикден алалмай, эшик юсюне дерн барыб, этегинден ким эсе да артына тартханча, онгсунмай чыкды.

— Сабийле, турчугъуз, иги джашласыз, школгъа заманыгыз джетиб кьалады. Туругъуз, кийингиз, мен да кьобама, — деб, Айшат кьолан алакытай чепкенин кие, ёрге сюелди.

— Аланы уа нек кьобармайса? Ала да кьобсунла, — дей, кесчиги кёбдюрюб, тамада джашчыкъ джууургъанын юсюнден атды.

Бир-бирлерине эришгенча, сабийле эрлай кьобуб, кийине тургъанлай, хоншулары джан солуу этиб, юйге кирди.

— Кьуугъуну эшитгенмисиз?.. Былай этиб нек турасыз?! Немчала кёпюрге, джоллагъа бомбаланы атадыла. Джау тюбюнде кьалыб кетебиз... Туругъуз, уллу гитче да, нелерин да кьоюб, кьачар кьайгыгъа киргендиле.

Бу сёзлени эшитгенлей, Айшат юсюне суу кьуюлгъанча болду. Асыры эс ташлагъандан ауузундан сёзю чыкмай тургъанлай, Ибрай чабыб джетди:

— Аллах, айтхан болур. Эсингизни джыйыгъыз. Ала туура алай кириб кьалалмазла. «Кьоркьакъны кёзю экили кёрю» дегенлей, керексизге абын-сюрюн этмейик. Бютеу халкыны урунганы джау табасы болургъамы башлады?.. Атлагъа не мадар болсун... Эшитемисе, йэ, сенге айтама да? Сиз не бола эсегиз да, эл бла болугъуз. Мен джылкымы душманнга кьоюб кеталлыкъ тюлме.

— Сора кьалайды да муратынг? Сеннге юйдегинген эсе атламы багъалы болдула?! Аны кьой да быланы аякъ тюбде тебетме, кьутхарыр мадар эт, — деб юйик арасында спрелиб тургъан, адам арасы болгъан Хубун ашыгыш чыгыб кетди.

Самолетну ачы улугъаны бла, кёк чартлагъанча, бомба чачылгъан тауушла чыкдыла. Сабийле кычырыкъ этиб, аналарыны этегине джыйылдыла.

Гурт тауукъ джуджеклерин кьанатларыны тюбюне джыйгъанча, Айшат, эс ташлагъан сабийлерин кесине кысыб, уф десенг, ауарча болуб, аякъ юсюнде кючден сюелиб тургъанлай, бетлеринден кьанлары кьачхан сабийлеге кёл этерге кюреше эди.

Гюрюлдеген таууш эшитиб, Ибрай эшикге чыкыгъанында, арбазда эски джюк мешинаны эследи. Аны ичинде экеулен:

— Былай этиб нек турасыз?! Тебрегиз! Немчаланы сакъламай эсегиз!.. — деб ашыкдырдыла.

— Кьалгъанла уа? — деб Ибрай, бети акъ учхунча агъарыб, аузуна айтыр сёзю тюшмей, хоншуларына кьарады.

— Кёзлеринг кьайдадыла!.. Ала сенича, быт-быт эте турмайдыла. Кетиб баргъанларын кёрмеймисе... Терк бол! — деб дагъыда хайдалатдыла.

— Джылкыым а? Мен аланы кьоюб кетерик тюлме... Халкыны рысхысын джау табасы этиб... Огъай, мен не болса да ала бла болукъма. Джылкы кьутхарылмай боллукъ тюлдю, — деб тыгъылыб сёлешди. Советни кьагъытчысы Мырза мешинадан секириб тюшюб:

— Алан, сен ойнагъанмы этесе?! Ол сен джассы-джассы сёлешнучю заманла кетгендиле, биле болурса. Джылкыдан эсе адамла багъалыдыла. Аны кьой да, юйдегиги джау табасы этме, — деб юйге кириб, сабийлеге кёл эте, ол мешинагъа джюклерге болушду. Айшат босагъада сюелиб, бир юйюне кьарай, бир да арбазда сабийлери мишген, гюрюлдей тургъан мешинагъа кьараб, кесин тыялмай, кьычырыкъ этиб, эшикни кьучакълады:

— Ах, мен кьыйынлы, ой атам, джанымдан сюйген анам, кьызыгъыз сизни кьабыр топрагъыгъызны кьанлы джауну аякъ тюбюне кьоюб барады... Этер кьарыуум джокъду. Тилейме, кечигиз. Душманны зорундан барыбыз да джаратхан аллах бла сакъланайыкъ, — деб. джаякъларын джууб келген джыламукъларын да сюрттерге эсгермей, саудан юйюн кьучагъына сыйындырыгъа мадар болмагъанына кюе, сабындан тутуб тургъан эски эшигини эки джаны бла эки кьолун узатыб, эшик кьанганы дагъыда кьучакълады.

Ибрай аны, билегинден кючлю тутуб, мешинагъа тартды.

— Анам, бери чаб, мешина кетиб кьалады. Хайда, майна кьарачы, таукел этиб Мазанлары да мине турадыла, кёремисе, кел бери, — деб сабийчиклери кьычырдыла. Айшат гузаба миниб, эки кьолу бла бетин джабды. Ибрай, эки эрнин бир-бирине кьысыб, олтуруб чыдаялмай, джылкысы кьалгъан сыртдан эки кёзон алалмайды. Мычымай мешина арбаздан чыгъыб, джолгъа айланды.

Кюн чууакъды. Аны алтын таякълары «Тауларыгъызны немчалагъа кьоюб, кьачыбмы тебрегенсиз?» — деб даулашыргъа излегенча, терек бутакъланы аралары бла ычхыныб, джолгъа, мешиналагъа тийиб джарытдыла. Эртденги чыкъ кьуруб, чархла кьозгъагъан букъу бирден кёлтюрюлюб, тегерекни чарс басханча,

мутхуз этди. Кьоркьуулу тар джоллада сабийле болгъан мешина эм артда акъырын барады.

Къаяланы башларында самолет улугъан таууш чыкъды. Кёб турмай, сызгырыб, бомбала тюшюб, джолну джанын чанчакъладыла.

Айшат бираз эс джыйгъанында:

— Анам, кьалайса? Онг кьабыргъангдан джат, энди тюз джолгъа чыгъаргъа кёб кьалмагъанды, чыдаргъа кюреш, — деб кьатына олтурду. Алай эски джюрек аурууу кьозгъалыб, тешекден кьобмай, кьарт анасы сандыракъ этиб, несин да билмей джатады.

— Кьоркмагъыз, хомухла! Иш аллах айтса, бир зат да болмаз. Кёбню кёрген бизни ёхтем тауларыбыз немчалагъа ёмюрлюкге кьонакълбай болуб кьалмазла. Кьралыбыз, аскерибиз сау болсала, биз туугъан джерибизни энтда табарбыз. Алай а мен кьаллай атланы кьоюб барама... Мешиге аны, адамла огъай эсенг, джаратхан аллах кеси да кечмез... Мени этгеним кьызбайлыкъды, кёлсюзлюкдю, — деб джюрегин эмген сакъланыларын Ибрай ичинде тыялмай, барына да эшитдирди...

— Ий, бир айтайым, адамла кьырыла тургъан джерде, джылкы башсыз болады деб, быллай бир нек кюесе?.. Аны да адамла юйюн кюте болурса?! Адамларыгы уа несе бола тургъанларын кёремисе?!

Кьрал юйюн, властыбыз юйюн мингле джан бере тургъанларына бир кьара! Бу кёзюме кьараб тургъан юйдегиге уа не айтаса?.. Гаккыны ташкысын бузуб чыкълан, кьаланы джюджек балалача, кёзюме кьараб, аууларыны чыб тургъан кьыйынлы джанла энди кьаллай боллукъдула?.. Кьайда кьатыб кьаллыкъдыла, кьандам!.. Ах, мен джарлы!.. Бу затны мен тюшюмде керсем да алыныб, чегетге кирир эдим. Энди уа ма турама, джукъ да эталмай. Адам тёмезлик, ол кёл-гюрмезлик зат джокъ кёреме, — деб Айшат кьолун анасыны мангылайына салыб тургъанлай, мешина чайкъланында, тамадасыны тобукъларында кьалкыб тургъан гиче джашчыгъы кьычырыкъ этиб уянды.

Джюкленген мешинаны ичинде сабий джунчуб, кьычыралгъанын кьычырыб тебреди.

Айшат таб олтуруб, сабийин кьойнуна кьысыб, джангъан аны джаягъына салды, алай а, ачудан ачы чычыргъан болмаса, сабий тохтар оноу этмедди. Анасы кьаллай эмчегин, эмизикни салгъанча, кьолу бла тутуб,

эки айы да тюгел джетмеген баласыны аузуна салды. Сабий джюрексиниб, кесип тыялмай, дагыда бир талайны барды, алай а ауузчугун эмчекден айырмаганы ссеббли, тунчукгун адамча джундуб, тылныуу белюнуб, мушулдаб, ыгырдагандан сора алгыныча джылаган тауушу чыкмады.

Кёкде гюрюлдеген таууш, шоркыача, юзмей уллудан-уллу чыга келиб, кыулакъланы сангсытды. Джолну кыатына бнягы бомбала тюшнуб тебрелде. Аланы ачы сызгыргун тауушларындан кьарт кыатын сескекли болуб, кычырыб, талай кере кьобаргьа дыгалас этиб, башы ёрге кёлтюрюге изледи. Кыя оюлгьанча ачы тауушла чыкдыла. Ибрай мешинаны башында джабыуну бир кыйырып ёрге кёлтюрюб, тышына кьараганлай:

— Букьу кёзге тюртгенин кёрюзмейди... Джолну бомбала чачхандыла да, джанлатыб элтмей, мешинаны кыаядан пинб кьояды, — деб сёюн бошар-бошамаз энда бир бомба тюз кьатларында чачылды. Мешина джанбаш бола тебрелди. Аны кьабыргьасы джолгьа айлапды. Ма эди тентирей келиб, арт джаны ёрге кёлтюрюлдо. Айшат сабийлерине мыллык атды. Кьойнуудагысы кычырыкь-кычырыкь этди. Ибрай ауругьаны тюшюрюге мурат этиб, эки кьолу бла кёлтюрюб тебрегенлей, мешинаны аллы келиб, тюз кыяны эршиде ташха тирелди. Алай а шофер кьарыу этгинчи олсгьатдан огьуна мешина джанбашына бурула келиб, тюбю кёрюмеген кыаядан салынды. Ёзге кьарыуу кьалмай, Айшат эки кёзю кысыб, кычырыкь этиб кьойнунда сабийни ёрге кёлтюрюб, сюелгенлей, кыяны иринде кёкенчикге кёзю джети. Алай а эки кьолу сабийне кьарышыб, берп айырыммады. Сора кёзню джумуб ачхан, тенгли бирге силкинб: «Джаратхан аллах, сен кесинг сакьла!» — деб кьоюн джылыууна кысылыб, бусхулагьа чырмалыб турган баласын ачы кычырыкь этиб, кёкен таба атды. Сабий джерге тюшгюнчю, мешинаны чархы ташдан ычхыныб, кыаядан кьуюлду. Ёзен тубанча кёлтюрюлген букьу болгьанын джабды.

III

Джай чилле чыкьганлы кюнню пссиси сынганды. Тауланы тёпелери кьоргьашын бетли ауур булутлагьа беленибдиле. Ёзенлени салкын басыб, кьайры кьара-

санг да, кёзюнг джетген бары мутхуз кёрюнеди. Шош стансени ичин немча мотоциклстле букьулатыб, таугьа озадыла. Орамлада, ит юрген, гугурук кычыргьан болмаса, сабий таууш да эшитмейсе.

Кюнню кёзю ташайды. Мычымай ашхам кьараны адамланы кёзлерине кьара джабыуун атды. Терс Кьолда бугьунуб турганла кече бла бирем-бирем станселерине кьайтадыла.

Ма бючеге да, адам аякь тыпар заманда, кьара мамукь габрасы, башлы чурукълары бла кёсесакьал, уун адам, кьанга бурууну джаны бла кысыла келиб, акь сюртюлген саламбаш юйчюкню терезе кьангалары этилиб тургьанын кёрюб, юнню джанында мурукку болду. Терезени акьырынчыкь кьагьыб, кьулагьын салды. Джууаб эшитмей, дагыда кьакьды.

— Кимсе? Кечегиде не айланаса? — деген таууш кьулагьына чалышханлай, аллына таукел атлаб:

— Марня! Менме, мен! Ангылаймыса? Юйде башха адам бармыды? — деб, шыбырдагьанча, эслеб сорду. Джууаб орнуна эшик ачылды.

— Кир, дженни бол! — деб, Марня аны билегинден кьырыб, юйге кийрди. Лампасы джукьланган кьарангы юйде: — «Тас болуб кьала эдинг да... Саумуса, багьалы Мишачыгьым? Сен кетген эки ай меннге он джылдан эсе кёб кёрюшгенин билемисе?.. Биз кёрметен, биз сынамагьан не кьалды?..

Марня эрини бойнундан кьаты кьучакьлаб, бетинде бир джерин кьоймай уппа этди. Бютеу санлары кьалтыраб, кесип тыялмай:

Сени эди кёрлюгомден тюнгюлюб бошагьан эдим, — деди.

Михаил тереп ахсыныб:

— Бир суу пчирчи, — деб, олтурургьа энишге ийилгенлей, шиддик аууб кетиб, Михаил джерге джыгьылды.

— Миша, джугьунгу аурутдунгму? — деб Мария билегинден тутуб, ёрге кьобарды, дагыда ол джууаб этгинчи: — Сернегинг джокьмуду? Биз сернексиз болуб турабыз, — деди.

Илгениб уянган сабийни кычырыгьы болгьанын чагырдатды.

Михаил шашаргьа джетиб:

— Бу педи?! Бизни юнню ичинде болур дейме? Огье-

се эшик аллынданмы келеди?— деб сескекли болуб, джан джанына къарады.

Мария, аны не айтырын билмей, джунчуяракъ болса да:

— Бизни юйдеди. Орунда джукълаб тура эди, сен уятдынг, — деб джетиб, къойнуна алды. Михаил, дыгалас этсе да, къарангыдан джукъ кърмей:

— Кимникиди, бу заманда бизде нек турады? Анасына берсенг а,— деди.

— Кимди анасы?

— Да аны уа сен бил, Нинаныкы болурму?

— Ким Нинагъа айтаса?

— Хоншубузгъа, Андрейни къатынына.

— Огъай, огъай, аланы сабийлерни сиз къачхан кюнню ючюнчю кюнюнде огъуна къатхан эди.

— Да сора Поляныкыды. Тюз билдимми?!

— Огъай, бир джукъ да билмегенсе. Мишачыкъ, сабий меникиди. Муну мен табханма.

Михаил бу сёзлени къалайгъа ангыларгъа билмей, ышара башлады, дагъыда:

— Адам кёлю бла сорса, керти джууаб этерге керекди. Огъай, сени хатаг джокъду... Энтда чам эте тура са,— деб гурушха халда сёлешди.

— Сенден сюйгеним джокъду да сени атынг бла ант этеме, бу меникиди, муну мен табханма.

Михаил башы булгъаб, орундукъгъа олтурду. Сабийни аузуна сютю болгъан эмзикни салыб, Мария эрини къатына келди. Бир кълун аны имбашына салыб:

— Урушмазмыса?— деди.

— Урушмазмыса?— деди.

— Не затха?

— Онбеш джылны джашагъаныбызда табмай, мен кетген эки айгъа къалай табдынг?! Мен билмей тургъанлай, сени бир къайгынг болурму?..

— Ким бла?

— Да азымы эркиши!

— Азды, Миша, азды. Биреуню огъай эсенг, сени да табмай айланыганымы къресе,— деб Мария чам этиб кюлдю.— Мениге къаратонса деб, джашау бермей эдинг, энди не айтаса? Ма, хазыр джашны къойнунга алыргъа дамы эринесе!— деб сабийни эрини къойнуна узатды: Джууургъанчыгъына чырмалыб тургъан сабийни ашыкъмай, неден эсе да къркъгъанча, ангарылыб алды.

Мария джау чыракъны джандырыб, джарыгъы тышына урмазча джаулугъун аллына тутуб:

— Къара, сабийниг кесинге ушаймыды?— деди. Михаил, тубанга тюшгенча болуб, джукъ ангыламай, бусундан къараб тургъан къаракъс, къарачач сабийчикни кърюб, эки кёзюм алалмай, джюз тюрлю сагъышха кирди. Не айтыргъа билмей, джелкесни къашыды.

Аны амалсыз болгъанын таныб, Мария къатына кысылды, ышаргъанын тыялмай:

— Мынга да бир оноу болур, къайда айландынг, къайда джюрюдюнг? Бир тизчи мениге... Къара кюнде хар ким башы алыб къачыу эсе, мен къргюзюрме сениге керти къачыуну.

Кюндюз джер юйлеге кириб, кече терезелени, эшикчени беклеб, бизге бу не азабды... Ол юч кере палат болдукъ джан алыучула этибизни ашаб къойдула да! — деди. Михаил бу сёзлени эшитди, алай а къойнундагына сагъышдан, магъаналарын ангыламагъаны себепли сёз кърмады.

Нек гынгылайса, терслигини ангылабмы шум болдунг?! Башыгъа алыб джапламай, ёмюрюм сени бла ишарыб баргъан тиширууунгу да къутхарсанг а? Огъесе мени немчалагъа саугъагъамы кърюб кетгенлигини? Сау эки айны бёрюча чегетге кириб, менден бир хапар билмейни, къалай тёзгенингден уллу сейирим джокъду, — деб биягъы Мария асыры кызыгъандан эрине сёз джетдирмей сёлешди.

— Мария, чегетге мени зауукъдан къачмагъанымы бек арч билесе... Сау эсен тюбессениз, тенглерим ханарыма сениге тикерле. Сенден кетгенли бир джангыз кечени тешииб, орунга кирмегенме. Джылы ушхуур таманымдан имегенди. Сен бош гурушха этесе. Мен сениге кесирге мадар табыб турмагъанма. Алай а сау ханарыгъы къуру да эшитё эдим. Энди ол да алай болсун, элде аскер бармыды?— деб Михаил къайгылы болгъаны хар сёзюнде таныла сорду. Мария къалай джууаб этерге билмей ангарылды. Сора ашыкъмай, былай айтды:

Миша, сен къркъма, бир зат да болмаз. Ёлсек, бирге ёлюрбюз. Алай болса да мен теллеме, сениге тансыкъ болуб термилгенден айта турама ансы, бу кетген кече эки джашны думп этгендиле.

Къалай?.. Сора адамла анга къалай чыдадыла?

Эх, Миша, Миша... Талклары, тоблары бла келген

сансыз санаусуз аскерлеге адамла агъач къазыкъла бла не этерикдиле?! Онглуну аллында онгсуз тобукъланмай болмайды... Джашау багъалыды. Аланы чыгъарыб теб-регенлеринде, ичлеринден тиш къысханлыкъгъа, пемча джюйюсханланы джангыз бирини джагъасындан тутуб силкиндирген табылмады... Къолундап келгенле, элни сакълабмы турлукъ эдиле; башлары къалгъан джерге джанлагъан эдиле. Элде къатынла бла кетюрем къарт-ла, сабийле, джаугъа къатылгъан огъай эсенг, кесте-рин да кюден сюйрел айланадыла. Миша, багъалы Ми-ша, бусагъатда артыкълыкъ сингирилген, залымлени эт-генлерин башларына бош болгъан бир заманды. Келген-лигинг болур, энди ызынга къайтама дерик болмасса?..

— Да кереинк, станседе адам джашарча эсе, джукъ-гъа да чыгъарыкъ тюлме. Сауутум болуб, аскерибизге къошулалсам, излегеним ол эди. Алай а, не келсин... Сауутсуз фронтдан етген тыпч тюлдю.

— Миша, сен юйде болмасанг, орунга киргенлиги-ме, тагъига дерик кирпик къакъмай чыгъама. Алай а мын-да къал дерге да къоркъама. Адамланы барына да ыша-ныб къалыргъа джарамайды. Кимни неспни кереинк деб, ыстымаб айланганланы да эшитибиз. Огъай, сен тагъ атхынчы былайдан кетерге керексе,— деб, Мария эрини башын тобукъларына салыб, узун, къалын чачын сыла-ды.

Михаил станседе къалыргъа мадар болмагъанын ангылаб, сагъышланды. Колхозда баш бурмай ишлеген, тенгилек тута билген, Михаил джашауда кёблени сына-гъанды. Ол ашхыла болгъан джерде адамгъа хайыры джукъмагъан, игилекге тырмашмагъан, джерге ауур-лукъгъа джаратылгъанлагъа да тюбей тургъанды. Кёз-леу суула чыкългъан джерледе мырды тюбей да къала-ды. Гокка хансела чакългъан талада чыгъана, умурса да битеди. Кёгюрчюлге къанат керген кёкде къартчыгъала да учалыла. Маряны айтханын тюзсюнюб, Михаил сёз къошмады. Бухулгъа чырмалыб тургъан сабийни акъырын орунга салыб:

— Маря, башха сёзге болуб, сорууума джууаб этме-динг, бу кимники болгъанын билирге сюе эдим. Муну апасы къачан джокъларыкъды?— деди.

Маря терек ахсыныб:

— Апасы ёмюрде да джокъларыкъ тюлдю, муну мен джолда табханма, — деб, эринлерин къалтыраб, кёзлери суудан толду.

Михаил не айтыргъа билмей, башын булгъаб:

— Не мени къозуй тураса, неда былайда мен ангы-ламагъан бир зат барды,— дегенинде, Мария хапарын аллындан башлаб айтды:

— Сиз кетгенни экинчи кюнюнде отунсуз болгъа-ныкъда, Екатерина да, мен да станседен чыгъыб, Че-ретин къулакъланы башында чымыртала джыя тургъанлай, сабий сынсыгъан таууш эшитдик. Къулакъларыбызгъа ийшанмай дагъыда тынгыладыкъ. Къарыусуз, назик тау-дан алгъындан эсе ачыкъ эшитилди. Чегет къыйырын-да бизден сора тилли джокъду. Билемисе, къоркъдукъ. Биши кёлюбюзге келмеген зат къалмады. Джаныуар турму деб, ишекли болдукъ. Немецледен бирин, сыл-гъу бла бизни тутаргъа излей болурму дедик. Екатери-на къачар къайгъыгъа кирди. Мени джюрегимде къай-гышы да сорлугъунг джокъду. Алай а къалай эсе да «Сен былайдан кетме, сен былайгъа керексе, джанлама» деб ким эсе да, къулагъыма шыбырдагъанча болуб, му-рукку эдим. Чорт къаяны башында къызыл бухулну эл-леб, къатына бардым. Элден келген тау джолну тебен-данында кёкенин тюбюнде, бухуну ичинде гитче чу-рукъчукъ къымылдады. Екатеринагъа айланыб, къы-ларыкъ этиб къачдым. Мени эшитгенлей, къатыма ке-либ, ол менден эсе кесин батыр этерге кюреши:

— Сен а не къызбай эдинг... Нек къычыраса? Джан-лааса да... Не болгъанды, айт,— деб кёзюме джити къа-раты.

Майна, ары онг джанынга бир кёз джетдирчи!— деб, несп кешю гаякълары бла буху мууал этиб тур-гъан кекенин кёргюцюм. Ол аны къатында не зат эсе да сюйрелген ыны кёргюзюб:

Бирин къарачы, бу машина ызгъа ушайды, шо бир-бет джетдир,— деб джерге пийлди. Кертти да джолдан-данлыкъ болмай, тапты зыгъыр сибириле келиб, кюн сар-гъалгъан ханслагъа къуолгъан эди. Машинаны чархы-ны ыны ачыкъ тюшген джерчикни кёргенлей, Екатерина меннге къараб:

Маря, ийшан, тюнене къачыб баргъан машина-ма былайдан кетгенди. Кёремисе, майна ары къарачы, аны тюз къаяны эринне джетиб турады,— деди. Ба-шандан къараб, къаяны тюбюн кёрмедик. Джюрегим-дюркюду, башым тегерек айланыб, артыма турдум. Екатеринаны менден батыр болгъанын тандым. Ол ах-сыныб, башын булгъады. Меннге къарагъанлыкъгъа-джукъ айтмады.

— Бери джанла, Катя, аягынг тайгъаңлай, баш энишге тонгкъалач айланыб кетеринги билемсе...— дедим, алай болгъаны ючюн, мени сёзюмо да эшитмеден, кёзлерниден таныла, гузаба кёкеннге кетди. Алай айтыб эшитгенликге, тюзюн мен да билмей эдим.

— Былай чаб, — деб меннге, ауузу бла айтханына ышанмагъанча, кёолун булгъады. Бутларым кыйылдыла. Джюрегим «гыб-гыб» эте, кеси кесими зор бла атлатыб, къатына джетдим. Кёкенни пчинден бир бурху сабийчикни алды.

— Сауду, пинанамыса, бери бир къара бу насыбсызчыкъгъа, бармакъчыкъларын кымылдата турады. Огъай, алкъын сауду, — деб кёкюрегине къасыды. Къой, Миша, ол кюн бизге алайда джетген кюнню...

— Сора уа, къалай болдугъуз? — деб, Михаилны хапаргъа эси кетди.

— Да не боллукъ эдик. Тиширыу къачаң да тиширыуду. Олтурдукъ да ашхы джыладыкъ.

— Нек?

— Да бизни кёолубуздан келген да ол эди, ёзге не мадарыбыз боллукъ эди? Башыбыз бла самолетлары уча, тюбю бла мешиналары таугъа бара тургъаңлай, сиз да башыгъызны алыб, бирер чегетге кирсеңиз... сора биз къалай этерге керек эдик... Сабийни букъусун ариулаямай, сау сагъатны кюрешгенбиз, ауузчугъу, бурунчугъу, кёзчюклери букъудан танылмай эдиле. Сора Екатерина эрлай эмчегин чыгъарыб, сабийчикни кымылдай тургъан хубар эринчиклерине джетдирди. Алай а, не келсин, ауузчугъун ачалмады. Эмчегин эринчиклерини ичине салгъанында да чырт да къарыу эталмады. Сора Катя кеси кёолуна саууб, ауузчугъуна къуйду. Ол сагъатдан узун къара кирпичиклери кёлтюрюлюб, кёзчюклери дугъум бюртиокчюклеча джылтырадыла. Аны хыбыл назик санчыкъларына джан кирди. Джукъ ангылагъанча, кёзчюклери бизге битдиле, сора зыгъырдан толгъан бурма башчыгъын кёлтюрюрге кюрешиб, ынгиг-а! — деб тауушчугъу аз чыгъа, джылаб тебреди. Ол а, харибчик, къарыусуздан тауушун чыгъаралмай тургъанды. Тин кире тебрегенлей, сабийлигин танытды.

— Сора уа? — деб, биягъы Михаил бир сабийге къарайды, бир къатынындан эки кёзюн алмай, ашыгъыш сорады.

Сабийчикни меннге кёймай боллукъ тюлсе, — деб Екатеринагъа къадалдым. Алаймы айтдым, оюлду, кесни чочутду, меннге айтмагъаны къалмады:

Мен табыб алдым, — деди, — мен эмчек салдым — деди. Къысхасы, мени сёзюмо эшитирге да суймеди. Алай а мен да аллах берген насыбны кёолума джыаргъа излеб, къадалдым:

Биринчи сен кёрмегенсе, мен кёрюб айтдым да?.. Сени кесниг табхан тёртюнг барды. Бешинчи сабийниг эмчекдеди. Энди алтынчыны дауларгъа бетинг джокъмуду?.. Ёмюрюм сабий кюсеб, мен не дегалас этиб айланыланымы кесниг биле тураса... Мени джазыкъсын, минг бу термилгенши бла разы этмесенг... — деб, кесини къылмай къычырыкъ этиб джылагъашымда, джумушчы. Сора кёзюме къараб:

Мария, сен мени хоншумса, суйген тенгимсе, алай а бералмакъ тюлме... Сен асыраяллыкъ тюлсе... ёмюрюнде сабийниг болмагъанды. Мышга уа эмчек керекле, — деб алай бла мени аягъымдан алыргъа мурат этди. Ишек сют бла джырарма, хоншуларыма эмчек салдырарма... Къысхасы, мен мушу сеннге берлик тюлме, — деб, кёолундан зор бла алгъанма. Тюзю, ол кюшледе сабий мени джунчугур ючюн къалмады. Ийнек сют джарашмай, онгсузгъа джетди. Сора бир кюн Екатерина хашар билрге келиб, сабийни болумун кёргенинде, менге ауулупа-тилинсе келгенин къуйду. Сабийни къоратам, — деб тебреди да, биягъы мен ариу айтыб, джалыныб, кюнден ашыргъанма. Энди, сау къаллыкъ, андан бери келиб, эмчек салыб кетеди. Ким билсин, бир усу тутуб, ачылашыб, келмей къалса уа не этерикме, деб, тууар сютге да приич къошуб бишириб, ашатыргъа юретеме. Энди уа адам болгъанды. Эшта, тёрт айы джете болур... Кёремсе аны ариулукъчугъун, ол къашлагъа, мангылайчыкъгъа бир къарачы, — дегенинде, суйюмлю бетине нюр келди.

Михаил сабийден эки кёзюн алмай:

— Маруся, мени тауда бир къарачай шохум болуучан эди, анга шашмай ушайды, — деди.

Мария не айтыргъа да билмей:

Сени минг шохунг барды. Къайсына айтаса... къайдам. Энди ол къайдады? — деб сорду.

Да ол да, къалгъанла да аскерде болурла, алай а сдумуду, хариб, не письмосу джокъду, не аны хапар

рын билгенге тюбемейме, — деб, Михаил эшик аллында шыкырт эшитиб, терезеге кзулагын салды.

Аякъ тауушла ачыкъ эшитилдиле. Марпя сабийни кюйнуна алыб, кёкюрегине кысыды. Солууун аямай, Михаилны къатыша келиб:

— Орундукъпу тюбюне кирчи, терезеден бери кет, — деб шыбырдады. Михаил джууаб этмедн. Къабыргъада сагъатны тауушу, юйню пчинде огъай эсенг, тийреге эшитилгенча уллу кёрюнюб, Марпя барыб, аны тохтаыб кюярча кёб-кёб болду. Аякъ тауушла тынганларында, ол сабийни кюйнуудан тюшюргеңлей, сауутланы къармаб, эрини аллына джукъа хингкел бла чононда бишген гардошчукъланы салыб:

— Миша, туз кытды, ол юйге кир да печни башында бусхул туюмчекчикге бир кёз джетдир, анда тюгел бошалыб квалгъан болмаз, менден эсе сен тыпч узалыб аллыкъса, — деди. Дагъыда ызындан къараб, кесин джумушха ийгенине кыйнаала, аны аякъларында башлаб тёпесине дери сынады. Кёлегини джагъасы сёюлгенин эслеб, ийне, халы хазырлады.

— Мария, биз тузсуз ашаргъа юрениб бошагъанбыз. Туз керек тюлдю, — деб Михаил излегенин табмай, берги юйге кирди. Марпя башы булгъаб:

— Бу кюлге кваллыкъбыз деб кимни акъылында бар эди... Мен бююп тююмде сынай тургъан затларымы ёмюрлери айтыб да эшитмегенле азмыдыла... Дагъыда чыдаб, тёзюб тургъаныбызны кёремисе. Сернек табылмайды, туз кбуругъанды, сапыны уа къараб да кёрлюк тюлсе. Джанынга бир кюню ышаныу болмагъан джашау — къара джаханимди. Энди сен танг атмай кетерикме деб тураса. Къайры барлыкъса? Къалай турлукъса? Къачан къайтырыкъса? Бу соруула меннге джукъу берлик тюлдюле. Бусагъатда айырылыб, сауэсен бир насыблы тюбер. Мени сартып, джашаудан бир тюк чакълы умут этмейме. Алай а, не болсакъ да, бирге болайыкъ, — деб тыхсыды.

Михаил стол джанына олтуруб, сууукъ гардошланы арта, тансыгын алалмай, кёзлерише ийнамагъанча, юй бийчесине, ёмюрю джашагъан юйюне къарайды. Михаил а, сагъышдан башы къайпаб тургъанлыкъгъа, санлаб бир сёз айтады.

Джетиб тургъан квалын сары чачын мангылайындан артына сылаб, ауузунда къабынын да джутмай тиширыуна айланды:

— Мени багъалы Марусячыгъым! Биз экибиз да ёмюрлюбюз. Аталарыбыз, аналарыбыз болмагъанлары ючюн ашмайма. Адамсызбыз. Экибиз да кзуу тереклеча джалан къалыб кетдик.

Кёгет этмеген терек терекмиди?! Ёмюрлюбюзно сабий кюсей, ашырыб барабыз. Энди аллах сыпаргъа бергенча бу сабий табылгъанды. Мен Екатерина-мекатеринаны билмейме. Табхан, келтирген сенсе, сабий бизшикиди, ангылаймыса?.. Мен башха сёзю эшитирге да кюймейме! Келиб, сыйырыб деб кюркъа эсенг, мен бир джукъгъа да кетмейме. Юйде къалама. Кесине базгъан меннге келсин да кючюн бир сынасын. Биреу биреую насыбына чабаргъа неге керекди... Биз кишиге да зарланмайбыз да!

Бу сёзлени эшитгенинде, Марпягъа джангыдан кюч кирди, кёлленди. Башын ёрге тутуб:

— Аны ючюн бир да кюркъама, джаным саулайды менден сыйырыгъа кишини кюлундан келлик тюлю, — деб таукел сёлешди.

— Марпя, атына уа не атагъансыз?

— Къарачайлылада, бизде да джюрюген ат излегенбиз да Борис деб атагъанбыз.

Михаил сабийге къараб ышара:

— Борис Михайлович, эшитемисе? Биз сени юсюнден сёлешибиз. Атанга джууаб нек этмейсе, э-э-й, джитит? — деб аны бурма чашчыгын сылады. Сора олсаятдан бети тюрленди, къашы-башы туююлдю, кюлунда гардошун стол юсюне салды.

Аны эслеб, Марпя къайгылы болду:

— Нек тюрлендинг, хантымы джаратмадынг дейме, сууукъ гардошланы, не этгин... Ма хингкелден да бир кёр, не десенг да мюрзеу къатышы болгъан ёз тутаргъа маджал болур.

— Огъай, Мария, ашагъаным боллукъду.

Тамагъыма дерн толубма. Биз кесибизни юсюбюзден кыйналабыз деб сёлешибиз. Сен кюйнунга кысыб тургъан сабийге бир сагъыш этчи. Ол кёкден тюшмегенди. Аны анасы къайдады? Атасы уа? Аланы арт тылшыулары тохтамай, сабийлерин кюлдан нерик тюл эдиле... Ана бла бала бир бирин билмеген заманла келиб квалгъанларын кёрдюнгю! Сен а сабий табханма, менден насыблы ким болур деб кзууаныб сёлешесе.

Марпя ахсыныб, не айтыргъа билмей, башын энишге ийчи. Кюл джаулугъу бла кёзлерин сюртюб:

— Сен айтхан кертиди, алай а Миша, джанынга тий-
месин ансы, сагъыш этмей сѣлешесе. Биз алай юстоне
тюртюлюб къалмасакъ, сабийге не боллугъун кѣзюнге
бир кѣргюзчю. Инсан кымылдамагъан чегет ичинде
тили-ауузу болмагъан, эмчекдеги сабий... Джаныуар-
ла огъуна... огъай сен тюз тюлсе. Биз насыблы болдукъ
дей эсем, ѳтюрюкмю айтама?.. Алай а Борисчик бизден
да насыблыды. Аны керти уахтыдан къалгъаныпа, эш-
та, ишегинг болмаз.

— Анга уа мени сѣзюм джокъду. Мен аны керти таб-
ханланы сагъышларыш этиб айтама.

— Миша, аланы чырмалгъанлары какъды. Ала сау-
дула деб киши айталлыкъ тюлдю. Ала сабийлери ючюн
джаңлары артха салмагъан, тириликлери болгъан
адамладыла. Биз кендирден джыджым этебиз деб сѣле-
шебиз. Ала уа джюню ийриб, согъуб, джамчы, чепкен,
башлыкъ этедиле, териден сахтиян этедиле. Табхан са-
бийлерин, джанлары сау болуб, ала къутхармай къоя-
рыкъ тюл эдиле.

— Сау эселе уа?

— Сени ауузунгъдан чыкыгъан огъур сѣзле аллахха
эшитилсинле. Ол заманда уа барыбыз да насыблы бол-
дукъ.

— Маруся, сабийни анасы сениге кыймазлыкъын
бил, — деб, Михаил сынар мурат бла сорса да, аны са-
гъышына кириб, кеси да мыдахланды.

— Ол сау табылсын ансы... бизге... не... тѣзмей биз-
ни не мадарыбыз барды... — деб, кѣзлеринде джыла-
мукълары ойнадыла, дагъыда ышарды.

Джюреги разылыкъ бериб, ышаргъан бетде джы-
ламукъланы сынагъанмысыз? Ол джюрек зауукъну
ышаныды. Ол, бир джанындан кюн тийиб тургъанлай,
бир джанындан джауа тургъан джылы джангургъа
ушайды. Алай джайгъы джангур болгъанны букъусун
джуууады. Булутланы ичин джарыб тийген кюн таякъла
уа кырдышны, терек чапракъланы сейир халда, кѣз
алдатыб накъут-налмазча джандырадыла. Ма бусагъат-
да Марияны бетине къарагъан адам ауузу бла ангыла-
талмазлыкъ огъурлулукъну, джюрек тазалыкъны, ана
кѣлню, джумушакълыкъны кѣрлюкдю. Тишируну
джюреги таулада чакыгъан инниген гокка хансха ушайды.
Табар табмаз баласын къабхан ананы къаллай
къууанчы боллугъун Мария кѣзюне кѣргюздю. Кеси-

ни Борисчикден къуру къаллыкъына ойланды. Бу са-
гъышла бары да аны тюрсюнюнде, кѣзлеринде та-
нылдыла.

— Анасы табылгъа эди ансы, баласын бермей не
мадарым барды... берирме, — деб болушлукъ излеген-
ча, эрине къараб, башын бир джанына бурду.

Ала сагъышха кирген кѣзюде самолет учхан, маши-
на тауушла бла стансени тѣбен джанында ит къансы-
гъан аралаш эшитилди. Алайсыз да джюреги сенгил-
чек бола тургъан Мария:

— Миша, къалайды муратынг, меннге тюзюн бир
айтчы, бѣрюча чегетде къаллай бирни джашаргъа му-
рат этесе? — деб сорду.

— Да къайдам, келиб, станисеге кирсем, буууб къо-
ярла деб къоркъама. Ансы мени анда зауукъ этиб тур-
магъанымы сен да билесе.

— Тюз айтаса, алай а чегетден къачан чыгъаргъа
мурат этесе?

— Мария, чактырылмагъан къонакъларыбыз не кон-
къорасала, ол кюн мени сакъла.

— Да ары дерн юйюнгю джокъларыкъ тюл эсенг,
сора биз ѳмюрде да тюбеширик тюлбюз де да кыой, —
деб, Мария эки кыолу бла бетин джабыб, башын бул-
гады. Аны кѣрюб, эри кѣл этиб сѣлешди:

— Мария, ала былайда кѣбге аякъ тиреяллыкъ тюл-
дюле. Къач сууукъла тюшерге къорамасала кѣрюрсе,
аланы атлары-чуулары да къаллыкъ тюлдю. Кѣбюне
тѣзген азына да тѣз. Юйден джанлагъанлыкъгъа,
узакъда болмагъанымы билесе. Кесим джангыз турсам,
къайгъы этерге да болур эдинг, нѣгерлерим болгъанын
айтханма. Къоркъама, бир зат да болмаз. Сауутубуз
болмагъаны аманды, алай болса да кезликлерибиз
барды, юсюбюзге чыгыб къалсала, бир экисин аудур-
май, къолларына тюшерик тюлбюз. Сен кесинги къат-
дыр. Энди нѣгеринг-джубанчынг барды. Орамгъа чыгыб
кѣзлерине тюртюлме.

Мария тынгылаб туруб, башын кѣлтюрмей джууаб
лди:

— Къачан да джанына къоркъмагъан бола болмаз,
алай а бу сабийни юйге огъургъа санаб, бироз джюре-
гим басылгъанча болуб тура эдим.

Сеннге тынгылайма да мен кѣл басар зат кѣрмейме.
Айтыунгдан, была кетмей, юйюнге басарыкъ тюлсе.
Ие болсакъ да бирге болурбуз деб, сени бла кетиб

к'валлык эдим; к'волум-аяг'тым байланыбды, не этей-
ним... Энди мен юйден тайыб боллук т'юлдю. Ол ог'бай
эсенг, суу алыб к'вайтхынчы да джюз т'юрлю к'вайг'зы
этиб, ызыма ашыг'тыб киреме. Сабий джан бла бирди
деселе, к'ллери бламы айтадыла деб сейирсинген
этиучен эдим. Аны кеси сынамаг'ан биллик т'юлдю.
Инан, меннге бусаг'атда дунниада мындан татлы, мын-
дан баг'алы джук' к'рюнмейди. Бизни бир насыбы-
быз бар эсе, бу «тилсизле» мычмай к'ворарла, уруш
тохтар. Ол заманда сабий бизникиди, биз аны гюнахсыз
ёсдюрюкбюз, — деб ала к'ызыу с'елеше тург'анлай,
стансени ичинде шкок атылды. Ит юрген, ат аяк' тау-
ушла... Энтда шкок атылды.

Михаил секириб ёрге к'обду. Юйню ичине сынаг'ан-
ча джан-джанана к'араб:

— Ма, былай юсюн джаб да бир таша джерге сал-
мен кетерге керекме, — деб Марияны к'аты к'учак'к'-
лады.

— Эшик аллында джер юйге кир да к'вал, башын
джабыб к'ойсак', ким биллик болур... Тохта, бир ке-
сек сабыр бол... Азыг'ынг да джок'ду, бир мадар этей-
ним, — деб эс ташлаб, Мария сауутланы, шкафын к'вар-
мады.

— Адамла болг'ан джерде мен ачдан ёлмезме. Бы-
лайда уа ызчы итле табыллык'дыла, ышанырг'а джа-
рамайды.

К'рселе, партизанды деб к'оярык'дыла, ол заман-
да менден да, сенден да бошадыла.

— Да сора чегетде айлансанг, айтырык' т'юлмю-
дюле!

— Мария мени анда болг'анымы ким билликди...
ёлгенди де да к'ой, — деб, эшикге мыллык атды. Гуза-
басы бла ол юйден чыг'тыб, к'варангыда тас болду.
Мария ызындан к'ычырыб эшитдиралмай, арбазда та-
лай бирни сюелди. Джыламсыраб, юйге кирди. Сабий
шкок таауушлаг'а уяныб, юйню т'егерегине к'езчюкле-
рин джандырыб, кеси аллына ышара, бурма башчы-
г'ын ары бла бери бура тург'анын к'рюб:

— Экибизни да насыбыбыз бар эсе, Мишабыз юйю-
бюзге сау-эсен к'айтыр, — деб, стаканда к'айнаг'ан
сютчюкню анга уртлатды. К'ийимлери бла орунга
таянса да к'валкыг'ан ог'бай эсенг, кирпик к'ваг'ал-
май. тангын атдырды.

Сабийчик к'аты джук'лаб тург'ан к'езючюкде Ма-
рия ийнегин тартыб, сюрюу бла ашырды, юйюн джый-
ты. Эрине к'вайг'зы этгенден ушхуурун да унутду.
Сюрюу т'юбюнде к'атхан ётмек кесекчикни ары бери
атлаб, сора ызындан джетиб, аны ёрге бырг'аб, кеси
да тонк'валач айлашыб ойнай тург'ан к'вара-к'юлан
к'иттикчикге аны к'езлери чырак' кетдиле. Олсаг'атда
к'ат' тауушла эшитилгени бла тенг эшик к'ваг'ылды.
Мария илгениб ёрге к'обду. Эшик экинчи да к'ваг'ыл-
ды. Бетинден, к'аны кетиб, аузундан с'езю чык'май,
Мария ак'ырын орундук'ну к'атына келиб, Бо-
рисчикге к'араб, башын джууург'ан бла джабды.
Эшик бу джол д'юнгюрд'еб л'юуюлдеди. К'атын:
«Аллах, сен джазык'сын», — деб табыныб, эшик-
ге джетди, ала а, к'оллары к'валтыраб, дженгил
ачаг'мады.

— Ачарык' эсенг ач, алай т'юл эсе, мен кесим ача
билirme, — деб к'ычырг'ан базык'тамак' таууш чы-
к'ды. Марияны к'валтырай тург'ан бармак'лары эшик-
ни ч'юйюне ак'ырын джетдиле, джюрегини тебенин
кеси эшите тург'анлай, эки к'езюн да к'ысыб, эшикни
бегитиб тург'ан ч'юйню ёрге к'ёлтюрдю. Эшик кенгине
ачылды. Босаг'ада автоматлары бла сюелиб тург'ан
эки немча солдатны юслерине чык'ды да к'валды. Не
этерге билмей, баш эпинге к'варады.

Темир б'ёрк'лю, джашыл к'ийимли солдатла кеслери-
ни т'иллеринде не эсе да айтыб, бир-бирине к'араб л'ю-
дюле. Сора к'атыннга да джук' айтмай, гузаба атлаб,
юйге суг'улдула. Стол, орундук' т'юбюн к'оймай к'вар-
мадыла, шкафын ичине к'варадыла. Бир сабийни
к'атына барыб, башын ачды. Марияны бетн джюз
т'юрлю болуб, к'ычырырг'а башлады. Даг'ыда эс
д'айыб, кесин чыдатды. Солдат берн айлашыб чал-
дырмай:

— Ариу джашчыг'ынг барды да... К'валг'ан сабий-
леринг а к'айдадыла? — деб орус тилде кесин сорду.

— Джангызды, мындан сора бизде сабий болмаг'ан-
ды.

— Да аны ючюн кимге айыб этесиз? Кесигизсиз терс.
Аны эрингден даула.. Бир гюнахыг'ыз болуб, аллахы-
г'ызын чамландырг'ан болурмусуз? — деб, немча ке-
син ышартырг'а к'юрешди.

— Сизни, бизни аллахыбыз да бир болур? — деб, Мария сёзю аз эшитиле, сейирсингенча сорду.

— Ачыкк айтчы, бир болса сюеми эдигиз? Бизни аллахыбыз бизни унутмайды, ол бизге сизникича арт айландырмагъанды. Баргъан джерибизде джолубуз болады, айтханыбыз этиледди, — деб сабийчикни башын сылаб, хурджуундан чыгъарыб, джылтырауукъ шоколад конфетни аны джастыкчыгына салды. Сора бери айланыб:

— Биз адамлагъа игилик излейбиз. Терсейгенлени тюз джолгъа салабыз, аллахларын упугханлагъа ахратларын эсгертебиз. Бизни ишибиз аны ючюн тюзелиб барады. Аллахыбыз бизни аны ючюн сюеди, алайды да?.. — деб, Марияны кёзюне джити къарады.

— Да мен да не айтама... алай тюлдю деб даулашмайма, кесигиз биле болурсуз, — деб, Мария сёзю кёзгъамазгъа изледди. Алай а кирпик къакъмай къараб тургъан немча:

— Сен аны-муну къой да сабийни атасы къайдады, аны бир айтчы? — деди. Быллай соруугъа кесни хазырлаб тургъан тиширыу эс ташламай, бюсюреусюз джууаб этди:

— Билмейме, мени андан не хапарым болсун... — Солдатла бир-бирлерине къараб, ышардыла.

— Билмейме, къайдагысын билмейсе... Андан сабий таба уа билесе... Огъесе сиз стауатда тууарлачамысыз? Сен сабийни кимден табханса деб сорама мен? Огъесе бу гыбышымыды?..

Мария тынгылады. Солдат аллына атлаб, герохун чыгъарды. Тиширыуу бети тюрленменгенин кёргеннде, кёзюне тутуб:

— Биягъында сени арбазынгдан чыгъыб къачхан партизан сени эрингми эди, огъесе тосунгму эди? Нек къабышдынг? — деб кычырды. Джууаб этмегенине ачыудан кёзлери чартлаб чыгъаргъа джетиб:

— Бар, бегеджен, киминг эсе да мыллыгын итле ашагъынчы кёр, джанын а джаханимге ийдик! Сени да аны бла бирге ашырыгъа керек эди! — деб керилиб джаагъына темпр джумдуругъун джетдиргенлей, Мария тентирей барыб, сауутлагъа ауду. Мияла жыгъырдагъан тауушха сабийчик илгениб, къойнуна от тюшгенча кычырды. Солдатла, кеслерича ауузларына келгенни къуа, чыгъыб кетдиле.

Джайны исенси сыныб, ханс къата башлагъанды, ууакъ джелчикле, тубан джауумла аз-аз джокълайдыла. Немчаланы машиналары кече-кюн да таугъа озадыла. Болгъан бары, буз ургъан биченликча, мууал, мутуз кёрюнеди. Мария эрин асырагъанлы айдан артыкк болду. Ол Борисчикни кесине джубанчха табыб, къайгысын, бушууун чачаргъа кюрешеди, алай а джюрегине мыдых от тюшюб, тынчлыгын, джукъусун да алгъанды. Ол эртденден ингирге дери сабийни къойнундан тюшюрмейди, кече уа кёкюрегине кысыб джатады.

Адамла бла сёлеше:

— Бу болмаса къалай джашарыкк эдим. Муну аллах мени джазыксыныб берген болур, — деб бишген алмачыкылача шорлю ууртчукъларын уша-чуппа этеди.

Бир кюн эртденбла Марияны комендант чакъырталтам ийди. Билегине акк бусхул байлаб, шокк тагъыб кесни адамны Мария таныды.

— Юйюнде джокъду де да бар. Мен бир джары джамилым, деб, Борисчикни кийимчиклерин кийдириб, джуууртчанчынына чырмай тебрегенлей, полицей башыб булгъаб.

Кесини аллама. Ол болмазлыкк затды, — деди. Нек?

Мени былайгъа ойнаб иймегендиле. Алмай барлам, не айтыркъларын билмеймисе?!

Юйюнде джокъду деб къойсанг, сени асханмы этерилдиле?

Юйюнде тургъанынгы кёргендиле да? Сора джокъду деб къалай айтыркъма?..

Алай къачандан бери болгъанса?.. — деб, Мария кёюнде огъу болса, урурча, сюелиб тургъан шокклула мыны къарады.

Энди, Мария, сёзю къой да, тебре... была сёзюсюймесилерин бек ариу билесе. Кесинге илиндирме. Алайсыз да илинир сылтаунг хазырды, — деди полицей.

— Неме илиникдиле?.. Менде ишлери джокъду. Мениге джетдирген артыккылыкъларын аллах къурутмасын алагъа. Мени джарыкк кююмю къарангы этгендиле, аллай бир къан къуса олтурсунла...

Сескекли болуб, джан-джанына къарай, полицей шыбыраб:

— Менден да, кесингден да бошадынг, ауузунгу тыйла, тебре дейме! — деди.

— Биз эртде бошалганбыз. Энди мени кьоркьар загым кьалмагъанды. Не этериклери да ёлтюрлюкклери тюлмюдю... Алай а бу гюнахсыз сабийге не мадар этейим,— деб Борисчкни кёкюрегине кысыб, бетин джи-битди.

— Мени заманым джокьду, артда джаншай турурса,— деб полицей аны билегинден тартыб, эшикке чыгъарды. Тарт-соз болгъанларына сабийчик сескеклениб, анасын кьорууларгъа ёзге кьолундан келмей, кычырыб джылады. Алай а темир кьаннга кирген сарымыйык, шышакёз полицей аны эшитмегенча этиб, тиширууну артындан табаны джетдирди. Марня аллына сюрюндю, сабийге эси кетгени себебли, кесин кьатдырыб абырмады.

— Тиширыугъа кьаруунг джетгени ючюн сеннге бир улуу медал тагъарыкь болурла, генезир, сен кьатынланы этек тюблерине чырмала айланлыкь эдинг ансы, кесинг кибиклеча сауут алыб, стансенги, сыйынгымы сакъларыкь эдинг!.. Сени, тохта, нек ашыгъаса...— деб Мария джыламсырады...

— Джаншама да, бар,— деб полицей бнягъыилай артындан тюртю.

— Уахты унутханла!..— дегенден сора Марияны аузуна сёз тюшмеди. Джюрексиниб, кёл кенгдирирча сёлешалмагъанына кыйналгъандан аягъы басханны кёзю ташымай, Мария кьанга буруулу орамны кыйырына джетди. Полицей аны билегинден тюртюб, сол джанына бурду. Хуначыкыны джаны бла тар орамчыкьгъа кирдиле.

— Ким не айтса да сен аузунгу тыйыб тур. Михаилны нек ёлтюргендиле, билемисе?— деб, полицей кьоркьуб энтда тегерекге къарады.

— Ол ууахтысына кетгенди.

— Огъай, партизан эди да, аны ючюн ёлтюргендиле.

— Аны да сенича джукъ ангыламагъан бир сатлыкь ит ёлтюрген болур...

— Аны немча офицер кеси уруб кьойгъанды. Сени былай кьоюб тургъанларына табу этерге керексе, алай кир аллынга, эки аягъынг кьурушуб кьалмагъан эселе,— деб, полицей кёлтюртю. Тёртгюл, саламбаш сансыз юйчюкге элиб, эшикни ачыб, юйге кийирди.

Орусча чалдырыб сёлешген узун сюекли, джукъа битген джаш офицер, столну джанындан ёрге кьобуб,

тиширыугъа джити къарады. Сора аллына атлаб, сабийчикге кьолун узатыб:

— Меннге кел, джигит кавказлы?.. Сен не боллукъсыр?.. Солдат?.. Офицер?.. Огъесе партизанмы?— деб, эки джашында немча офицерлеге къараб, кесин ышарды. Ала да амалсыздан бетсиниб кюлюмсюрдиле.

— Олтур, меннге алай джити нек къарайса?.. Биз адам ашамайбыз. Биз да сизнича инсанмабыз. Бир-бири ишбизни, халибизни ангылаялмай турургъа неге керекди... Олтур шиндикге. Кьоркьма, биз хаталы адамла тюлбюз,— деб, тюб билирге кюрешгени танылды.

Марня аузундан сёз чыгъармай, джан алыучулагъа машалай тюбю бла къарады. Аланы кюусюнмей, селеке халда бесий тургъанларын таныб, амалсыздан бир ашына бурулду.

Олтурсанг сюз эдик, алай болса да бизни сорлугъа кёб тюлдю. Тюзюн айтсанг, башынга бош болур.

Бери къарачы, сен кесинг келиб, хапар айтырыкьса туралым. Сен адам ийиб, чакъыртханыкьда да рашо келенча керешсе. Айгчы, сени эринги терилтиб, алардан терге плетепле кимле болгъандыла? Сени сен сени атжаласын елени эшитгендикде, кыйналыр кетер кьалмагъанбыз. Алай а джазыу... джазыугъа эмес джокьду...

Марня, сабийни кёкюрегине кысыб, баш энишге къараб турган болмаса, сёзге кьошулмайды. Офицерле сөр бирлерине къараб, кеслерини тиллеринде талай ишчак сёз айтдыла. Орусча билген офицер а Марияны ишбизни башына дери сынаб:

Бир адам бир адамгъа кыйынлыкь салмайды. Башларына кыйынлыкь келтиргенле адамла кеслеридиле,— деб кюзгюча джылтырай тургъан чуругъуну бурпунда букъучукъну газет кьагъытчыкь бла сюртю.

Офицерлени бири Марияны кьатына келиб, кёзлерине битди, сора кесича чамланыб сёлешди. Нёгери олсагъатдан, аны айтханын кёчюрюрге сюйдю:

— «Ол дуниягъа» тансыкь болуб, тилинг аны ючюн тутулгъан болурму, дейди нёгерим. Ол чам этиб айтканыгъыды, сен аны ючюн кыйналма.

— Меннге энди «бу дунияны» «ол дуниядан» башлахылыгъы джокьду. Ёлюм къайда да бирди,— деди, Марня.

— Тюз айтаса... Сизни джашауугъуз ёлюм бла тенг болгъанын билиб келгенбиз биз. Кьутхарыргъа, башы-

гъызгъа бош этерге, эркинлик берирге, джашау ачаргъа.

— Комендант джююсхан, сиз келтирдигиз бу «сейирлик» джашауну... Сиз келгинчи ёлебиз деб къоркъуучан эдик. Энди къоркъмайбыз. Сиз бизни батыр этгенсиз. Ма бу гунахсыз сабийге джюрегим чыдарыкъ тюлдю ансы, къабыргъа кирирге мен бюгюн да хазырма,— деб Мария ыыхыналса, джанлар къайгыгъа кирди.

— Эшикге бош къарайса. Сени юйюнге къыйынлык салгъан партизанла, кимле эселе да, айтсанг, биз аланы тынч этербиз, кесинг да башынга бош болурса.

— Биз партизанладан алкын хата кёрмегенбиз. Къыйынлык келтирген сизсиз... Мени юйюмю къурутханла сизсиз. Мени ёзге айтырым джокъду. Тёгерек партизандан толу эсе да мен аланы билмейме, кёрмейме. Мен бир насыбсыз тиширыума, юйюме кетерге къюгъуз.

Комендант олтуруб чыдаялмады. Къаны тюрлениб:

— Биз сора сени джауунгбуз... Аны ююнмю джаулукъ эте турасыз?.. Сора аямагъыз къарыуугъузну, кёрюшейик... Джарлы къарыуун билсе, нек джарлы бола эди! Алай болса да ангыламагъаннга бизни иги дарманбыз барды. Къора былайдан! Чыгыб кет!— деб къыджырады. Мария, ызына бурулуб да къармай, сабыр-сабыр атлаб, юйден чыкъды.

— Партизаны къатынын меннге сюрюб келмей, тынкайтыб къойсагъыз а?! Сиз джукъ ангыламагъан тууарласыз,— деб комендант полицейге къарагъанында, «суугъа секир» десенг да аны сагъыш этиб къорешмезча болуб тургъанын кёрдю.

— Къайда худжуну да мени аллыма сюрюб келмегиз да, оноун кесигиз этигиз.

— Комендат джююсхан, энди ол бизге бир джангыз ушагъыусуз сёзню айтыб, сау къутулмазына ажымсыз бол, мен кесими терслигими ангылагъанма. Кечеригинги тилейме, — деб, полицей бир уллу терслик этгенча, джалыныб сёлешди.

Арадан ыйыкъ да кетгинчи хоншуланы Мариялагъа къызы джюрюгенча кёрюб, Екатерина хапар билирге кетди.

— Мени дуням къарангы болгъанды. Туюмчек болгъанма деб тура эдим. Энди адамлагъа тынгыла-сам, сокъур ичегиме бир хата болгъанча айтадыла. Ичим куюб барады, инан, джердегим бла кёкдегими билдирмейди. Мен джанымдан умут юзюб бошагъанма.

Борисчик... мени джюрегиме джара салгъанды. Шо, сенден тилейме, бу джакъсыз сабийни хариб этме. Энди муу джашауу сеннге аманатды. Сен бу джарлы ёксюзчюкю сансыз этсенг, мени къабырда эки ёлгеннге сана,— деб Борисчикни кёкюрегине къысыб тургъанлай, теренден ауур солуб башлады. Екатерина сабийни аны алындан алыб, башха орундукъгъа олтурургъа мурат этди, алай а Мария:

Джаным саулай бир кишиге да берлик тюлме. Кесимикичикди... Джангызчыгъымды,— деб бурма чашчыны къолу бла сыларгъа дыгалас этди, не келсин, санлары анга тынгыламадыла. Къарыуу кете тебретини эслеб, кёзлеринден акъгъан джыламукълары башы джууб, джастыкъгъа тамдыла. Екатерина анга кел эсе, юсюнден тюшюб баргъан орун джабыуун аман, къатына олтурду. Не бла кёлюн джазаргъа билмей.

Мария, бу «силешле» кёб мычырыкъ тюлдюле, кесимикичикди деб, элде уллу хапарды, эшитгенми...

Мен бош керсе да элге эдим да, ала мындан бир кесимикичикди. Ах, ол заманы кёрюбюзмю... — дей тургъанлай, тиле гугулду. Бойнуу созуб, башын эки кесимикичик атыб тебрети, солугъаны теренден-терен, ауурлауу болу келиб, илгенгенча, эки-юч керсе кесимикичикди. Оиг аягъы тартыныб, къыскыныкка кийир...

Ий, бир дохдурдамы къуругъанды бу стансеге?— деб, ималсыздан Екатерина эшикге чабды. Врач да, фельдшер да аскерде болгъанлары эсине тюшюб, дагъылынына къайтды. Алай а Мария сабийчикге къарыныб тургъанын кёрдю. Къычырыкъ этиб, къатына джетсе, джюреги тохтаб турады.

5

Екатерина Борисчикни джылы кийиндириб, къойнуна алыб, эшикге чыкъгъанында, джерни агъартхан къарны отъаргъы джел сюрюб, орамланы боранлатханын кёрдю. Аны ачы сызгыргъаны оджакъланы, быргъыланы сарнатды.

Таудан къайтыб баргъан машиналары гюрюлдеген тауушлары борандан къыйналыб эшитиледи. Къайда эсе да тау табадан шок тауушла чыгъадыла. Екатерина къайгылы болуб, тёгерекде адам кёрмей, юйюне

кирди. Борисчик джюджекчикча кеси кесин булджута, нелени эсе да джюююлдейди. Ол кеси олтурады, сюркелиб, юйню ичинде джетмеген джери джокъду. Энди ол джукъ ашай башлагъанды. Екатеринаны бир талай сабийи болса да, Борисни эркелетир керекли къоймады. Эки аналы къозучукъча, Борис Екатеринагъа эртде юрениб бошагъанды.

Сабийлерин тегерегине джыйыб, ол былай айтды:

— Бу бизни болгъанын кесигиз билесиз... Арбазда

Борисчикни джангыз биринг джыматсагъыз, эшитмедим демегиз! Адам гитчесин бек сюеди. Барындан да муу айырыб эркелетирге керексиз.

— Мен анга тиймейме, джукъ айтмайма. Айтсам, джылагъан этеди, сора мен не этерикме, — деди аны ортанчы джашчыгъы.

— Мен Борисчикни хаман да къойнума алыб айланама. Анга Коля джумдуругъун кегюзгениде, мен аны билегинден ашхы чимдеген эдим, — деб гитче кызчыгъы Оля Борисни кълчугъундан тутду.

* * *

Къыш чиллени арасында немчалагъа кыскынык кирди. Аланы энди ауузларындан сёз чыкмайды. Кече бла машинала аскерлени ташыб, таудан энишге озадыла. Бизни самолетларыбыз кекде джауну онгун алыб, энди кюбатханга айлангадыла.

Къартла, тиширыула аланы эс ташлаб, джанларын кълларына алгъанча думи болуб баргъанларына къл кенгдире, бир-бирине къараб:

— Чакъырылмай келген кьонакъланы барыуларын къалай кересиз?

— Бери аякълары бла келгенле ызларына сыртлары бла къайтадыла...

— Алагъа тыйыншысы алайды, — дейдиле. Аланы ызларындан бизни аскерлерибиз джетдиле. Баш энишге саркъыб баргъан немчаланы къачыб къутулалмагъанлары бирер джерде къарышыб бузладыла. Стансени арасында тагъылгъаң кызыл байракъ джашау биягъы орнуна къайтханын билдирди.

Талай кюнден Тула шахардан Екатеринагъа телеграмма бушуу хапар келтирди:

«Ананг къыйынды. Дженгил джет». Екатерина не олтуруб, не туруб чыдаялмай, хоншулары бла оноулашды. Сабийлерине джууукълары, хоншулары къараргъа

айтдыла, алай а Екатерина Борисчикни бу арт кёзюуде мышаучукъ болуб баргъанча кёрюб, алагъа кёюб кегерге ышанмады. Эртденбла барыб, ёксюз сабийле тургъан детдомну тамадасына тюеб сёлешди.

— Бизде врачла да бардыла, азыкъ да эркинди, кийим да берликбиз. Бизге келтирмей къойма. Былайы аны орнуду, — деб детдомну тамадасы, джыллыгъы келген адам, джан аурутуб сёлешди. Экинчи кюн Екатерина Борисчикни къойнуна кысыб, директоргъа кирди. Ол кёзлерин сюрте:

— Ма, айтханыгъызча алыб келгенме. Алай а, билмейме, ол сизге джарашыб къалаллыкъмыды... Анга инджитмей къарарча адамыгъыз бармыды? Былайда кёюб къарар керекли этсем, мен ауруу табарыкъма, — деди Екатерина. Тюзю да ол аны баласындан башха кёрмей эди. Ким билсин, гитче сагъатчыгъында эмчек ичиргени ючюнмюдо, огъесе ёксюзлюго, онсузлугъу ючюнмю джазыкъсынады, сюймеклиги уллуду. Директор аны сёзюи бёлмей, тынгылаб тургъанлай джашчыкыгъа эси кетди:

— Эй, джигит, сен ариу джашчыкъса да! Кесинг да маркъа кёзучукъча бурмачашчыкъ болуб. Биз сенге былайда ана да, эгеч, къарнаш да табайыкъ, — деб аны башчыгъын сылады. — Екатерина, сиз къайгылы болмагъыз. Джашчыкъ къараб-къарагъынчы юйюсюнюкдис, шагърей боллукъду. Аны кибикле былайда кёбдюле. Пасыбы болса, атасы, анасы табылырла. Ышан бизге. Биз аны инджитирик тюлбюз.

— Мен узакъ джолгъа тебрегенме, къачан къайтырымы билмейме. Ызыма сау-эсен къайталсам а, мен аны сизге къоярыкъ толме. Амалсыз болуб келтиргенме. Борис сизге аманат, сиз да аллахха аманат, — деб Екатерина джыламукъ кызартхан кёзлерин къл джаулугъу бла сюрте, кимни кълуна тюшгенинден, неле бола тургъанындан ханары болмай, дугъум кёзчюклерин къабыргъада суратладан бери алалмай тургъан джашчыкъны бетинде уппа этмеген джерин къоймады. Сора, ёзге мадар табмай, кълун силкиб:

— Джарлы сабийге бу къыйынлыкъ неге керек эди?.. Кимни къаргышы джетди сеннге! — деб башчыгъын сылаб, чыгъыб кетди.

Былайда сабийлеге къарагъан Надежда Петровна лешиградчыды. Аны туугъаны, ёсгени да ол шахарда болгъанды. Джангыз джашы да анда ёлгенди. Ол ызы-

на кетерге ашыгыб, кечинмексиз болуб тургъанлай, Борисчик келген кюнден башлаб, джюреги басылды. Анга «джашчыгъым» деген болмаса, атын айтмады. Энди ол алгъынча «кетемени» сагъынмайды. Сабий абадан болса, адамла, юйлерине джыйыла тебреселе, ким биледи, джууукъ джетген сылтау бла Борисчикни сыйырабыз дернке табылыргъа боллукъдула.

Надежда Петровна сабийле кеслерини къарт аналарындан башха кърмей эдиле. Ала анга Петровна деб къояргъа ёч эдиле. Алай айтханлары, аны джанына тийген огъай эсенг, таб, бир бирине андан да джууукъ, андан да татлы эте эди.

Петровна Борисчикни адамланы аслам джыйылгъан джерлерине иймей, арыб тохтагъынчы къойнуна алыб, терек тюбледе, юйленн ташаларында айланыргъа бек сюеди.

— Петровна не эсе да Ленинградны дженгил-дженгил сагъыныб башлагъанды. Эшта, джашлыгъын да алыб, бериб кетерик болур. Алай а Ленинград алкъын урушну къызыуундады, — деб устазла къуш-муш этиб, бир-бирине сёлешедиле.

Арадан айда озгъунчу Петровна былайдан кёчюб кетгени хапар болду.

— Къалай? Ленинград алкъын душманны къуршоундан чыкъмай турады сора уа... Петровнаны саулугъу да къолай тюл эди... Анда кими къарарыкъды, кесиникиледен адамы къалмагъанды, — деб сейирсинген устазны къатына келиб, директор былай айтады:

— «Тойгъан джерден туугъан джер ашхыды». Ленинград дженгилде къанлыланы къаннга бояб, кесини кишплигин танытыр. Петровна бусагъатда алайгъа джууукъда тохтаргъа мурат этеди. Шахар кеси да энди бел къатдырыб, джунчуундан къутула башлагъанды. «Сабыр эт, бир кесек къара» деб, мен тилер ючюн къалмадым. Аллы айланган эди да, эштирге да сыймедн. Баргъаны игиди. Джюреги, сенгилчек болуб турмай, басылыр. Борисчик бла ол эригирик тюлдю.

— Алан, бир айтайым, джашчыкны аты Борисди. Тукъуму уа Елмезладан эди. Энди бизни Петровнабыз аны кеси джаш этгеннде, тукъумун къалай джаздыргъанды? — деб сорду биягъы устаз.

— Тукъумуму? Джашчыкны тукъуму алай тургъанлай, анга кесиникни къошханды. «Борис Елме-

зов-Никитин» деб джаздыргъанды. Бек таб этгенди. Эки тукъум бирге къошулгъанлыкъгъа бирем башха да сакъланыб турлукъдула, — деди директор.

6

Иши болуб, почтагъа келген къарт къатын Апуаджап джумушун да унутуб, кимлени эсе да эсине тюшюрюб, Борисден эки кёзюн аламайды.

— Ах, мен хариб, джашамагъанлай кёрюрюнюгю кёрюб тураса да!.. Сен ашыгъа да болурса, алай болса да, джашым, андан бери да джыйырма джыл озду. Энди сен аллай бирни ичинде къайда айландынг, къайда джюрюдюнг?

Борис ашыкъса да джюрегин тегерге огъай демеди. Тылжач бла амманы араларына олтуруб, экиине да кёзюу къарай, ол эсинде болгъанын къалдырмады. Аны басындырыб тизген хапарында кеси чекген затладан сора да тюбеген адамларындан къууаныу, алагъа ранылыкъ таныла эди.

— Мени анам узакъ джолгъа хазырлагъанын тюшюмдеча кюч эсгереме. «Юйюбюзге барлыкъбыз. Анда кёкге джете мийик, ариу юйлени, кёб мешиналаны кёрлюксе» — дегени ма бусагъатда да эсимде турады. Джолда къалай баргъаныбызны уа эсгералмайма. Алай а ары джетгенинде, ол айтханча уллу юйле кёрмей, даулашханымы унутмагъанма.

— Сен телличек, Боря. Биз алкъын барлыкъ джербюзге джетмегенбиз. Биз энтда джолдабыз, барсакъ кёрюрсе, — деб анам башымы сылагъанын билеме. Джолучулукъда тохтагъан эсек да, алайда кёб тургъан эдик.

Бир кюн анам мени биргесине алыб, тюкеннге элтди. Тёртюнчю этажда сабий оюнчакъла сатыла тургъанларын кёрюб, къууаныб джетдим. Баш табхада кып-къызыл, джылтырай-джана тургъан шкокчукну чылыб, джаным кирди.

— Аны къой, башынгамы ураса. Ма бу тобчукну илайыкъ, — деб анам, бир гитче кёксюл тобчукну кёрюздю. Аякъ тиреб, чыртда унамадым. Ол къоймаздан къысханында:

— Меннге джукъ да керек тюлдю, — деб джылаб, басынчыкъладан тюшюб баргъанлайыма, ызымдан джылыб, мени бла бирге джылагъанына бюгюн да къыйылама.

— Аны алмасанг, меннге башха зат керек тюлдю,— дегенимде, ол джыламукуларын меннге эслетмей сюртуб, амалсыздан ышарыргъа кюрешиб:

— Анга къарыуубуз джетмейди... Къалай этейик. Аны багъасы сегиз сомду. Мени джанымда уа кзуру тёрт сомдан сора джугъум джокъду,— деди. Алай а мен ачханы къайдан, къалай табханларын излемей эдим, мен аны эшитирге да сюймей эдим. Бетими джыламуку джибитиб, эки кезюм кызарыб, юйюбюзге джууукълашханыкъда, мени тенгчиклерим чаначыкъла бла мияла бузда уча тургъанларын, сыртларында уа менни эсими алгъан шкокчукъланы кёрдюм. Биягъы мен бузулдум. Ол кюн мен анга джетдирген азабымы къайтаралмай къалгъаныма къыйналама.

— Джашым, аллах айтса, энтда къайтарырса. Сени джанынг сау болса, сен аны мыдах этмезсе.

— Амма, къайтарырдан озгъанма. Ансы бусагъат акъылым болгъа эди, аны джумушуна бауурум бла да джюрюр эдим. Аны хапарына да джетерикме, айтърма. Нск болгъанымы билмейме, гитче заманымда мен ёпкелерге от эдим. Кесим ушатмагъан сёз айтылса, мен аны кёлтюре билмей эдим.

— Да хариб, биягъында «анасын билмейди» дегенлеринде, мен ийнанмагъан эдим. Анангы сенден сора сабийи болмаз эди? Ала эрке юреннгенин шартларыдыла.

— Болур, ёчешмейме. Талай джылдан мени анам школну дженгил сагъыныб тсбреди. Мен а аны не болгъанын къайдан биллик эдим. Ол сёз башланса, мен хазырлыгъымы айта эдим. Бир кюн билегимден тутуб, эки этажлы юйню кенг арбазына кийирди. Къызыл галстуклары бла къадар сабий бир-бирин сюрюб, ойнай... джашчыкъла уа мазаллы джел тобну аякълары бла уруб, кёкге чыгъара эдиле. Аланы кёргенлей огъуна къалай эсе да джюрегим илешди, барыб биргелерине ойнарим келди. Биз келиб, аланы ичлерине кирдик. Мени эсим аладады, эки кезюмю аладан алалмайма, анам а къолумдан тутуб, мени кимге элте эсе да алыб барады. Сарычач, кёккёз джашчыкъ ызымдан келе келиб, башымда бёркюмю алыб къачды. Анамдан къолуму ычхындырыб, ызындан сюрдюм, алай а сабийлени ичине ташайды да кетди. Бёркюмден тунгюлюб, къычыралгъанымы къычырыб джыладым. Сабийлени бир къаууму меннге ариу айтыб, аны ызындан къуудула,

бир къаууму уа «энтда бир джылауукъ къошулду» деб къюлдюле. Анам, мени кёюрегине къысыб, башымы сылады. Артыкъ да бек оюлдум. Бёркюмю башыма къаблаб:

— Тохта энди, ёкюрнгенинг болду. Кзулакъларыбыздан бошадынг. Биз ойнагъан эте эдик. Сени «чырпа бёркюнге» къарай эдик, кесинг да аладан узакъ кетген болмазса,— деб менден аз абадан джашчыкъ биягъынай сабийлени ичине ташайды.

Школну ичине кирдик. Башына тюгю болмагъан, уллайгъан адам, эки таякъгъа таяныб, къыйпалыб, ёрге къобду. Эслеб къарасам, бир буту джокъ.

— Былай келчи къатыма. Кимди сени атынг? Бизге окъургъамы келгенсе? Огъесе ананг къоймай алыб келе болурму?— деб ышарды. Къатына баргъанымда, башымы сылаб, кезюме къарады.

— Мен кесим келеме. Мен да окъурукъма,— дедим.

— Къылыкъ эте болмазса?.. Къылыкъ этсенг...— деб сынагъанча, андап ары джукъ айтмай, меннге битди.

— Огъай, этерик тюлме. Мен джукъ да этмей тургъанлай алгъан эдиле бёркюмю,— деб джыламсырагъанымда, ол анамы кезюне къараб ышарды.

— Мен школну директорума. Тамбла окъуу башланады,— деб, мени къалай хазырланганымы соруб билгенинде, къайсы классда, ким окъутуругъун айтды. Алай а тёрт джашымда суратлагъа, карталагъа сейирсингенден аны айтхан сёзлерин унутуб бара эдим. Ол кече мени башыма келмген сагъыш, кезюме кёрюмген дуняда не зат къалгъан болур эди! Кече юч кере уяныб, анамы джукъусун бёлген эдим. Танг джарыгъанлай, къобуб хазырландым. Биягъы анам къолумдан тутуб, школгъа алыб келди.

— Мен сени устазынгма, меннге Алла Антоновна дейдиле. Атанг къайда ишлейди?— деб сорду хончалары агъара башлагъан шош, сюйюмлю тиширыу.

— Мен билмейме. «Къазауатда ёлгенди» дейди анам,— дегенимде, ол меннге да, анама да кезюу къарады. Анамы бети тюрленди. Сора ол мыдахланыб:

— Джашым тюз айтады, алайгъа тергеб турабыз,— деди.

Адамны школгъа биринчи баргъан кюню джашауунда биринчи атламына ушайды. Аны адам къалай унутур...

— Къолларынгы партагъа салчы. Аперим санга,

иги джаш, бойнунгу, кзулакъларынгы джуугъанса; тырнакъларынгы кесгенсе, олтура уа билмейсе. Алай бауурланма, белинги тюзет, башынгы ёрге тут. Сормай сёлешме, джерге узалма, джан-джанынга къарама,— деб мени олтурургъа, къобаргъа юрете эди.

— Ненча джыл болгъанды?— деб соргъанында, джунчугъандан ауузума сёз тюшмей, адамланы кюлдюрвеними билеме. Биринчи кюнубюзде юч дерсибиз болгъан эди. Школда юрениген сёзлерими айтыб, анамы бир кзууандырайым деб юйге келсем, анам орундукъда джатыб, кёкюрегинде орденлери джана тургъан чышлары алтынча джылтырагъан, джыллыгъы келген, къашхабаш полковник къатында олтуруб, дарман ичире тура эди. Ол аны къарнашындан туугъан эди. Къолтугъумда сумкамы да полгъа атыб, чабыб барыб:

— Не болгъанды сеннге, аначыгъым?— деб, джуургъаныны тышындан кучакъларым. Аны эринлери квалтыраб, кёзлеринден акъгъан уллу тамчыла тёнгереп, джастыкълары тюшдюле.

— Иги джаш, ары шиндиге олтур да квалчы. Анангы хатасы джокъду. Тамблагъа сау боллукъду. Аны аурумасын сую эсенг, кыйлыкъ этиб, джанын кыйнама, дерслеринге кыдал,— деди.

— Анам ауумасын ансы, мен не айтханыгъызын да этерикме. Мени джангыз анамдан сора кишим джокъду. Мен хаман да аны бла турлукъма, окъургъа ишлерге да суюме, алай а аначыгъымы куюоб, элибизден чыгъарыкълар тюлме,— дедим. Анам башын эки джанына атыб, кесине кечинмек, мадар излеб дыгаласха кирди.

— Анам, нег ауруйду? Суу келтирейимми?— дегенлейиме, полковник меннге хыны къараб:

— Ол юйге бир кирчи, бар, мени айтырым барды, неге къарайса!— деди. Анамы ахсынганына, кыйын солугъанына, амалсыздан керилиб, созулуб, болушлукъ излегенине не этерге билмей:

— Анам, кюллерынгы алай нек узатаса?.. Аначыгъым, мен былайдама, айтырынг бармыды?.. Керек эсе, бусагъат мен дохтургъа чабайым?— дегенлейиме, эшикден врач кирди.

Мени ол юйге чыгъарыб, эшикни этдиле. Врач кетиб бир кесек тургъанлай, мен барыб, анамы къатына кысылдым. Аны терен солугъаны, ачык эшитилди, ауу-

лу кургъакълары, суу ичирдик. Джастыкълардан башын келтирюб, бери къараялмай, мени кёкюрегине кысыб, джылы джыламукълары бла бетими, бойнуму джибтиди. Ауузундан сёзюн чыгъаралмай, бир талайны турду. Полковник аны кёлюн джазаргъа кюрешди, алай а анам, аны эшитди эсе да, джууаб этмедди. Сора мени башымдан тутуб, кёзюме къарады. Дагъыда кесин тыялмай, бузулду.

Аначыгъым, нек этесе былай?..— деген болмаса, аны кёлюн басар, анга эс табдырыб сёз табалмадым.

— Джашым, Борис, мен сени куюоб кетерге башлагъанма. Сенден башха мени кишим джокъду. Сени да менден сора кишим джокъду. Аны билемисе?.. Къала, тамырын сора кетсенг а биз да... ана, бала тюлбюз;— деб башын джууургъан бла басдырыб, кесин тыялмай джылаялгъанын джылады. Мен не айтыргъа да билмедим. Биллик эсем да аны бетин джууургъан джыламукъла, мыдых болуб, мени джюрегими кюйдюрдюле.

— Экибизни джазыуубуз да бирча болуб, эки юйдегиден квалгъан экибизбиз. Сен мени баламса, алай а къабырыма гюнахлы кирмей, тюзюн айтайым: ананг мен болгъанлыкълары, сени башха къатын табханды...— Бу сёзлени биринчи эшитгенimde, мен магъаналарын ангылаялмайдым. Ангыларыкълар эсем да аны кыйын ауругъаны башха затха сагъыш этдирмей эди.

— Сеннге, джашчыгъым, башхасы джокъду. Ким табханы неге керекди... Ма, сени ёсдюрген, асырагъан ананг. Сен муну кёр. Ана деб сени адам этгеннге айтадыла,— деди полковник кёзлерин анамдан алмай, мени башымы сылады. Ол кёзючюкде, нек болгъанын билмейме, былай кычыралгъанымы кычырыб, бютсу дунягъа эшитдириб, джыларым келди. Алай а анамы аурууна ауруу кышама деб кюркюдум, не джашырыу, кёкюреги саудан алтын бла кюмюш болуб, имбашларында чышлары джана тургъан полковникден джунчудум. Былайда мен бюгюн да ауузум бла айтыб ангылаталмагъан, къагъытха джазаргъа кюлумдан келмеген, мени джюрегими эмиб баргъан бир зат бар эди. Сабий болгъанлыкъларыма уа, кыйын ауруса, джылы келген адам кюраргъа боллугъун мен ангылай эдим. Сора ол заманда не этерге керек эдим... кылай джашарыкълар эдим! Мени кёлюмю чапырчу, джюрегими джазыучу, не заманда къарасам

да суйюмлю ышарыб туруучу, гыккачыккыны алгъанча, мени кьойнуна алыб, башымы сылаучу, мен джылагъан кюн биргеме кьошулуб джылаучу анамы джерге басдырлыкъларын кёзюме кёргозгенлейиме, кесими тыя билмей:

— Мен сени иерик тюлме! Джукъгъа да кетерик тюлсе, хама да бирге турлукъбуз!..— деб, эки кёзюмден джыламукъ бурчакъча агъыб, оюлдум. Анам джуургъанны тюбюнден тер басхан кьолун чыгъарыб, башымы сылады, не эсе да айтыргъа излеб, эриплери кымылдадыла, алай а бир сёз да айталмады. Хыны кьаны болгъан полковник башын бир джанына буруб, джашыл дарий кьол джаулукъ бла кёзлерини сиуртдю.

Уллу эркишни, аллай бир ордени болгъан джигитпи, джыламукъларын кёргенimde, бир тюрюю болдум... Биз не, сабийле, кесибизни тыялмай, джыларгъа да хазыр болуб турабыз. Ол а аскерде кёб айланган, кёб фашистин ёлтюрген киши джыламсырай турады. Тюзю, мен аны кьалай эсе да ушаталмадым. Кьолджаулугъун хурджунуна салыб, бочхасында кызыл тюменликни чыгъарды. Менге узатыб да кюрешмей, хурджунума салды. Мен да бери алыб, кесине узатдым. Менге ачха неге керек эди. Анамы тыяр мадар бармыды?.. Къарыусуз сабийлени кеслерин кьоюб олтурмай, юйде аланы аналарын ёлюмден тыяргъа врачла, тамадала нек мадар этмейдиле? Самолетлары, танклары бла чабхан миллионла бла саналгъан фашистлени аларын тыялгъан мени аначыгъымы кьалай къутхаралмазла?.. Огъай, кюрешселе, иш этселе, тыярыкъдыла... Тыймай мадарлары джокъду. Мен кинода ёлгени сау этгенлерин кёргенме. Сауну ёлюмден сакълагъан а андан тынчды, — деб мен бираз кёлюмю басыб, анама бир джукъ ашатыр кьайгъыгъа кирдим.

Полковник акъырын чыгъыб кетди. Аны кетгенин ушаталмадым, алай а кетме дерге джунчудум... ауузма сёз тюшмеди. Мычымай ол биргесине эки врачны алыб кирди. Ала анамы халына къарадыла.

Менге ариу айтыб, аны кёлтюрюб, алыб тебретдиле. Мен анамы кьолундан тутуб, иймегге кюрешдим. Полковник мени кьолуму бери алыб:

— Сен сабийми болгъанса?! Ауругъан кёрмегенмисе!.. Юч-тёрт кюнден сау этиб, алыб келликдиле, сен аллай бирни кьалай билмейсе, мазаллы джаш. — деди.

Кертиси да, энди биричи классха джурюймсе, мен уллу болгъанма, деб кесими тыйдым.

— Юйде кесинг къалма. Адамла бла бол! — деб анам, не къарыуун да джыйыб, менге эшитдирди. Аны юйден чыгъарыб, эшик аллында сакълаб тургъан машиначыкъгъа миндирдиле.

Полковник мени кьолумдан тутуб, юйге кийирди. Ол сёлеше тургъанлыкъгъа джукъ ангыламадым. Анамы «Адамла бла бол!» — деген сёзлерини нек айтылгъанларына сагъыш этдим. Ким адамла бла? Ала кьайдадыла? Ала келиб, мени анамы нек тыймадыла? Аны сау этиб нек кьоймадыла?..

«Адамла...» Къаллай адамла?.. Бу сёзю магъанасын, тас болгъан ачхычы излегенча, дыгалас этиб излей эдим. Анам аны билмей айтмагъанды. Ол сёзю ангылаясам, аны бла джашауну киритин ачыб кьоярыкъ болурмамы деб кёллене эдим.

Полковник мени биргесине алыб юйюне элтди. Ол анамы къысха джууугъу болса да мен бу джолгъа дери алагъа бармагъан эдим. Анамы кьоюб, джукъгъа барлыгъым келмей эди.

Юйге киргенлей, стол джанында олтуруб, китаб окъуй тургъан уллу кызыны кёргозюб:

— Ма бу мени кызымды. Аты Зояды, таныш, — деди.

Ол ёрге туруб, кьолуму тутуб, иймегенлей кёзюме къараб:

— Сен кимникисе?— деб сорду. Полковник менге джетдирмей:

— Ай юйюнге, бизни Надежданыкыды. Кеси ауруб, больницагъа кетгенди да... Ол андан кьайтхынчы былай бизни бла турсун, — деди.

— Киши болмагъан юйде кеси да не этерикди, иги этдинг келтиргенинги. Адамла бла турсун, — дегенинде, «бу да анамча айта кёреме... быланы джууукъ болгъанлары андан да белгилиди», — деб кёлюме келди.

Айны ичинде анамы кёрюрге кюн сайын барама. Терезеден къараб кёрген болмаса, ичине иймейдиле. Бир кюн полковник бла кызы Зоя не сёлешгенлерин билалмадым, сорургъа уа уялдым. Полковник башын энишге тутуб, терен ахсыныб, чыгъыб кетди. Зоя мени къатыма келиб, башымы сылаб, кёзлериме къарады, алай а джукъ айтмады.

гъандан иги болургъа къаллай ананы да мадары джокъду. Школда да кеси окъутады. Меннге аллында полковник хыны кёрюнген эди. Аны да джумушакъ адам болгъанын билиб бошадым. Ол меннге «джашым» деб сёлешеди. Атам болмагъаны себебли, мен атаны къалай болгъанын билмейме. Алай а полковникке «атам» дерим келе эди, дагъыда къалай эсе да айтыб къоялмай эдим.

Бешинчи классха кёчюргенлеринде, мени кабинетге чакъырдыла. Анда директор да, Зоя да, полковник да олтуруб тура эдиле.

Алгъышлаб, къолуму тутдула.

— Полковник сени кесине джаш этерге сюеди, сен а аны атаг болуруна разымыса? — деб директор кёзюме къарады.

Адам кесине атаны сайлаб алыргъа боллукъмуду?.. Алай а болмасамы чакъырлыкъ эдиле мени!.. Мен атам ёлгенин билеме... меннге аны кёб кере айтхандыла. Бююн болумумда ата меннге керек тюл эсе, сора кимге керекди!.. Полковникни къарамы огъурсуз болса да, кеси ашхы адамды. Ол меннге ата болургъа унай эсе, мен джаш болургъа уа табу да этерикме. Ол мени сёйгенин алайсыз да биле турама. Зоя аллыма ушхуур салса, ол къалай ашагъанымы сынайды. Кеси кёзю бла кёргюнчю кишиге ышанмайды.

— Разыма. Бююнден ары мен анга къалай айтырыкъма? — дегенimde, директор меннге да, полковникке да кёзюу къарай:

— Къалай сёйсенг, алай айт, — деди. Кёб сагъыш этиб кюрешмей, къатына бардым. Кёзюне къараб:

— Мен санга полковник дерге сюеме. Бизни классда атасы полковник болгъан сабий джокъду, — деб алгъындан эсе таукел болуб, къолуму имбашына салгъанымда, ол ышарыб, мени бай этиб, тобукъларына олтуртду. Бешинчи классда окъугъан джашны кёлтюрюр ючюн иги тобукъла керекдиле. Ол бутларын кёзюу солутуб тебрегенинде, ауурлугъум татыгъанын билиб, тюшдюм. Бары да мени къолуму тутуб, алгъыш этдиле. Эшта, бусагъатда не айтсам да, была мени мыдах этерча кёрюнмейдиле, — деб дагъыда джюрегим излеб тургъан бир затны айтмай чыдаялмадым:

— Зоя да анам болсун!

— Ала бир-бирине къарашдыла. Зоя ёрге къобуб, къатыма келиб, къолджаулугъу бла кёзлерин сюртдю.

— Алайсыз да мен сеннге анангча болургъа, бир тжерде сени мыдах этмезге айтханма. Энди сен бизникисе. Ана бла эгечни не башхасы барды! Атама джаш болсанг, меннге къарнаш болгъанынгы нек билмейсе? Юрис, энди мен эгечинг да, устазынг да болдум, — деб юретиб, кёб ашхы сёз айтды. Ол кюн ючюбюз да бир бири къолубуздан тутуб, юйюбюзге кетдик.

Аны экинчи кюнюнде школгъа бара тургъанлайым, джолда джашчыкъла бир къызчыкъны тегерегинден алыб, бир-бирине сёз джетдирмей, даулаша тургъанлай, юслерине келиб къалдым:

— Мени тютюн ичгеними къайда кёргенсе?

— Кёргенме. Школну артында юйню мюйюшюнде тютюнлете тургъан сенми эдинг, менми эдим?!

— Аны директоргъа джетдирирге не ишинг бар эди?

— Ичмесенг, айтмаз эдим.

— Мен сеннге ичгенин кёргюзтейим, — деб джантракёз, чёрчек Миша къызчыкъны эшмечигинден тартыб, абындырды. Къызчыкъ, эришиб, кесчигин къатдырыб тургъан болмаса, къычырмады.

— Бас, хомух, чачындан соза турма да!.. Къулакъ жанын серме! Экинчиде ауузун тыяр! — деб, Коля «джыгырам» къызчыкъгъа учаргъа хазыр болуб, кесикесине орча эте тургъанын эслегенлейме, баш тюклерим джызылдадыла, къайдагъымы билмедим.

Къатына джууукъ барыб:

— Коля, сенмисе?.. Алай нек къычыраса? Бешинчи да къарыуугъуз бир къызчыкъгъа джете эсе, игиди!.. Айыб тюлмюдю сизге! — деб кёлтюргенлейме, Коля меннге мангылайы бла къараб:

— Сеннге не керекди, худжу? Сен эл юйюнде атыла-сатыла айланган худжуса: аны билемисе?.. — деб къулакъларымы сасытырча къычырды.

«Худжу... эл юйюнде атыла-сатыла айланган»... Сора мен худжу болургъамы сюе эдим? Мен эл юйюнде сёйюбмю айланама... Зоя, полковник, мени мындан алда ёлген анам а киши адамламыдыла?! Аланы къалтйй адамла болгъанларын Коля билемиди?.. Билмейди. Сора алай сёлеширге не эркинлиги барды?..

Ол кёзюучюкле, къарыуум джетсе, аны эзиб къоярча болдум.

— Мени кимде айланганымда сени ишинг джокъду! Ала сенгча тюлдюле, адамладыла, аны билемисе? — деб аллыма силкингенлейме, къулакъ джаным отча къыз-

ды. Абына-сюрюне барыб, бауурумдан тюшдюм. Мен эс джыйыб, ёрге кьобхунчу, тенглери ми кюлгенлери н эшитдим. Кесими кьатдырыб, ёрге кьобдум. Къызчыкъ ны школгъа кьачыб баргъанын кердюм. Мен Коляны кьатына келиб, джагъасындан тутуб:

— Нек ургъанынгы бир айтчы, — дедим.

Ол меннге кьараб, кесин ышартса да энгда уругъа хазырланнганын эследим. Джагъасындан андан да кьаты тутуб, онг кьолуму бошатдым. Джумдуругъума кёзю джетгенинде, бираз джууаш болду.

— Сен мени не терслигими кёрюб ураса? — деб силкиндирдим.

— Сен ауузунгу нек джетдире эдинг? Биз сеннге тиймейбиз да?

— Къызчыкъгъа чабмасагъыз, мен кьошулдукъ тюл эдим. Артыкълукъ этну бла кьутулуб кетмезлигизни билгиз, — деб кьолуму ийдим. Школну арбазындан сабийле юрюлюб джетиб, юсюбюзге басындыла.

Кимни терс, кимни тюз болгъанын сора турмай, Коляны аралатдыла.

— Сен Борисге бу джолдан сора алай айтырыкъмыса? Биз аны билирге сюебиз, — деб, ары бла берн создула. Коляны ауузундан сёзю чыкъмай, джыламыраб, амалсыздан болушлукъ излеб, меннге кьарады.

— Къыз сабийни чачындан тартханы ючюн а сыртына бир иги джумдурукъ джетдиригиз, — деб кьайсы эсе да кеси кенге тургъанлай кьычырды. Джашха сууукъ кьол джетеригин таныгъанымда, мен да сокьрандым. Таб, Коляны кьолундан тутуб:

— Биз ойнагъан этебиз. Сиз а кергда деб кьызарышыб айлана кёреме. Коля энди кесинден онгсузлагъа тирик тюлдю, — дедим.

— Тохтамаса, тийгенден да оздуурма. Орнунда турсун, — деб Коля кёло бла кьайырылды. Кьонгургау кьагъылыб, биз школгъа ашыгъыш кетдик. Алай а тенгими бедниши меннге миз болуб, джюрегиме чанчылды. Дерследе да, ойнаргъа чыкъсам да, устазгъа джууаб эте тургъанлай да «атыла-сатыла» айланган деген сёзлерин не кюрешиб да унуталмадым. Не кьадар аланы унутургъа дыгалас этсем, ол кьадар ала кьулагъыма бекден бек келиб тебретиле. Туугъан ана, ёге ана, аналыкъ, кьарт ана... аланы бир-биринден башхалыкъларын айыралмай эдим. Кесими эсгериб башлагъанлы. мен кьолларына кьарагъан. мен тюртюлген

адамла бары да джууукъ кёллю, джумушакъ сёзлю, аллал джюрекли, суюмлю адамла эдиле. Мен аланы кьалай унутурукъма!.. Бюгюн да ала мени кёз аллымда турадыла. Алай болса да мени дуня джарыкъгъачыгъаргъан, мени биринчи джыламугъуму сюртген, мени ючюн джукъбусуз кечелерин ашыргъан ана кимди? Кьайдады?.. Мени тенгчиклерими аталары да фронтда олгендиле. Меники да анда ёлген болур. Мен анга ишек этмейме. Алай а анам... Надежда Петровна да, полковник да, таб, Зоя да аны биледиле. Меннге уа айтмайдыла... Нек? Ол сау болмаз, аны ючюн айтмайдыла... Ол кеси ууахтысындан ёлген болмаз... аны аджалсыз кьыйынлыкъ кьоратхан болур, аны ючюн джашырадыла менден. Ансы анасыны хапарын балагына айтмагъан сейир тюлмюдю... Мен былайгъа ажымсыз болдум. Адамланы меннге этген игиликлерин унутмагъанлай, табхан анамы табаргъа керекме. Ким билсин, сау эсе уа... Бир уллу джарсыуу, айыбы болуб, башың тас этиб айлана эсе уа... Мен аны билирге керекме... Мен аны табаргъа керекме... Ол кюнледен башлаб, мен адамлагъа соруучу, таб излеучю болдум. Алай а, не келсин, кими имбашларын кьымылдатыб, кими «айтыб да эшитмегенме» деб, суусута эдиле.

7

Бир кюн орампы бара тургъанлайыма, аллымда бир кьартны гулоч таягъы кьолундан тюшюб, бузлауукъ джолда бир кесекни учхалаб барды. Чабыб, таякъны алыб, иесине тутдурдум. Кьарт бюсюреу этди. Сора кьатыма келиб:

— Кимни джашыса? — деди.

— Атам кьазауатда ёлгенди, билмейме, — дегенимде, кёзюме хыны кьарады, джукъ айтмады.

— Ананг а кимди?

Бнягъы мен не айтыргъа билмей:

Мени бир анам Надежда Петровнады, ол ёлгенди, бири уа... бирни мен билмейме. Ол да джокъду. Ол мени туугъан анамды. Алай а мен аны ёмюрюмде да кёрмегенме, — дедим.

Кьарт таягъына таяныб, менден эки кёзюн алмай, галай бирни турду.

— Онгсуз кьартны энишге ийилтмей, таягъын алыб, кьолуна бергенинг ишленмекликди. Аны ючюн сау бол! Туугъан атангы, табхан анангы билмегенинг а айыб-

лыкъ ишди. Таб, атларын да айталмадың... Адам эшитмесин аны... Бу затынғы джаратмадым. Сен адам инсанса, хайыуанланы да болады атлары. Къалай сюйсенг алай айт, этгенинг аллахха, адамгъа да ушамайды. Сен кѣкден тюшген болмазса, бу къралда туугъан болурса... Билген адам болуб, сенден джашыра эсе, ол да терсди. Энди сен ким бла тураса? Киминг барды?

— Анама джууукъ джетген бир полковник бла турама.

— Къайсы ананга?

— Мен билген, экинчи анама, — деб, «экинчи» деген сѣзню кесим да джунчуй-джунчуй кючден-бутдан айтдым. Таб, бир уллу аманлыкъ этгенча, артда кыйналгъан да этдим.

Къартчыкъ башын кымылдатыб, атымы сорду.

— Борис, кел, биз узакъда тюлбюз, экинчи орамны арасы сюремде кѣк къанджалбаш юйде турабыз. Чагъымбыз. Кесими балаларымы бирича кѣрлюкме. Кел, барайыкъ, — деб кызыугъа кирди. Юйюм, адамларым болгъаны себебли, барыргъа таукел этмедим. Мени сер этиб тургъан къайгъыма ол да къошулду. Ана деген сѣз джюрегимден кетмей, тюшюмдеча, кѣз туурамда сыфаты сюелиб тургъанча кѣрюнюб, чыдаялмай башладым. Къайгъымы, сагъышымы адамлагъа айтыргъа ыйлыгъама, айтсам да болушургъа къолундан келген табылмайды. Огъай, аны кеси сынамагъан биллик тюлдю, ангылай башлагъынчы турлукъса ансы, менича саубитген болуб бошасанг, къайда эсе да сени табхан керти ананг болгъанын билиб, ол сени бетинги джылы джыламукълары бла джибитиб, кѣкюрегине кысхынчы тынчыкъ табарыкъ тюлсе. Тюшюнг-тюшюнг да ол болуб къаллыкъды. Алай болса да мени анам къаллай болур?.. Кимге ушай болур?.. — деген соруу меннге тынчылыкъ бермейди, не ючюн десенг, аны тюрсюню мени кѣз аллымда турады. Мен тюшге-мюшге ийнанмайма, алай а тюшюмде анамы талай кере кѣргенме. Сейир неди десенг, ненча да бир болумда кѣреме. Юсюнде джерге джете чыммакъ джылытырауукъ дарий чепкени, ма кинода джырлаучу артист тиширыула бирлени киедиле? Ма аллай... Аякъларында неси болгъанын кѣралмайма... Узун къара эшмелери, тогъай кыыйлгъан тум-къара къашлары, узун кирпиклери джашырыб тургъан джыламукъ джугъу уллу кѣзлери, мыдах тюрсюню... Дагъыда бир сейирсинир затыгъызы

айтайым: ненча кѣрсем да къайгы этиб, мени соруулаб, кирмеген, джетмеген джери къалмай, «Джашымдан бошагъанма... табылмайды...» — деб джыламсыраб айланады. Сора ызындан сюреме, — джеталмайма, кычырыб джылайма, эшитдиралмайма... «Арабин, бу тюшюм болур, уяныб къалсам, не этерикме», — деб, керти кѣлюм бла къоркъгъанымы билеме. «Анам! Ой анам! Мен былайдама! Тас болмагъанма! Мен да сени излеб айланама. Ма, тюбешдик! Бери бир айлан!» — деб къарыуумдан келген чакълы бир кычырсам да къарамайды. Эртденблагъа хырха болуб чыгъама.

— Къайгы этиб, эсингде тургъаны ючюн болур... Алай болса да, джашым, къартла билмей айтмайдыла, садакъа берсенг, тыйыншлы эди. Ариу бир сом болса да... — деди ол.

Зоя бла полковник ичлеринде джанларын чыгъарыб берселе да кѣллерине джетмезча, мени аллай бир сюе эдиле, алай а мени анамы излегенлери кѣлюме джетмей эди. Аны къайгысын ала огъай эсенг, бютеу халкъ, бютеу адам улу бары этерге борчлудула деб кыйнала эдим. Алгъын гичче заманымда мени анга сагъыш эте, кыйнала билмей эдим. Артда уа... мыдах болгъан кюлсрим кѣбден-кѣб бола эдиле. Бир джерден хапар селалмагъанлай, джетинчи классха кѣчдюм. Полковник иди къайры болса да мени биргесине элтиучю болду. Дунияда кѣрген сейир хапарларын меннге, бир уллу адамгъа айтханча, тизиб башлады. Мени джюрегимде отуму джукълатыр хапарны уа сагъынмай эди. Ол анамы табаргъа болушса, аны мен ёмюрде да кишиге тенг этмес эдим. Алай а ол да, аны сезгенча, мени берчим болгъан джерни басмазгъа излей болур эди. Мыдах джырлагъа тынгылаучу, къазауатны юсюнден назмуланы окъуучу болдум. Кече орунда уянсам, кеси аллыма мурулдай, танг атдырыб къойгъанларым бола эдиле.

Чыртда эсимден кетмеген бир затны айтайым:

Къыш эди. Теңгиз табадан джел кѣлтюрюле келиб, арғы боран болду. Къар кѣзюнгю кѣкге ачдырмайды. Эки атламда кѣзге тюртгенни кѣрмейсе. Аны ачы сызгыргъаны тохтагъынчы кѣз кысалмай, мен болгъан юйде сѣз нѣгер да табылмай, сагъышларымы бир-бирини андан тизерге эсеме тюшдю. Джыр джюрекни ауазыны деб тюз айта болурла. Лампаны джандырдым, арада иннин бегитдим. Стол юсюнде ѳзеге сынган каран-

дашдан сора джукъ табмай, аны кыйырын кыптыны ауузу бла кыйдым. Зоя кърмезча, кыптыны сюртюб, столну тартхычына салдым.

Чалдыш сызлы тетрады ичин ачыб, стол джанына чёкдюм. Алгын бир-бири ызындан ахуюлча басыныб келген сёзле, сагышла кьагъыт бла карандашдан кьоркьуб кьалмадыла эсе, думп болдула, ауузума бир сёз да тюшсенг а...

Боранны сызгыргъан тауушу ачык эшитиле тургъанлай, Коляны, кьартчыкыны айтхаплары да эснме тюшдюле. Школгъа келген апала табхан балаларын уппа-чуппа этгенлери кёзюме кёрюндю. Назму не болгъанын да билмегенлей, ичимден муралдаб, ауузума тюшген макъам бла сёзленч джазыб тебретим:

Кърмегенме, танымайма анамы...
Кече-кюн да излеб табмайма аны.
Термилеме ышаргъанын кёрюрге,
Биргесинне юйюбюзге келирге.
Ана кьуюн, ата тобукъ сынамай,
Адамла бла мен джашайма джангызлай,
Кёбно кёрдюм, кёб джерледе болдум мен,
Ашхы адамла толудула; таныш, тенг.
Кьол аязда ёсдорселе да мени,
Термилте сен, анам, мени джазыкъсын,
Кёбдю хапарым, тизерме барысын...

Карандашымы ёзеге бошалды. Кёзлеримден акъгъан тамчыла кьагъытны джибитиб, не джазгъанымы кесим да кыйналыб чыгъардым. Сууукъсураб, юсюю бастырыб джатханым бла кьалкыб кьалыб, кеч уяндым. Джууургъанны кыйырын кёлтюрюб, башымы ачханымда, столну джанында Зоя кьагъытымы окъуй тургъанын эследим. Ич кийимлерим бла секириб кьобуб, кьагъытымы сермедим. Ууучуна джоппу джыйыб, берирге унамады. Уялгъандан не этерге билмей:

— Сормагъанлай алыб окъургъа джарамайды, мен аны адамлагъа окъутургъа деб джазмагъанма, — дедим, алай а мени айтханымы кьулакъламады. Ёрге кьобуб, бурчакъча акъгъан джыламукъларын тыялмай келиб, мени кёкюрегине кьысды.

Ол да, мен да ауузубуздан сёз чыгъаралмай, талай бирни турдукъ. Аны джюрегини тебиб ургъанын ачык эшитдим. Бютеу санларым джызылдадыла. Барын да унутуб алай тургъанлайыма, джукълаб кьалырым келди. Къалай эсе да Зоянны джартма джюн чепкени да мени бетиме чий чиллеча джумушакъ тийди. Таурухда,

джомакълада джандет деб быллайгъа айта болурла деб кёлюме келди.

Къайгъым да, сагышым да кетиб, ол такыйкъада мен джюрек зауукълукъну не болгъанын сынадым. Эшта, ана джылы дегенлери былай болур дедим

Зоя джумушакъ, джылы кьолун бойнумдан алмай тургъанлай, кеси-кесими эсгериб башлагъан кюнлеримден берн бютеу джашаууму кёзюме кёрдюздюм. Мени аллай насыблы кюнлерим кёб болгъандыла. Алай а аллай насыб меннге ёмюрлюк негер болурун излей эдим.

Зоя мени биринчи джазгъанымы окъугъанында, хылыкке этиб, кёлю кюлген болур деб кыйналдым. Таб, аны бетине кьараргъа уялдым.

— Борис, сен назмуланы кёб окъугъанча кёрюнесе, аланы бек сюе болурса, — деди.

Керти сынагъан затын айта эди, сора мени огъай дер кьарыуум болмады. Джууаб этмей кьояргъа тартыныб:

— Окъугъан а этемс, — дедим.

— Кимниклени бек сюесе?

Зояны бу соруууна джууаб этмеклик меннге кыйын тийди. Мен Пушкинни, Некрасовну, Шевченкону, Лермонтовну, дагъыда кёблени китабларын бек сююб окъуй эдим. Ол, бу деб, къайсыланы айырыб айтыргъа билмей эдим.

— Борис! Къачанда бери джазаса назмула? — деб ол кёзюме кьараб, кёлю бла сорду.

— Мен назму джазмайма, алай безиб сызгъанымы кёргенинде, сен керти да джазады деб тура болурса. Ма, сор тенглериме... Мен назмуну джазгъан огъай эсенг, аны не болгъанын да билмейме, — деб джунчудум.

Зоя башымы сылай:

— Тели джаш, аны ючюн нек уяласа?.. Алай кызарлыгыны билсем, окъурукъ тюл эдим. Кесини юйюнде джазгъанын адамларындан джашыргъан сен болма-санг, киши кърмегенме. Ол махтауду. Сен аны къалай билмейсе, — деди. Дагъыда кьагъытымы кьолуна алыб, меннге эшитдире окъуб:

— Борис, мен устазма, кёлюме келгенни айттайыммы? — деди.

— Айт. Алай а мен аны иш этиб джазмагъанма. Алай этеринги билсем, дуккуллаб атарыкъ эди.

— Эй, сени огъесе, Борис! Мени не айтырымы да

билмегенлей, не бек чибинлединг... Не дерими билемисе?

— Билмейме, — дедим.

— Сен назмула джазаргъа залимсе да! Мен сени устазынгма, алай а быллай назму ёмюрюмде да джазаллыкъ тюлме. Ол пахмуду, — дегенинде, мени ангыламагъанына сейирсиниб:

— Пахму тюлдю, мен пахмуну не болгъанын да билмейме. Кёлюме келгени джазгъанма. Ол джюрекди, — дедим.

— Джырчыгъа, джазыучугъа неден да алгъын джюрек керекди, тюз джюрек. Сенде аллай джюрек болгъаны, ма назмуларында танылыб, турады.

— Джазмай чыдаалмагъанымда, кёлюмдегин адамлагъа толу ангылаталмагъанымда, башлагъанма, — дедим.

Зоя чыгъыб кетиб, бир кесекден полковник бла бирге кирди. Экисини да кёзлери-башлары джарыбдыла.

— Атам пенсиясын алыб, сени юсюнге бериб келеди. Кёремисе, ма бу схарла костюмунг, бу да аякъларынга чурукъла. Мен да ма бу китабланы сен окъурса деб алгъанма, — деди Зоя. Тюзю, ол саугъаланы сабий төренчиси, асыры ашыгъыб да алмадым. Хар джангы кийим, хар алынган саугъа мени бу юйге плешдирир ючюн алына болурму деб кёлюме келе эди.

Къоркъма, биз сени анангы да табарбыз. Энди къадала кириб, бу школунгу бир боша ансы, сени мен алаамат школгъа салайым. Айтчы, былайын бошасанг, къайда окъурукъса? Анга сагъыш этгенмисе? — деб полковник кёлю бла сорду.

— Этмегенме, алай а тенгизде кеме бла айланыргъа, дунияны, адамланы кёрюрге, билрге сюеме. Тенгизчи болургъа огъайым джокъду, дегенинде, ол мени имбашымдан къагъыб:

— Джашым, къоркъма, анга нерге къолубуздан келикди, — деди.

Кюнле алгъындан эсе дженгил тауусулуб баргъанча кёрюндюле. Джазы, джайы да джауумлу эди. Зоя мени джаз сайын школубуз бла лагерге ие эди. Бир бёлек джылны ичинде мени джангы танышларымы саны джюзле бла саналыб башлады. Украинадан, Кавказдан, Къазахстандан, дагъыда башха джерледен келген сабийле бла бир юйлюлеча болуб, айырылыб тебресек, таб, сытхан да эте эдик. Аладан алгъан письменларым ма

бюгюн да сакъланадыла. Ала мени кеслери джашагъан джерге чакъырыб джазадыла.

Джаз, ханс джангы джетген заманда, ыйых кюнганг атмай полковник къобуб:

— Мен эски аскерчи тенгиме барама. Юч кюнден къайтырыкъма, ким билсин, керек болсам, — деб адресин къагъытчыкъгъа джазыб къойду. Аны кетгенин сюймедим. Юренингеме да, ол ары-бери кетсе, кечинмексиз болуб къалама. Ол арбаздан чыкъгъынчы мен секириб къобдум. Кийиниб, сауутланы къармадым. Зояны ушхуурун да сакъламай, тенгчиклерим бла шахаргъа кетдим. Кюнортада келиб, юйню эшигин тебердим, ачалмадым. Ичинден чюй салыннганын билиб, дагъыда дюнгюрдетдим. Зоя эшикни сюймей ачды. Ичине киргенинде, аскер кийимли бир адам, стол джанында олтуруб, аякъларын — бир-бири юсюне салыб, папросну тютюнлете тура эди.

— Хата джокъду, бу кесибизни джашчыкъды. Танг атмай къобуб, ашагъан-ичген да этмей кетгенди, ма, келе тургъаны буду. Борис, кюнортагъа дери къайда айландынг? — деб, хыны этерге излеб сорса да, къоркутур тауушу джокъ эди. Емюрю кёрмеген адамыбъзны юйге кириб, алай эркин олтуруб тургъанын, юйню эшигине чюй салыннганын, къалай эсе да джюрегим ушатмады. Мен эркинликсиз шахарда айланнганымы терс этгенме. Алай а юйден адамла тайгъан заманда биз билмеген эркишини юйге джыйыб тургъанынгы сен да алаамат этмегенсе деб кёлюме келди. Меннге андан бек оздурса уа, полковник къайтханлай, мен анга кёргеними айтыргъа хазыр болдум. Аскерчини имбашларында сары чынлары алтынча джана эдиле. Ол мени къатына чакъырыб школдан, тенглеримден ханар сорду. Не айтсам да сёзюмю бошагъынчы ауузу-ма чабмай... тынгылай эди, сора кеси кёб селешмей эди. Сабыр-сабыр юч-тёрт сёз айтыб, мени селешдирирге илмей эди. Аны бла мен шагърей болуб бошадым. Къаллай эсе да ол меннге бир джумушакъ къарай эди. Менден эки кёзюн алмай, мыдахланыб сынаса, бусагъат хурджунундан чыгъарыб, киши ёмюрюнде кёрмеген бир сейир саугъаны узатыб къояды дегенча болла эдим. Башын булгъаб, белляу айханча, шош ауаз бла:

— Борис, Зояны айтханын эте тур. Джюрегин къыйнагъанса. Сени ушхуурунг суумасын деб, башын джа-

быб, эртденли сакълайды. Кесингден тамаданы сёзюне тынгыламасанг, сен аскерчи боллукъ тюлсе, — деди. Дагъыда мен джууабымы дженгил къайтаралмагъанымда, кёлтюрюб тобугъуна олтуртуб:

— Сюеме... Нек суймейме... Анда сурат салыргъа юретемидиле? Мен юйлени, танкланы суратларын сала билеме. Танк юйню чачалырма? — деб олсагъатда эсимде тургъан соруууму айтдым.

— Чачар. Мазаллы тереклени чулгъаб, ууадых этиб да атады. Танк бла ойнама. Ол залым затды. Алай а юйлени, адамла джашагъан мекамланы, ояргъа джарамайды, — деди ол.

— Ичлеринде фашистле бугъуб тура эселе уа?.. Пулеметланы къуруб, ичшиден къуя тура эселе уа?.. — деб, офицерни джунчутургъа изледим. Ол мени башымы сылай:

— Ол заманда да адамла ишлеген, адамла тургъан мекамланы чачдырыргъа керек тюлдю. Алай а джаула ичинде кеслерни бегитиб, бой бермей эселе, аланы тутаргъа, къаушатыргъа, ёзге мадар джокъ эсе, аны иши башхады, ма ол заманда сеннге киши айыб этерик тюлдю. Нени да ойгъан тынчды. Ишлеген а он кере кыйынды.

Ма, айтчы, сеннге юсюнде кийиминги джыртаргъа кёбмю керекди?.. Аланы табхан, алгъан а тынч болмагъанын билесе, — деб юретиб сёлешди. Сагъыш этиб, ол иги адамны бизге келе турлугъун суйюб:

— Бизге энди къачан келирсиз? — дедим. Ол Зоягъа къараб:

— Керек эсе, кюн сайын да келейим, — деди. Ол алай айтханлыкъгъа уа аскерчини заманы кыт болгъанын мен билмеймем...

— Мадарынг болса, къачан да келе тур, — дегенимде; Зоя кюлюб, мени сыртымдан къакъды. Сора хаит этнучю юйлюбюзде мениге ушхуур салыб, экиси да шыкыртсыз чыгыб кетдиле.

Ол бизге дагъыда талай кере келиб, Зоя бла кинюгъа баргъанын билеме.

Бир кюн джууунургъа барыб, мен кечигиб къайтдым. Юйде полковник да кеси джангыз ары бла бери бара, стол юсюнде табакчыкыны да папрос тюбден толтуруб тура эди. Аны бир къайгысы болгъанын бетинден таныдым. Алай а мен соргъунчу кеси башларына разыма.

— Боря, къалай турлукъбуз энди, нее? — деб кёзлеринде джыламугъу ойпай тургъанын эследим, ол терен ахсыныб, барыб табджаннга олтурду. — Да, джашау алай ишленгенди. Бизге таб, иги кёрюнген юй джашау анга тар, табсыз болду. Ол — бир джаш адам, юйдегиси, сабийи джокъ. Эри аскерде ёлгени ажымсызды. Талай джылны аны къарасын кийиб турду... — деб сёзюн толусу бла айтмай тыйды.

Мен энди ангылаб бошагъанма. Алай а кеси не айгырына къараб турама. Полковник ёрге къобуб, шкафыны башындан алыб, телеграмманы къолума туттурду.

«Борис, сени кёрмей кетеме, кеч, мадарым алайды. Эгечинг Зоя».

Къагъытдан кёзлерини алалмай, юч кере окъудум.

— Зоя бизни къоюб кетди, не айтырыкъса анга? — деб, мыдах сёлешиб, полковник менден сёз негерлик изледи.

— Къайры кетди? — дедим, джукъ ангыламагъанча.

— Энтда билалмаймы тураса?! Тиширыула къайры кетнучендиле?.. Ол да ары кетгенди. Баргъан адамы зман джаш тюлдю, не да болсуи, анга кёл басама. Ол аны джюрегини кыйнамазгъа керекди.

— Аскерчи болурму?

— Аскерчи деме да «майор» де. Кесини ишин билген, айыбсыз къуллукъ этген адамды. Сабырлыгъын, ангысын, ачыкъ кёллюлюгюн мен кесим сынагъанма, алай а бусагъатчыкъда къобуб кетиб къаллыкъды деб кимни акъылдына келгенди, — деб, Зояны атасы джыллыгъы келгенин чертгенча, сагъышланыб, башын эншгер пйди.

Мангылайында джыйрыкъларын, тюшюб баргъан, чал кючлеген чач ышанын, кёз тюблеринде чунгурларын кёргеним сайын джазыкъсыныб, джюрегими бир джеринанча эди.

— Э-й, Борис, сен энди аякъ юсюне миндинг, сен джашса, джашауунг аллынгадады. Къалайда да сеннге эшикле ачылыб барлыкъдыла. Адамла сенден болушлукъ излерикдиле. Аланы мыдах этмегзе сени къолундан келликди. Мен сеннге къаллай бир къууаниганымы, габ, айтдырмай къоймай эсенг, сукъланнганымы билмейме!! Джазгъа чыкъдыкъ дейбиз. Мен кеси ёмюрюмде пенча джазны кёргеними билемисе?.. Алтмыш бешини! Ала да къаллай джазла?.. Бусагъатда уа не, сиз къайнайсыз, окъуу, джыр, той, театр... Кърал да сиз-

ники, таб, биз да сизникиле, сизни «джумушчулары-гъыз», алай айтханыма кълюнге джукъ келмесин, сизге сагъайгъанлай, къайгъы этгенлей турабыз, аны ючюн айтама.

Ачыкъ айтыб къоймаса да полковникни тюрленгени, кемсиз къыйналгъаны хар сёзюнден, тютюнню иймей тартханындан таныла эди. Аны алай кёргенimde, мен кесиме сагъыш эте да билмедим. Алгъаракълада «Зоя сизден ёмюрлюкге кетерикди» деселе, мен акъылымдан чыгъар эдим.

— Къоркъма, Борис, биз эркишпелебиз, бир джукъ да болмаз, джашарбыз кесибиз. Тансыкъ болсакъ, барырбыз да кёрюрбюз. Аланы бери да чакъырырбыз. Ушхууургъа къалай этерикбиз ансы... Адамланы ичинде джашайбыз, бизни инджитмезле, — деди ол. Мен да неге джараяллыгъыма сагъыш этеме. Хант биширалыкъ тюлме ансы, кийимлерибизни джаууаллыкъма, юйню джыярыкъма. Болмаса, хазыр хантла сатыладыла, алырбыз, — деб кёл басдым. Ал кёзюуде Зоя бизге хар йыйкъда эки кере писъмо не эди. Мен кесим да ненча писъмо алгъанма андан! Телефон бла сёлешсе да, къагъыт джасса да: «Тансыкъ болуб чыдаялмайма, дженгилде барыб кёрлюкме» — дегени тохтамай эди.

Къызы кетгенли полковник врачланы чакъырыучу, дарман ичпучо болду. Кёзлери алгъындан эсе теренден къарагъанча кёрюндюле. Алайсыз да сёз бла эрикдирмеучен эди, энди уа артыкъ къызгъанч болду. Артдан-артха кеси сёлешгенден эсе, соргъанынга джууаб этерге разы эди. Мен къараб тургъанлай, ол къарыусуздан-къарыусузгъа барады, алай а не мадар?! Не бла болушайым? Барыб, къатында бир талайны сирелсем, башымы сылагъандаң сора сёз айтмайды. Бир кюн полковник кюнледен эртде къобду, бютеу саугъаларын кёкюрегине тагъыб джасанды.

— Бюгюн юйге эртде къайтырса, сёлешприм барды, — деди манга.

Аны не айтырына ашыкъгъандаң, таб, ол кюн ша харгъа чыкъмай къалырча болдум. Экибиз да барыб, хант юйде ауузландыкъ. «Кеч этмей къайтырма» деб кетдим. Ингирге дери аны не айтырына сагъыш этгенлей джетдим. «Анамы тюз хапарын айтыб къоярыкъ болурму»... «Юйюмден кет, энди мен башымы да асыраялгъа эдим» деб къойса уа не этерикме!.. Зоя-

гъа берирме да кетерме деб таукеллениб, кюн бата юйге къайтдым. Юйюбюзню болконуна чыгъыб, таянчакъ шиндикде олтуруб тура эди. Мен къатына джетгенлейиме, орпундан кёлтюрелерек этиб:

— Къалыб кетдинг да, Борис?.. Орамда сени кёрюб къойсам деб, былайгъа чыгъыб турама, ол шиндикни гюбюнге тарт да, былай къатыма олтурчу. Хы, энди бетден-бетге, эркишпелеча ачыкъ сёлешпримбиз. Энди сен уллу джаш болгъанса. Эки айдан сегизджыллыкъ школну бошайса. Бизге оноу керекди. Тюзмю айтама? — деб, сынагъанча мени кёзюме джити къарады. Кёкюрегн орден бла медалдан толгъан, кёбно сынагъан, уллайгъан полковникни мени бла алай сёлеширге турсуниганына сейпрсиниб, джангыз бир сёзю джерге тюшюрмей тынгылайма. Тюзю, не айтырыкъды деб ашыкъгъан да этеме, бир джаны бла уа бир ачы затны эшитдириб къояды деб къоркъарым да келеди. Тюбюбюзде кенг орамда тохтаусуз джюрюген адамланы башларында сора джукълары кёрюнемеди. Тенгизден ургъан ингирги аязчыкъ юйюбюзню джанында ёсген субай бусакъланы чапракъларын силкиндирди. Заводладан къара тютюн бурулуб чыгъыб, кенг шахарны башында къалау-къалау болуб чулгъанады, сора аяз къакъса, титилген джюнча джайылыб, джукъарады.

Полковник къолунда газетни алыб, бютеу аулаб, тёртюнчо бетге джетгенлей, кёзлюклерни салыб, ичинден окъуду. Сора башын булгъаб:

— Тохтарыкъ тюлдюле итле! — деди. Мен аны кимлеге айтханын билмей, къулакъ салдым. Алай а бир сёз да къошмады.

— Итле кимледиле? — деб сордум.

— Кимле боллукъдула!.. Къазауатда бизни къолубуздан ычхынган фашистле... Энтда дуняны къаннга бояргъа излейдиле. Джаныуарны джаралы этдинг эсе, къолундан ычхындырма, экинчи, ол хатер саллыкъ тюлдю, — деди полковник, биягъанлай башын булгъаб, меннге сернек келтиртиб, папиросун къабындырды.

— Ол да алай болсун, Борис, мен экибизни джашауубузгъа сагъыш этер ючюн къалмагъанма. Биз тамблабызны унутмазгъа керекбиз. Табхан оноуму сеннге айтайым... Зоя кетди. Юйюбюзде тиширыу къалмады. Мен эсем, кеси-кесиме ауур кёрюне башлагъанма. Сен а—школда дерслерингден сора башха сагъышынг болмагъан бир джаш сабий... Бизге ким къарарыкъды?..

Сени школгъа ким хазырларыкъды?.. Тюзюн айтайым, сени ёмюрюмде да къолумдан иймезге, биргеме тутаргъа мени антым бар эди. Энди уа, къарайма да, сени инджитирме, деб къоркъама. Алай, алайсыз да школно бошасанг, къайры болса да окъургъа барлыкъса, — деб ол сёлеше тургъанлай:

— Къайры? — деб онгсунмай сордум.

— Да аны уа кесинг сайла. Джюрегинг тартхан школгъа бар. Мен да къолумдан келген бла болушайым. Зоям кетмесе, мен сени былайда шахарда окъургъа джарашдырыб, къолумда тутарыкъ эдим.

Аны айтханларында къыйсыкъ зат табмагъанлыгъыма, къалай эсе да онгсунмадым.

— Энди былайдан да кете эсем, кимге барлыкъма, къалай боллукъма?..— дедим. Юйюрсюнюб, джарашыб тургъан джеримден къораб кетмеклик меннге ауур тиеригине сагъышха кириб тургъанымы эслеб, ол былай сорду:

— Джуртубузну сакъларгъа керек болса, не айтырыкъ эдинг?

— Къобар эдим да тебрер эдим..

— Къобуб тебрегенден сора да иш барды. Сен бусагъатда болумунг бла къазауатда не эталлыкъса?.. Тарх деб шкок ата билмейсе. Аскерге къаранчха керек тюлдю, душманнга джаулукъ эте билген керекди.

Одесса шахарда аскер кемеледе къуллукъ этерге юретген экиджыллыкъ училище барды. Аскер къуллукъну мен кесим бек сюеме. Ёмюрюмю анда ашыргъанма. Разы эсенг, ары джарашдырайым. Къарабкъарагъынчы адам болурса да къалырса. Башха школланы мен суймейме. Аланыкъы къанау чотду. Эркиши не летчик, не тенгизчи болургъа керекди, — деб полковник башын ёрге тутуб, къашларын керди. Секириб къобуб, аллында сир къатарым келди, алай а хыликке этгеннге бардырыр деген акъыл бла кесими тыйдым.

— Керти тенгизчи болаллыкъ эсем, огъай демейме. Алмай къойсала уа къалай этербиз? — деб ышанмай сордум.

— Ол мени бойнума болсун. Анга сагъыш этме. Джюрегинг тартамыды, сен аны айт?

— Тартады. Мен аллай школгъа къуру да термилеме. Алсынла ансы, тамбла огъуна туруб тебреб

къалайым.— дегенимде, полковник къаууаныб, уллу кълло болуб сёлешди:

— Аперим джигитте! Сен керти эркиши боллукъса. Мен сени огъай демезлигинги биле эдим. Таукелени, батырланы, тырмашычуланы мен бек сюеме. Оноулашдыкъ. Мен сени барыб, кёре, къалай окъугъанынгы сора турлукъма. Кёзден кетгенликге унутуб къоярыкъ тюлме, — деди.

Таб, олсагъатдан тебрерча болдум. Андан сора тюшюмде хаман тенгизни кёре эдим: къыйырсыз-учсуз тенгиз къалкъыб тургъанча, шош, сабыр шууулдай. Эди.

8.

Балтика тенгизни джагъасында эм уллу шахардан келиб, Къара тенгизни джанына джарашдым. Ай да тургъунчу кёбле бла шагърей болдум. Джуртубузну джер-джеринден келген джашла эгиз къарнашлага болдукъ. Устазларыбыз офицерле эдиле. Аланы кёбюсю къазауатны сынагъан, къыйынлыкъла чекген адамла эдиле. Меннча аталары-аналары болмагъанла кёб эдиле. Къайсы да атасыны, анасыны толу хапарын айта эди. мен кесимикилени тюзюн билмегениме ийлыгъа эдим. Бир къауумланыкъыла уа сау эдиле. Ала айдан, эки айдан кёб мычымай джете эдиле.

Бир кюн, эртден азыкъгъа олтуруб тургъанлайыма, чакъырдыла.

— Атанг, эгечинг да келгендиле, суйюмчюлюк, деб ышардыла.

— Алдасагъыз, мен сизге суйюмчюлюкню унутурурма, — деб ашыгъыб, арбазгъа чыкъдым. Юйню артында орамчыкъда сакълаб тургъанларын айтдыла. Дагъыда джюрегим ийнанмай, алайгъа чабыб джетдим.

Полковник да, Зоя да меннге къараб ышардыла. Сора мен джетгинчи тёмей, гузаба атлаб, аллыма чыкъдыла. Экиси да къучакълаб, меннге хапар сордула.

— Сизге тансыкъ болгъандан сора башха хатам лжокъду. Письмо джазаргъа да бошамайма. Таб юшсем а хар ыйыкъ сайын джазарыкъма, — дедим.

Зоя меннге бек сейирсинди. Ол мени башымдан аяллама дери сынаб:

— Борис, башха адам болуб тураса... кесинге да

тенгизчи кийимле не джарашыу этеди!.. Аман кез тиймесин... Андан берн бир письмо джазмай къалай чыдаядлыгын?.. Былай болгъанлай сен къаты адамчыкъ кереме... Ишим да бола тургъанлай, мен эки айда беш письмо джазгъанма, сен а аланы бирине да джууаб этмегенсе. Атам, сениге уа джазамыды?—деб сорду Зоя.

—Меннге эки кере джазгъанды. Алай а мени джю-регимн къандырырча кесинден толу хапар джазмайды. Къалайса, Борис? Былайын джаратмай эсенг, юйге алыб кетейим,—деди полковник. Мен джууаб этгичи сёзге Зоя да къошулду:

—Борис, берн келгенинге сокърана эсенг, мен тамадагъыз бла селешейим да, юйге берейик да кетейик. Мени эркишим сени хапарынгы эшитгенинде, «бери нек келтирмегенсе?» деб къалай урушханын айтсам, экинг да ийнанмазсыз. Болмаса, бир кесек хазырларбыз да институтха кирирсе да къалырса.

Тынгылаб, алапы айтхапларына сагъышланганында, кесип-кесиме айыб этдим. Ала былай нек селешеди? Мени мыдах кёрюб, плешалмагъаннга санаб эте турадыла деб, таб, джаныма тийди.

—Мен суюйаб келгенме. Кёл салыб окъуйма. Энди мен былайдан кетерик тюлме,—деб алагъа ангылата тургъанлайыма, командирим келиб, саламлашды. Ала да кимле болгъанларып, нек келгенлерин айтдыла.

—Сора атасы бла эгечи къоратыр мурат бла келген кереме... Аны билсек, сизни былайгъа къоярыкъ тюл эдик, —деб чам этгенин билдире, ышарды. —Борис энди бизникиди. Табхан, ёсдюрген сиз болгъанлыкъгъа, биз аны кншиге берлик тюлбюз. Айтханыбызны этеди. Тенгизни сюеди, саулугъу барды. Ёзге не керекди...

Борис дженгилде къаллай джигит офицер болса да кёрюрсюз!—деди ол.

Мен да кертда деб башымы ёрге тутуб, къангичча къатдым.

—Былайда алай сир къатаргъа керек тюлдю. Сиз а бююн кетмей, мында къаллыкъ эсегиз, Борисни бирегизге къояйым. —деди.

Бир кесекден ючюбюз да шахарны арасында къонакъ юйге бардыкъ. Полковник, аскерде эртдеден къуллукъ этсе да, кёб джерде айланса да бу шахар-

да алагъа джол уста мен болдум. Бизге юч орундукълу бир номерни кёргюздюле. Ауузланыб бошагъаныкъда, сёз къозгъалды:

—Сен юйден кетмесенг, мен бери келлик тюл эдим, —деб Зоягъа къарагъанымда, аны къызарыб, джуичугъанын эследим. Атам да бююннго газетге эсин ийиб, сёзге къошулмады.

—Борис, аны къой да сен меннге бир тюз джууаб берчи: былайын бошасанг, не муратынг барды? Къайда турлукъса?

—Аскерде.

—Школну бошасанг, къралынга къуллукъ этерге керекди. Къуллугъунгу тындырыб бошасанг а?

—Ол заманда мен апамы табхынчы, апы тюз хапарын билгичи тешиниб, орунга кирлик тюлме, джерин этегилде эсе да, табарыкъма. —дедим.

Зоя, къатыма олтуруб, сёзон башлады:

—Борис, биз сенден джукъну джашырмайбыз. Сени гитчечиклей Надежда Петровна Кавказдан келтирген эди. Сен аны туугъан джашы болмагъанлыкъынга, ол сени кесипне закон бла джаш этген эди. Насыбыгъыз тутмагъан кёзюу болур эди, ол ёлдю. Андан сора мени атам сени бизге алыб келиб, кесипне джаш этгенди. Ол барыбыз да билген хапарды. Сени табхан апангы, атангы тюз хапарларын биз да билмейбиз. Биз анга тынгылаб турмайбыз. Джюрюген джолубузда, айланган джерибизде соргъаппай турабыз. Мени атам сени да атанг болгъанып кесипне арну билесе. Алай а сени табхан апанг бююн табылыб къалса, анга мени атамдан бек къууапыкъ табылмас.. Надежда Петровнача, ёмюрде бир ана баласына алай пги болургъа къолундан келлик тюлдю дейсе... Ол да апанг эди. Алай сени табхан къатын —кесипни апанг бююн сау-эсен, бир джерден чыгъыб, къалса, сора бизден насыблы къайда...

Сени атанг, мени апам, мени биринчи эркишим къайдадыла?.. Барып да къазауатны ёртени кюйдюргенди. Къуру бизникиле болуб къалсала уа. Ала миллопла бла саналадыла. Энди аны сен кесипге да айырырча болгъанса. Кимине ёлюм, кимине урушну ууу бла ачыкъ джетгенди. Бизни анга этер мадарыбыз боллукъ эсе, айт кесипге. Джуртубузгъа къыйыпчыкъ джетди эсе да башыбызны энниге тутма-

дыкъ, учузлукъ сынамадыкъ. Эм уллу насыб олду! Бизни адамларыбыз ол насыб ючюн ёлгендиле.

Полковник анга, меннге да кёзюу къарай туруб:

— Сиз, ёсюб келген джашла, аны унутмазгъа керексиз. Ала джанларын аямай къоруулагъан эркинлиги-бизни, бюгюнню джашауубузну къолдан иймей, кёз гинджигизни сакълагъанча, алай сакъ, ажымсыз сакълай билигиз. Бизни халкъыбыз кесини сыйын джерге тюшюрмез ючюн кёрге киррге хазырды,— деди.

Экиси да анамдан хапарсыз болгъанларын билдим. Мени Кавказдан келтиргенлерин бюгюннге дерн билмей эдим.

— Энди менн керти да Кавказданмы келтиргендиле, мен кавказлымамы да сора?— деб не джерге айтханларын да билмегенлей сордум.

— Сен Эльбрус деб тау билесе да? Сиз школда аны хапарын окъугъансыз. Ол Европада эм мийик тауду. Аны чыммакъ джылтырауукъ айры башы булутлагъа бёлениб туруучанды. Сени ма ол тауну тюбюнден келтиргенди. Тукъумунга сагъыш этгенмисе?.. Елмезов-Никитин, бу экили некди? Аллындагъы — сени Кавказдагъы ата тукъумунгду, Никитин деб а, Надежда Петровна сени кесине закон бла джаш этиб алгъанында, кесини тукъумун да кёшдургъанды. Ангыладыгъмы?— деб полковник джигине дерн айыргыргъа изледи.

— Да сора мен кавказлымамы? — деб джаныма тирлек болуб сордум.

— Кавказлы болургъа суймеймисе?..

Бу соруугъа мен не айтыргъа билмедим. Алай а сагъыш этиб:

— Кавказлыланы тиллери башхады дейдиле, мен кавказ тилни нек билмейме да?— деб соргъанымда, ол кеси джууб этмей, Зоягъа къарады.

— Кавказда кёб миллетле джашайдыла. Аланы тиллери бир-биринден башхадыла. Сен бек гитчечиклей анда детдомгъа тюшгенсе, андан бери Ленинградха келгенсе. Сора тилге къайда юрсеник эдинг? Сени Кавказлы болгъаныны биз ажымсыз билмейбиз. Алай а сени юйюнг къазауатны аллында Кавказда джашагъанды, анга ишек джокъду,— деди Зоя.

Хапар кышпача аз-аз седирей башлады. Аны

учу табылгъанына къууанганымы аладан джашыралмадым. Андан сора мени тюб излеб, сорууларымы кыйырлары, учлары джокъ эди. Хар джолоучугъа, хар кавказлыгъа тюбев, хапар соруб турурум келе эди. Бу хапарны кеслери ауузлары бла айтханларын-да да мени джюрегим не Зоягъа, не полковникге алгъындан тюрленди деб билмейме.

Мени адамларымы ала да меннге кёшулуб излегенлерин мен биле турама.

Экинчи кюн эртденбла мен аланы поезд бла ашырдым. Бир джаны бла акъылым алагъа бёлуне эди, бир джаны бла уа иги сора билсем, къайгъысын кёрсем, атам ёлген эсе да, анамы уа табыб къюяргъа башлагъанма деб, «...Кавказ, кавказлыма... была не затдыла? кимледиле? къаллай адамладыла?..» Аны къайгъысына кирдим. Толстойну «Хаджи-Муратын», «Кавказлы джесирин», Лермонтовну «Кавказ поэма-ларын», «Бизни заманны джигити» деген романын, Пушкинни «Кавказын» солуууму алмагъанлай окъуб бошадым, ийнаныгъыз.

— А джаш, алай дегенлеринг кимледиле?— деб почтада телефон сёлешген даурдан сёзлерин кючден айырта, Алыуаджан анга сорду. Къарт къатыны хапарсызлыгъын тапыб:

— Амма, ала уллу джазычула болгъандыла. Сиз ни, Кавказны юсюнден джазгъандыла,— дегенимде, андан тереинге кирмей тохтады. Почтагъа сёлеширин, письмо атары, ачха алыры болуб келгенле да ишлерин унутуб, аланы тегереклерине басыныб тынгылайдыла. Аны эслеб, Борисни джунчугъаны тапылды. Къоймай аны хапарын артына дерн айтдырдыла.

— Аскерде, тенгизде джашау да бир тюрлюдю. «Аскерлик кесини бирчалыгъы бла эрикдирген этеди»,— деб, эшитиучен эдим. Огъай, эрикдирген иш да этмейди. Тенгиз... Сиз тенгизни кёргенмисиз? Огъаймы? Аны кёрмеген эсегиз, сора джер юсюнде джукъ да кёрмегенсиз. Тенгиз кече бир тюрлю болады, эртденбла да бир тюрлю сыфатха киреди. Ол хар сагъат, хар такъыйкъа сайын тюрлене, джангыра турады. Бир къарасанг, кыйырсыз кёксюл тюз мишача сыб-сыйдам болуб, уюб тургъанча кёрююр, бир-бирде уа аны сууукъ толкъунлары бир-бирин сюрюб джеталмай джалкъаларын къайырыб, кеслери

бла талаша, мыллык атыб келиб, ачыудан джагъаларында кысыр къаялагъа ёшюн-уруш этиб, акъ, кёмюк болуб чачылырла, аланы шууулдагъан, шоркъа тауушлары тохтаусуздула, ары-тала билмейдиле. Эртденбла кюн тийген заманда бир къарачыгъыз: аны джюз тюрю ботге кириб, ууакъ чайпала, джайыла, кёзюню алдарча кёгерге тургъанын кёрлюксюз. Тенгиз адамны эрикдирмейди. Тенгизни джаны барды деб къоярыкъсыз. Ол тебген сагъатда кененги толкъунла ёрге чыгъара барыб, дагъыда сени джазыкъсынганча, ахсышыб энишге тюшорсселе, сен эслеб кесинги къатдыргъынчы, дагъыда суу къалауну башына ёрлетсселе, джюрегинг сенкипчекча болады, къалай эсе да дагъыда кёлюнге ёттюрюк келеди. Э-ей, сиз тенгиз бла ойнамагъыз,—дегендинде, ала, башларын булгъагъан болмаса, сёз къошмадыла.

Алимаат джылтырауукъ къара бочачыгъын къолунда ары бла бери бура, ёрге къобуб, джашны туурасына келиб тохтады. Аны къарамында, кёзлериши ышаргъанларында, адам сёз бла айтыб айырталмагъан бир огъурлулукъ, сюйюм бар эди. Аны инген акъ бетчинде, нюрлю ала кёзлерише салкъынлыкъ этген узун къара кириктери, къан къуйгъанча эриклери, ышаргъан сагъатда аланы аралары бла кёрюнген чыммакъ къозу тишчиклери, джелкесинде кюлте болуб чулгъанган къалын къара джылтырауукъ чачы джашны хапары бёлдюрдюле. Аны юсюне тенг, дженг-сиз къызыл чепкенчиги да «былай болсун» дегенча таб джараша эди. Мийиктабан туфлилерини бурунлары мизлеча джитидиле. Аны Борисге сынаб къарагъаны танылды. Джашны тилини учунда айлана тургъан сёзле думп болдула, табсанг къойма.

—Хапарынга тынгылаб турабыз. Андан аргъысын да айт,—деб къызчыкъ ышарыб, джашха кёзюню кыйырын джетдирди.

«Ауузумдан сёзюмю аягъанса, мен пенн айтырыкъма...» дериги келгенча, баш энишге къарады, алай болса да башхаланы тынгылаб тургъанларын кёргенде, не этерик эди... Эсинде къалгъан затланы къысхасы бла тизди. Тенгизде аскер къуллукъ этгенин айтды.

—Джашым ананг а?.. аны хапарын айтмадынг.. Иц, Аслан, Алимаат, мени соргъанымы бир анылаты-

гъыз, алай къараб турургъа джюрегингиз къалай чыдайды,—деди Апуаджан.

—Джерде, тегизде да мен кирген шахарлада, къагъыг джазыб да анамдан бир чык айыралмайма. Атама да «халкъ бла бирге къазауатда кыйынлыкъ табхан болур»,—дегенден сора джугъун билмейме. Мен ажимсыз болгъан джашгыз бир зат барды, ол да неди десинг, мен къайда эсе да мында таулада туугъанма. Атамы тукъуму да Ёлмезладанды,—деди Борис.

—Оу, кертими айта тураса?.. Ёлмезлары мен эшитет тургъан тукъумду. Бизни элде болмагъанлыкъгъа, мен Къарачайда кёб тюртилгенме. Ах, мен джарлы, сау ананга, сау атанга келиб къалгъан болурму-са? Джаратхан аллах кеси бир джазыкъсынган болурму джарлы сабийни..

—Амма, джазыкъсынмагъан адети да боламыды?—деб ышарыб сорду Борис.

—Оу, алай айтма джашым, сени къаргъагъанга да ол арт айландырсын... Ура тебресе, эки къолу бла да бирден уруб, ёрге къобмазлыкъ этиб къояды.

Сёз къошуб, Борис джумушакъ кёллю, огъурлу амманы джанына тиерге сюмедди. Тукъумундан адамлагъа тюбей тургъанын айтханында уа анга артыкъ да бек илешди.

—Да энди, джашым, сен тюбелекми келссе, огъесе, ызынга къайтырыкъмыса?

—Амма, мен аскерчиге, тенгизде къуллукъ этерге юрене турама. Мени бир айгъа ийгендиле. Ол айны пчинде мен адамларымдан толу хапар билдирге керекме. Сизни областыгъызда аллай тукъум бар эсе, сора къайда эсе да бу тегерекледе излерикиме.

Борисни бу сёзлерише тынгылаб тургъан Аслан:

—Сора сен Къарачай шахарда не излейсе да? —деб сорду.

—Тау тюбюнде бир шахарда детдомда болгъанса деб, мени Ленинградха элтген анам алай хапар айтхан эди,—деди Борис онгсунмай.

—Кавказда кёб шахар барды, бары да тау тюбюндедиле. Минги Тау дей эселе уа анга джууукъдагъы шахарланы ма бусагъат къолунга тизиб берейим.

—«Ол», «бу» деб атын айтмасала, мен къайсы болгъанын къайдан билейим, шахарланы барына бар-

лыкъма, барына сорлукъма. Тюзюн билмей кетерик тюлме.

— Да шахар бла сѣлешдинг, не айтдыла?

— Биз билиб, ол джыллада мында аллай сабий болмагъанды, — дедиле.

— Да не оноу этесе энди?—деб сорду Аслан.

— Сизни шахарыгъызда болмагъанымы билдим. Энди башха шахарлагъа айланлыкъма,— деди Борис.

— Да нек ашыгъаса, мени къарт анам айта турады да... Мында сени тукъмунгдан адамла бардыла. Алагъа тюбе, сор. Ала айтыб къоярыкъ эселе уа... Башха шахарлагъа телефон бла да сѣлеширсе, барам десенг да, узакъ тюлдюле. Айны ичинде сен Кавказны беш кере да ауларыкъса,— деди Алимат.

— Былайда ишин бошагъан эсе, Алимат, юйге чакъырчы, джолоучуду, бир джукъ да ауулана барсын, сууаблыгъы барды,— деди Апуаджан.

— Анам, мен къалай чакъырлыкъма!.. Уялгъан этеме, кесинг айт.

— Не затха уяласа, ол иджилиб айланган бир сабийди.. Айхай, мен орусча сизнича сѣлеше билсем а нек джарлы эдим. Айтханларын барын да ангылайма, ары къайтарыгъа оума ансы,— деди къатын.

— Огъай, огъай, анам, ары да къайтаралмай асыры къыйналмайса. Кѣлюнгдегин кесинг да ангылатырыкъса. Айт, сен айтхан джарашырыкъды,— деб, Алимат биягъы бочхачыгъын бир къолундан бирине ала, алайдан джанлаб, терезе тюбюне барды. Дагъыда джашны элтеламыды деб ызына къарады.

— Кел, джашым, юйюбюз былайчыкъдады, бир джукъ ауулан. Энди сени мында шагъреинг, танышынг болмагъанын мен билиб бошагъанма. Алкъын сепи кирир юйюнг джокъду. Сылтау этме,— деб Апуаджан, чалдырыб сѣлешсе да, ангылатды. Борис таукел болмады.

— Огъай, мен сени былайда къоймазлыгъымы айтханма да?.. Анамы джаны ючюн, келмей боллукъ тюлсе, — деб Апуаджан Борисни билегинден тутуб, ѳрге къобарды. Аны эслегенинде, Алиматны кѣзюбашы джарыды.

— Алимат, бар сен аллыбызда, ушхуурунга-башынга къара, бу насыбсыз ачды, бир джукъ салсын

аузуна,—деб, санын-башын тирилтиб, джашны билегинден тутханлай, юйден чыкъды.

Алимат почтагъа нек келгенин да унутуб, ашыгыш юйге кетди. Алайдагъыла ѳрге туруб, аланы ызларындан терезеге къабланыб къарадыла.

— Джашым, сен къайгъылы болма... Чыртда сатгыш этме, биз сени адамларынгы табарыкъбыз, ийнан аллахны бирлигине.. Къан джауарыкъ къазауатдан бери сепчаланы хапарларын эшите туруучанбыз. Аланы хазнасы къалмай, кеслерини юйлерин, адамларын, джууукъларын табхандыла. Сен да табарыкъса...

Борис сѣз къошмай, талай бирни барды. Уллу къара чумаданын эки къолуна кѣзюулете, юйленн, адамланы таныргъа излегенча джан-джанына къарайды.

— Ма, Борис, келиб къалдыкъ да. Ах, сени джарлы ананг былай аллынга чыгъыб бир къалса, не боллукъ болур эди.. Сени да быллай бир термилтмей... Кир, бала, кир... Къор болайым былайгъа келген аякъларынга,— деди Апуаджан.

Юйге киргенлеринде, Алимат болгъанны джыйыб, аруу джасаб тургъанын кѣрюб, кеси-кесинден джунчуб, юйню арасында сюелди. Алиматны бети тюрлениб, джунчугъандан башын ѳрге кѣлтюралмай, Борисни чумаданын алыб, шкафын джанына сюеди да, столну джанында шиндикни кѣргюзюб:

— Борис, ма былайгъа олтур да къал,— деди Апуаджан аны туурасына сюелиб, эки кѣзюн андан бери алмай:

— Джашым, кесинг юйюнгю аллах къууанч бла габдырсын, ары дери уа мен сени бир джерге да нерик тюлме, ма бу сени юйюнгю. Анангы юйюндекъалай боллукъ эсенг, мени юйюмде да алай эркин турмасанг, унарыкъ тюлме. Мени — анангча, муну — эгечингча кѣр. Алимат, джаным, салчы аллына ненг бар эсе да,— деб, джунчутмаз ючюн Апуаджан кеси ол юйге кирди. Алимат хантларын стол юсюне тизди.

— Аша, Борис, сен джолоучуса, деб чыгъыб тебрегилей;

— Алимат, сен да олтурмасанг, аузуума саллыкъ тюлме,— деди Борис.

— Биз бусагъатлада ашаб чыкъгъанбыз, алай а мен да ма былайда олтурайым,— деб шкафын къагында шиндикни къыйырына чѣкдю.

Борис, ауузлана тургъанлай, Алиматха хапар сорду.

— Москвада университетде окъуйма, ючюнчю курсундама, литфакда. Капикуллагъа келиб турама. Кёбюм къалмагъанды. Энди бир айдан ызыма кетерикме,— деди.

— Бу огъурлу амма сени анангмыды?

— Хо, къарт анамды.

— Кесинги туугъан ананг а? — деб Борис билирге изледи. Алимат къоркъуб тургъан къоркъууна тышдю. Ол аны хапарны кишиге айтыргъа излемейди. Соргъан болса да, эшитмегенча этиб, башха сёзге бурдуруб къояды. Бу джол не айтыргъа билмей:

— Сен аша да бир боша, ол заманда айтырма,— деди Алимат.

— Атанг а къайдады? Ишден къачан келликди?

— Къайсы ишден?

— Да, къайдам, ишлеген джеринден дейме?.. Мени былай юйюгюзге кириб, джарашыб тургъанымы кёрселе, ала не айтырыкъдыла? — деб соргъанлыгъымды. Мени келгеними ала ушатырыкъ тюл эселе уа,— деб Борисни кёлю бла сёлеше тургъанын эшитиб, ол юйден Апуаджан кирди.

— Къызчыкъ, унутуб къоймагъан эсе, айранган тансыкъ болур, Борисге къуй да берчи,— деди ол. Алимат аны сорууларына сескекли болду. Къарт анасына «сагъынма ол хапарны» деб кёзю-башы бла билдирирге изледи, алай а мадар табмады. Апуаджан багъалы къонакъдан эки кёзюн алмай, хама хапар сорады. Алимат, айран ичириб, сауутланы джыйды.

— Былай затны ауузума тийгени буду, — деб Борис эрнин джашыл дарий къол джаулугъу бла сириб:

— Алимат, соруума нек джууаб этмединг? — деди. Алимат джыламсыраб, ол юйге чыкъды. Борис аны эслеб, къайгылы болб, ёрге къобду. ,

— Мени ючюн къыйнала эсенг, мен кесим келмегенме, къарт ананг къоймагъанында келгенме. Мен бусагъатдан огъуна кетиб къалыргъа хазырма,— деди.

— Джашым, ол айтыуунг а неди!.. Ёлюб къалайым андан эсе. Сени мен кесим келтиргенме, адамларынгы табхынчы бир джукъгъа да иерик тюлме дегенме. Ары олтур да къалчы.

— Амма, мен атам бла анамы хапарларын билмегенлей, хар тюбеген адамыма айтыб айланама. Алиматха: «Атанг ишден къачан келликди?» дейме да, эшитмегенча этиб, бурулуб кетеди. Танымагъан юйюме кириб, ашай-иче турама, таб, «кече да къал» дегенгиз. де, нелери къачан келликдиле?» деб соргъаныма тынгылаб къояргъамы керекди?.. Ала бар джолунга деб, мени къыстаб иерик эселе уа?.. — деди Борис кертти джанына джетгенин билдире. Кёб джерледе айланыб, юйюнден тюз хапар билалмагъанына Борисни джанына дженгил джетичю къылыкчыгъы бар эди, аны кеси да джашырыб кюрешмейди.

— Борис, балам, аны ючюн кёлюнге джукъ келтирме. Аны хапары узунду. Ол бир къыз сабий, тартына болур, сен аны сан этме да къой,— деди Апуаджан.

— Нек тартынады, кимден тартынады? Сора мен тартынмай, сизде кече къалай къаллыкъма да?..

— Сени ишинг башхады. Сен джашса. Сен адамларынгы излейсе, аны айыбы, ыйлыгъы джокъду.

— Сора атасы-анасы юйге къачан келликлерин айтханнымы барды ыйлыгъы?..

— Барды, джашым, ыйлыгъы да, бедни да барды. Сен келмезлик адамланы хапарларын сораса.

— Нек келмейдиле? Сора къачан келликдиле? Аны соргъанлыкъгъа не боллукъду?

— Джашым, адамны унутулуб баргъан эски арууу джангырса, джарасына тюз къуюлса, нек болады?!

— Амма, айтхан сёзюнгден бир джукъ ангыламайма.

— Сора джашым, джанынга тиймесин, кёлюнго бас да, ары олтур да къал. Сенге хапарны толусу бла тизгинчи ангылаиллыкъ тюлсе. Бу сен кёрген юйню нелери бизбиз: Алимат бла мен, сен а мени юйдегими хапарын излейсе. Сора эсенг, эрикмей тынгыла.

9.

— Амма, мен аны сормайма, атасы бла анасы къайдадыла? дейме.

— Неге керекдиле ала?

— Алай нек айтасыз, ала саумудула?..

— Саудула... алай а... шау болгъандыла, — деб Апуаджан джанына джетиб селешди. Къарт анасы туруб, арада эшикни ачыб, Алиматны бузулуб, кезлерин ууа тургъанын кѳргенинде, эшикни ары кысыб, Борисни къатына олтурду.

— Балам, сен мени орусча джармалагъанымы толугыла аялырмайсыз? — деб сорду ол.

— Ангылайма, амма.

— Джашым, бизге «адам кѳрмегенле» деб, айыб эте болурса. Алиматны джашауу, джазыуу мангылайында джазылыб турмайды. Аны билмегенле уа Алиматха «мыдахды», «джылауукъду», дейдиле. Нек деб а сормайдыла. Сорсала да къыйынлыгын айтыр мадары джокъду. Бюгюнлюкде атасы-анасы сау тургъанлай, тюбелек ѳксюз болса... бир сагъыш этичи...—деди амма.

— Меннге айтыргъа боллукъдуму? — деб, Борис билрге термилгенин танытыб сорду.

— Сеннге боллукъду, джашым... Бир адамгъа айтмасам да сеннге айтмай чыдаяммайма.

...Къазауат башланырны аллында биз сахарда джашай эдик. Къоркъуу чыкъгъанында, тѳрт джашымы да аскерге алгъан эдиле. Ма ол юйде олтуруб сыта тургъан Алиматны анасы тѳрт къарнашны джангыз эгечлериди, аты Зариятды. Ол кѳзюуге къараб тургъанча, Зарият ол джылны джайында юйюнден чыкъды. Баргъан адамы Солтан деб элде айтылыб тургъан джаш эди. Школда сабийленн окъута эди. Юйлери да иги джерден эдиле. Беш айы да тюгел джетгинчи, джашны аскерге алдыла да кетдиле. Ма бу, Алиматха айтама, ол заманда къарында къалгъанды. Эндн уа, кѳресе, мазаллы кызы болуб эте тургъанын... Сора сахарда туругъа къоркъдум. Гюнахы кесини болсун, эри аскерден таймаздан джазгъанлай тура эди. Биз анга юренчек болуб къалгъан эдик да, арадан ыйыкъ озгъанлай, къайгъы этиб тебрей эдик. Джашым, сенден да тартынмай айтайым, бир джолда Зарият дохтургъа кетиб тургъанлай, Солтандан письмо келиб къалды да: «Марджама, муну не джазгъанын бир билмей къойсам» деб, хоншума элтиб окъутдум. Тюсюн айтайым, керти да бир акъыллы джашды деб тура эдим, кѳлюмю чыгъарды да къойду...

Ол анда бир омакъ, бир кука сѳзленн джаза эди... сабийчикча, мазаллы киши!.. Аллай бир сѳзню да къайдан табхан эди? Бюгюн да андан уллу сейирим джокъду... А джаш, сен аны болумун билмейсе, бир тынч, тынгылауукъ эди. «Сюзюлген сууну къурту кѳб» деб тюз айта кѳреме. Не да тынгылагъандан чыгъады... «Сени амалтын ашдан, джукъудан айырылыб...» «...къол аязымдан тюшюрмем». Къайдам; дагъыда не айтайым... Ол анга табмагъан кука сѳз джокъ эди. Таб, джашны орнуна мени уяллыгым келген эди... Бу да, кесимки не айтама, джууаб къайтарып ючюн къалмай эди... Не джазгъанын ким билсин, ѳзге почта бла юйюбюзню арасында джол салгъан эди. Мени кызымы, Зариятны тенги, чырайлы тул къатынчыкъ къабыргъа хоншубуз эди. Аны джасаныб эшикке чыкъгъанын кѳрсенг, къараб къалыр эдинг... Керти да ушагъыулучукъ. Талау тиерик, адам къарамындан тоймазча бир зат эди,—деб Апуаджанны эси къайры эсе сагъышха кетиб, сѳзленн асыры созуб, аякъларына джетдирмей тебрегенин эслеб, Борис:

— Сора уа? — деб соруу бла аны сагъайтды.

— Джашым, айтмаз сѳзлерими айтдыраса, уллу аллах кесип кечсин ансы... «Ариуну аурууу кѳб» дейдиле. Элли омагъы андан умут этиб, ызындан тюшдюле. Гюнахы кесини болсун, биз не билейик, ѳзге кимни хыны этиб чирките эди, кимине джууаб этерге да эрине эди, сыйлы кюн, бир къауумуна уа джолда тюбеп къалырма деген къоркъууда джанлаб оза эди, алай а... джазыуу... дан къутулургъа кишиге аллах ѳмюр этмегенди... Не бек сакълады эсе да, кесин не бек къатдырыб кюрешди эсе да, ариу сѳзге алдатды. Алай келсин игилик барыбызгъа да, кука сѳзге ѳркишини алдырланнганына кесин хорлатыб къойду. Айхай, эри ѳлгенли джыл кѳзююне дери чыдаса да бир джукъгъа ушарыкъ болур эди... Адамла къаргъа-лачадыла, джашым, «къакъ» дейдиле да тебрейдиле.

Ариу Ханымсатны аты бир ыйыкъны ичине мор агынлай, сау элге баям болду. Бизни уа джюрегибиз къыйналмай эди дебми тураса?.. Бек да тыхсый эдик, алай а, болур болуб, бояу сингиб бошагъандан сора, суйсенг — джыла, суйсенг — джырла... бирди. Мени Зариятымы анга къыйналгъанын къой, джаным,

сен сорма, мен айтмайым. Ийнаи, мен ёлюб къалгъанлыгъыма ол туура аллай бир этмез эди.. Адамны бек суйгенинден кёлю бек къалады. Зарият эм татлы тенгине, Ханымсатха, сёлешгенин кьойду да олтурду. Оушау, тар-кёр, сёлешдиралсанг, кьойма.. дынг болду да къалды.

— О тели кьыз, сен андан аууз къара тутма, ол сени бла аууз къабынын эки этиб тургъан тенгинди. «Некяхлы эригги къабырына кьырдыш кьозлагъынчы тёз, андан сора чыдамынг кьуруса, кьайры барлыкъ эсенг да, джаханим орнунг бола барыrsa» де да, ыйлыкъдыр. Аны бла кьойма да, эс да табдыр, — дедим. Зарият, мениге эришгенча, ол кюн бир да таукел эталмады. Экипчи кюн юйню мюйюшюнде экисини да сюелиб тургъанларын эследим. Марджама, аланы къатларына барыб, бир сёз кьошмасам, деб аллыма силкиндим. Арлакъ джууукълашсам, сени кьаргъагъан да аллайгъа барсын!.. Джерни джетти къатында да джюрюмеген, биз эшитмеген бир сыйсыз сёзле.. хай, хай. хай... Мен Ханымсат деб, аны тыш кьарамчыгъы бла кишиге тенг этмей тургъанлыгъыма уа, ол ауузунда ит ёлген, келепен кёре эдим!.. Ийнамамыса, бусагъатда сагъынсам да бютеу джиклерим джызылдайдыла. Дунияны башында ол бизге тизмеген бедиш-сёгюш къалмады. Мени эркишим, Зариятны атасы, алагъа ауруу болсун деген сёзю да эшитдирмегенди. Ол кюн Ханымсатны алайда, тамагъы бла болмай, тюз ёнгенчи бла богъурдакъ таууш, этиб айтхан кьаргъышлары кьулагъымдан бюгюн да кетмейдиле.

— Сен атасыз болуб джылагъын, ол урушдан аны амап хапары келсин, — деб кьычыргъанында, джашым, мени дженгиллигим джокъду, алай а чачынбашын джыртыб, кьолуна тутдурайым деб тебретим. Кьолумдан келсе, олсагъатчыкъда мен аны ёлтюрюб кьояргъа артыма барлыкъ тюл эдим. Джюрегими сакъят болгъанын ол кюн билгенме. «Кесин тыялмай-эсе, он эрге барсын.. Бизни аны ючюн небиз джарты боллукъду!.. Кьулагъымы джанына-пшге кирлик тюлдю. «Макъаны джандети батмакъды», — дедим. Тюзю ачюдан чыдаялмай, айтдым ансы, оздургъанымы да билдим. Зарият а джылаб: «Адамла сениге игини айтсала да унамаймыса?.. Биз да сени сыйынг теблемесин деб кюрешибиз, тели-джарты!» — деди. Алай

а Ханымсатны ол ариу суйюмлю, тюрсюню да ол кёлюочюкге кьайры тас болуб къалгъан эди эсе да, бети кёгериб, адам ёлтюрюр къан алыб, къатына джууукъ кьоймады. Ол болмаса, мен кьызлыгъында — мёлек, къатынлыгъында — сарыубек болуб къалгъан кёрмеген эдим. Зарият кьыйышлы тенгини намысын сакълайма деб, юсюне илиндириб кьойду. Эй, дженгиллик, адамны сенден уллу джауу болурму?! Сен басымы болмагъан ненча насыбсызны абындыргъанса? Ненча чёрчекни эшигин джабханса?! Ненча дюргенни отун кёмтенсе?! Джашым, мени кёлюме келгенин сорсанг, адамла дженгиллик этмеселе, бир-бири муратын толу билселе, кеслерини кьарыуларын, болумларын танысала, кьайгъы, гурушха, дауур, туююш бек аз джюрюр эдиле. Биз ол кюн бир-бири тилибизни ангылаялмадыкъ. Бизге джетмей башына уругъа таш да табмаучу Ханымсат бизни бла къаплы болду. «Мени суймегенлерим айтхан сёзлени айтасыз» — деди. Бир алманы эки этиб къабыучу тенгле, бир босагъада эгизлеча ёсген эки халал джюрек сёзю джигин айырмагъанлыкъдан бир-бирине буз болдула. «Игиликге аманлыкъ» деб не ючюн айтханларын ол кюн билгенме. Туздамымы унутду, таб, арбазыбызгъа басмай тебрети. Бизни дауубуз кюрге тюл, сокъур туююмчекча, теширге кьыйын болуб, гьыр-мырыбыз аз-аз джайыла, теренге кетди. Адам писан туура алай кёгериб, балта керки да кесмеген, мырышкы кьайнагъан дюккюч болуб къалыр деб кимни акъылында бар эди!.. Суу тамчыла къаяны тешедиле дейдиле. Ханымсатча къатсала, аланы, суу огай эсенг, элия да тешерик тюлдю. Татлы хоншула бир-бири саламыбызны алмай тургъанлай, «Къралыбыз бир джапындан джаныб келеди», — деб кьуугъун джетди. Тёрт джашым да тёрт атлы болдула да кетдиле. Аталары да айдан кёбню чыдаялмады. «Не болсам да балаларым бла биргелей боллукъма» деди да, насыблы, керти айтама тоба, ызларындан кьуралды да тебрети. Мен джарлы уа, эки кёзюмю уугъандан сора башха хыйсабым болмай, алагъа ёкюне, джаныгыз Зарият бла къалдым да кетдим. Алгъы бурун аталарыны къагыты келди. Насыбсызны ууахтысы кьургуртуб элтген болур эди... Аны ызындан гитче джашыбызны хапарын эшитдик. Кьыйынлы, танкны пчинде джаныб къалгъанды. Аланы джылаулары бизни сер этиб тургъанлай, Зариятха кьыз тууду. Майна, ол юй-

де олтуруб, тегюле тургъан... Алиматха айтама. Къазауат адамланы джюреклерин сары суу этиб тургъан кезюуде, бизни юйюрюбюзню аркъауу сынган сагъатда, «къууанчыбыз барды» деб, хоншулагъа айтыргъа да тартындыкъ. Бир кюн Ханымсат, къолуна да бир къагъытны алыб, бизни таба айланды. Олсагъатдан аны ол ачы къаргъышлары шаркъ деб эсиме тюшдюле. Алай а эс джыйыб, кесими басаргъа кюрешдим. Арбазда мени бла да саламлашмай, юйге тыгъылыб кетди. Орунда тургъан Зариятны джанын къыйнар деб, мен да ызындап кирдим.

«Джурту ючюн джанын аямай ёл...» — деб мени эслегенлей, Ханымсат окъугъанын тохтатды. «Ах, мен къыйынлы, энди уа къайсыдан бошадым... — деб, андан ары атлаямай, бутларым къыйылыб, босагъагъа чекдюм. Юйню пчи чибин учхан эштилирча шыккыртсыз болгъанлай, «ыннга... Ыннга-а» — деб сабий къычырыкъ чыкъды. Ханымсат тегерегине айланыб, сабий эслемей, джууургъанны къыйырын келтюрюб:

— Оу, мен хариб, бу педи?.. Сабий табханды десегиз а!.. Аны бизге айтмай къалай чыдагъансыз?.. Сиз къуджур адамласыз, — деди. Алай а ол окъугъан къагъыт Зариятны да, мени да эсибизни, акъылыбызны да, алыб, биз Ханымсатха джууаб этер къайгъылы болалмадыкъ. Амалсыздап:

— Энди уа къайсым кемюлюд?— деб, къычырыб сарнадым. Ий, мени да теллигим эди ансы, джашладан сау къалгъан ючюсю эдиле. Мен аланы бирин биринден айырыбмы сюе эдим... бары да мешкиле эдиле. Джангыз сабийни да, опунчуу да джаплары кеслерине бирча багъалды. Бары да джашаргъа сюедиле.

— Алпиди, Апуаджан, аман этме... Эл бла керген къыйынлыкъгъа тезмей боллукъ тюлсе, — деб меннге къарады. Аны кезлеринде джыламукълары джылтырагъанларын кергенимде, къалай эсе да джюрегим джумушаб, иги огъуна сеbeb болду.

Къыйналыб а, не этейим, кесими ёлтюралмайма. Дюккюч болгъанма да бошагъанма. Джерге кирген насыбсызды ансы, джер юсюнде къалгъаннга бир ырысы чыгъады.

— Ханымсат, гурушха-гуа этер ючюн да къалмагъанса, алай болса да сениге билген аманлыгъыбыз башыбызгъа болсун. Сабий а туугъанды, къызчыкъды. Игиликге, къыйынлыкъгъа туугъан эсе да туугъанды.

Иги кесекден бери да атасындап хапар джокъду. Быллай заманда Зариятны къолу-аягъы байланмай, эркин болса, керек эди. Алай а аллаху тагъаланы кесини буюргъанына не къарыуубуз барды... «Туугъан джан рысхысы бла» дейдиле. Бизникиди, асырарыкъбыз,—дегеним билеме, андан арысын эскерслемейме. Джюрегим къарыусуз этиб, орунга аууб къалыб, пнгирде кез байлана аязыгъанма. Кезлерими ачыб къарагъанымда, Ханымсат юсюме ёрге сюелиб, джылай тура эди. Алайда огъуна аны сёзюн да кечерге ант этген эдим.

— Сора аны бла джарашыб къалдыгъызымы?— деб Борис ол айтхыпчы тезмей сорду.

— Ой, сен сау къалгъын, джашым, хапарны уллу-су энди келликди.

10

— Эки айы да джетгичи Алиматчыкъ кюлюб, ышарыб, аналарына сюйдюрдю. Кесини анасы да, мен да аны бир-бирибизге джетдирмей эдик. Атасы Солтан бизге джазмай туруб, сау алты къагъытны толтуруб, нисьмо да, суратчыгъын да пйди. Юйюбюзден кетген юч аждагъанны къара джерге кемюлгенлерин билмей, барына салам айта эди.

Ханымсат Солтанны бек татлы тенги эди. Солтан устаз болуб, сабийлени окъутхан заманда ол ууакътукъ тюкепчикде сатыу эте тургъанды. Алай а Ханымсат бир учхара адамгъа джолугъуб къалды да, мени Зариятым аны ушатмады. Сагъыш эт, эр атына болгъанлыкъгъа хауле эди, юйге джыйылмай, къонкъаларын джау этиб, эки кезюн догъра чыгъарыб, джопулмагъан томурауча, аунай-аунай айланыр эди... «Къалгъанла баргъан джерге, мен да эркишиме, барайым» деб бир сагъынсанг а... Бир къарасанг: «Кимни юйюнде уртларыкъ барды» деб болуру болуб, мушудай, юйлеге тыгъыла-сугъула айланыр эди... Ётюрюк сёз харамды, тили ачы тюл эди... Бек къозу тил бла селеше биле эди, элде аны бир адамгъа ууу джетгенди деб эшитмесгенме. Бизге джагъылыргъа излей эди. Алай а, не келсин, аны Зариятха аллах джерде джыланча кергюзген эди да къойгъан эди... «Халкъ къан тегюб, джауну аллына буруу болургъа кюрешген заманда, гаммеш бугъача, алай телилене айланыганын келтюрюб-зат этиб болалмайма», — деб турса, мен да къата эдим.

Бу палахдан сау-эсен кьайтыб, арбазыма кирген кюннге деб джашлагъа беш мангырамазгъа чыкыгъан иркни келтюрюб тура эдим. Ол кюн огъуна хар бирине бирер алтын сагъат алыргъа джюкленнген эдим. Бир кюн кеч эте — Ханымсат ийгенди мени, — деди да келди ол. Биз джукъ да соргъунчу, — иркигизни меннге сатмасагъыз, боллукъ тюлдю. Уялыр кьонакъларым барды.

Мен Зариятха джетдирмей къара отказны басдым.

— Джашларыма келтюрюб тургъанымы кесигиз бек ариу билесиз. Мени джюрегимни кыйынамагъыз, бир-эки да сагъынмагъыз, — деб чортуна урдум.

— Айыб этме, Апуаджан, аскерде энди ненча джашынг кьалгъанды? — деб, мени ана къачымы этмей, кезюме къарагъанында, баш тюклерим ёрге кьобдула.

— Тохта, бетсиз, мени аны бламы табалайса!.. Сен элни стакан тюблеринден быдырынгы кеблеб, кенке атча джайрагъынга бара айланганлыкъгъа, ала адамладыла, адамла ючюн джанларын аямай кюрешедиле. Ашыкъма, эл сеннге кзуру да талауул болуб да турмаз, сеннге да келир кьонгур джыл, — дедим. Мени джарам болуб, анга тузну огъай эсенг, ачыуташны эзиб кыйсанг да, андан бек ачымаз эди. Адамны адамгъа джюреги илешгени, сууб кьалгъаны да бир талай сезден кереме!.. Сёзле адамланы джюреклерин мыдыхча кюйдюредиле, сёзле адамлагъа къанат да бердиредиле. Сёз келтюрген да этеди... сёз ёлтюрген да этеди... Джашым, мен озгъан хапарла бла сени башынгы аурута турама... Алай а джюрегими джауун ашагъан, мени замансызлай сер этген керт затланы не къадар кёб адам билрин сюеме. Гокка ханслы ге-леу сыртлада эшек чыгъанала да ёседиле. Аллай чыгъанала сыдыргъан джюрегими тарыгъыуун сеннге айтмай чыдаймадым. Джашым, сен сейир адамланы, ким да джанындан юлюш этерик инсанланы, хапарларын айтыб, тынгылагъанланы джюреклерин чапырдынг, келлерин уллу этдинг, не ючюн десенг, ол ашхылыкъланы этгенле да адамладыла. Бизни джазыубуз, джашаубуз да аллай адамланы кьолларындадыла. Мен кёб джашагъаным чакълы бир кёбно да кьргенме. Адамны болуму, аны халиси дейбиз. Иги сагъыш этсек, аладан бек керекли, аладан багъалы джукъ бармыды?! Джокъду. Алай а бир джангылыб, бир абыныб тебреселе, кеслерин тыял-

магъанлагъа да тюбейбиз. «Чёбден тайгъан—кёбден таяр» деб эшитгенмисе, джашым, зрикдирибми кьойдум?.. Шо, атанга, ананга кзууанч бла тюбегин, тартынма да бир айт, не зат этсем, ашар эдинг?.. Али-мат да хантха бек устады. Чакъырайым да анга айт. Сени джюрегинг излеген затны, джерни тюбюнден чыгъарсакъ да, табарыкъбыз... Аллахха шукурла болсун, энди небиз да барды. Ол кыйын заманла джокълаб да келмесинле.

— Амма, мени разы этерге сюе эсегиз, хапарыгъызны артына джетдиригиз, ашыкъмай, толусу бла айтыгъыз. Мен аны эшитиб бошагъынчы тынчлыкъ табарыкъ тюлме, — деди Борис. Ол кимни юйюне келгенин, Алимат къалай ёсгенин, аны эки кезюнден джыламугъун текдюрген не зат болгъанын билирге ашыгъады.

Апуаджан Борисни къатына андан да джууукъ олтуруб, аны тилегин къабыл этерге изледи.

— Урушха, кетген алты эркишиден, Солтанны да кьошуб айтама, ючюсю кьралларына курманлыкъ болдула. Солтан да, тамада джаш да кьагъыт ие да, хапарларын билдире турдула.

— Огъай, Ханымсатны эри бла не болуб кьалдыгъыз? Иркни берибми кьойдугъуз?

— Борис, джашым, сен алкъын сабийсе да аны ангыларыкъ тюлсе, кьарнындан чыкыгъан тертеуленни джаханим отха ийиб, ала келиб биягъынлай юйюме кирселе деб, тюшюм-тюшюм да ол сагъышла бла келтюрюб тургъан малымы антымы бузуб, ырысламай, бир ичкичини кьолуна, джырчылагъа мал бергенча, тутдуруб иймеклик бир да ауур тийди. Не джашырыу, гюнах-сууаб алдым эсем да, бералмадым.

— Иги этген эдинг... — деб, Борис чыдамай сёз кьошду.

— Къайдам, а джаш, къатылыкъ этдим эсем да, билмейме. Эй, сора сени джауунга да аллай Ханымсат кьобсун:

— Ит хашгенле, джукъ кермегенле, багъасын алыб берирге байтамал кьалгъан, арыкъ токълугъузну дамы кызгъана эдигиз бизден? — деб арбазыма кириб, гырылдаргъа кьалгъынында:

— Кет былайдан, чюйюртмек, къанны-иринни да бир бирине этиб айланган сенсе... Халкъ, джан кьайгъылыды, сен да кимпилдеб, эркиши сайлай тураса ке-

синге. Ох де, аллах бергенди сеннге бир мангкѡа от кѡошунну... Ол топал, тюлкулениб, сен чырчаппа, кукаланыб, тюбюнден-башындан кириб, гор этериксиз... Сизге кѡалгѡан адамла не!.. Сиз кесигиз инджилмез ансы. Башхала ючюн сиз кюушеннгенигизни да бузарыкѡ тюлсюз,—дедим. Нессин да кечерме деб тура эдим. Мени адамларыма джетген кѡыйынлыкѡны бешиш этиб «байтамал кѡалгѡан малыгѡызыны» дегенниде уа, балам, оюлдум, бош оюлмадым, алай кючлю оюлдум. Экинчи бир-бири бетибизге, кѡарамалыкѡ болдукѡ. «Кѡулакѡ юзюллюк болса, чыпчыкѡны аягѡындан» дегенлей, аллы гурушхадан башланса да, сѡз сѡзю кѡозгѡай, джараны ашланганыча, арабыз татыусузгѡа кетди. Экиси да эзеу болуб, бизни бла кюеше эдиле. Бир-бири юйюбюзге кирну адет тохтады. Орамда тюбешсек да баш энишге кѡарашыб, озуб кетебиз. Ол огѡай эсенг, Ханымсатны «табшары» бизни Советге чакѡыртыб да кѡрдю.

—Зарият ишге чыкѡмай нек турады?—деб Советни тамадасы экибизден да соруу алды. Олсагѡатда Алиматха джылдан кѡб болмагѡан эди. Мадарсыздан, анасы эмчекден эртде айырыб кѡойгѡан эди да, сабийчикни санчыкѡлары халы-халы болуб кѡалгѡан эдиле. Алай тургѡанлай, бизни марагѡанча, кѡме тийди, андан ачыла келгенлей, айтылгѡан джерден керн болсун, бууала кѡатылды. Ой, джашым, ол дохдурланы анга кѡалай джан аурутуб кѡарагѡанларын, аны кѡутхарыр ючюн кечелени кѡз кѡысмай, кѡалай дьгалас этиб кюешгенлерин бир билге эдинг... Бизни заманыбызда ол худжу ауруу тийгенни элтмей кѡоймай эди... Аланы этген адамлыкѡларына, усталыкѡларына джаратхан аллах кеси шагѡатды. Джан кѡазауат этиб, ыйыкѡны ичинде Алиматчыкѡны бери бурдула. Андан юйге келтирдик. Мен сабийге кѡарай эдим, Зарият а школда ууакѡ сабийчиклени окѡута эди. Аны кюн алмашдырыр хыйсабы джокѡ эди. Бар, алай болуб тургѡанлай, кѡызчыкѡ юзюлдю да тюшдю. Не этерик эди, анасыны кѡойнундан сора кишини унамай эди. Директордан эркинлик алыб, бир ыйыкѡны юйде сабийине кѡарады. Аны кѡлтюралмай, Ханымсат барыб тарыкѡды. Кюлдюле да кѡойдула. Аны ючюн бизни джойгѡанмы этерик эдиле. Адамгѡа аманлыкѡ излеб, кеси игиликке тюбеген мен кѡрмегенме. Кѡб турмай Ханымсат эрин тюрге ашырды.

Алай а аманнга джукѡ болмайды. Кѡаллайла этди эсе да, дагѡыда ычхыды. Ханымсатны да кесича этиб, адамладан айырды. Уруш а тамам кѡызыудады. Бир кюн эки таякѡ бла ауур асхаб, бир аскерчи арбазыбызгѡа келди. «Дохдурла башыма бош этиб ийгендиле. Аягѡым ышанырча тюлдю, тобукѡ сюегим ууалгѡанды. Юйюме кетерик эдим, алай а бизни шахарыбыз алкѡын джауну кѡолундады. Бир ыйыкѡны турургѡа юй излей эдим. Мен хаталы адам тюлме, аракѡым, тютююм джокѡду. Бир мюйюш табсам, кѡысылыб кѡаллыкѡ эдим. Тюбюме, юсюме да джукѡ керек тюлдю, шпнелим барды, — деб джаш джалышчакѡ аууаз бла сѡлешди. Аны саз бетинде, сюзюлген мыдах кѡзлерниде джюрек инджую, кѡайгѡылы сагѡышлары тапыла эдиле. Зарият меннге да джетдирмей:

— Табу этиб да аллыкѡбыз, кел, багѡалы кѡонагѡыбыз... Бизникиле да ма былай сенча айлана болурла... Кѡаллай мадар этейки... Джазыуубуз алай болур эди,—дегенинде, аскерчи джашны бети тюрленди. Ол кѡара, джумушакѡ мѡйыкѡчыкѡларына кѡолун джетдире:

—Огѡай, эгечим, джазыуубуз алай болургѡа мадары джокѡду. Биз джазыуубузну кишини кѡолуна берлик тюлбюз. Биз дженгилде алагѡа кишилигибизни кѡргюзюрбюз. Мен Ростовданма. Шахарымдан умут юзсем, бир кюнню да джашамайым. Кюн булутха кирсе, экинчи ачыллыкѡ тюлдю дергеми керек биз?! Кѡоркѡмагѡыз, биз алкѡын кишиге бой салмагѡанбыз. Танышайыкѡ, мени тукѡумум Григорьянды, атым керек эсе — Ашот, — деди джаш. Дюргенирек сѡлешгенинде, Зарият, джанынамы тийдим дегенча, кечмеклик тилерге хазыр болуб анга айланды. Алай а джаш экинчи ол сѡзю сагѡынмады. Келтириб, ма бу сен олтуруб тургѡан юйге джарашдырдыкѡ. Кийимлерин джуудукѡ, хамамны джылытдыкѡ, кѡотур болуб тургѡан джарасын джангыдан байлагѡынчы Зарият тынчылыкѡ табмады. Хоншубуз-тийребиз басыныб, хапар соргѡан бла аны кечени арасына дери джукѡлатмадыла. Ала чачылгѡанлай, мени джаратхан аллах, кѡайдагѡысын да билмей, джарлы джан бир джукѡлау этди. Сен анга ийнанмаса, уятыргѡа кѡзюбюз кѡыймай, экинчи кюн Зарият дерследен келгинчи кѡзюн ачмай джукѡлады. Юйюне, анасына асыры са-

гъыш этгенден аузуна джукъ салмагъанны орнунда эди. Ариу айтыб, тилеб кюрешсек да, хантыбызны башындан эки-юч къабыб, къашыкъны салыб къоя эди. Тынгылай-тынгылай турдум, ачыу болгъанында уа чыдааялмай, бир кюн аны алдына келиб:

— Иги джаш, сен былай хызеучюк эсенг, сора маллалы джаш къалай болгъанса? «Ащда уялгъан—мухар» дейдиле. Қызыла сени уялтырла, — дедим.

Ол ышарыб:

— Мен къызыла къайгъылы тюлма. Анамы былай къараб кѳрюрге табсам, ѳлсем да, ѳлдюм демез эдим. Атам Москваны кѳруулайма деб ѳлгенди. Энди эгешчигим бла анамдан хапарым джокъду. Башларын сакълаялгъанмыдыла, огъесе джау табасы болубму къалгъандыла... Хоншуларыбыз ашхы 'адамладыла да, къырылыб къалмагъан эселе уа, аланы сакъларыкъдыла. Аякъларымы юсюнде джюрюрча болгъанлай, кече джатмай кетерикме. Аны орамларын башха къраллы темир чурукъла теблегенлерин кѳзюме кѳргюзтсем, ала джолну бармай, мени джюрегими юсюн теблеб баргъанча болама. Эй, сени джаунгу да къолундан туугъан эли, джашагъан шахары кѳрасын,—деди. Джашым, бюгюн анга тюбесем, билеме, мен да кѳб затланы сынагъанма дерик эдим. Кесек заманны ичинде джаш бизге илешди, бир юйлю адам болду да къалды. Школда окъугъан ууакъ сабийлени тѳгерегине джыйыб, аскерде кѳрген хапарларын айта эди. Ала уа ауузчукъларын ачыб, тѳгерегинден басыныб тынгылай эдиле. Меннге «анам» деб сѳлеше эди, Зариятны кесине эгеч этген эди. Мен а аны балаларымдан айырмай эдим. Алиматчыкъны бойнуна олтуртуб, бир къолу бла аны билекчигинден тутханлай, бир къолу бла да таягъына таянганлай, эшикке чыгыб, эрикгинчи айланыб келе эди. Бир-бирде уа школгъа бериб да кете эди. Зариятны дерсине кириб, Алиматчыкъны да къойнундан тюшюрмегенлей, къонгурау къагъылгъынчы олтуруб тургъанлары да болуучан эди. Биз ушхууур этиб тебресек, бизге къошулуб, гардош джона эди, сохан туурай эди, тылы баса эди. Хар затха да аныча къолу джарашхан кѳрмегенме. Алай а бир кесек тургъанлай, эригиб башлагъан эди. Анга да айыб этмейме, сагыш эт, юйюнден, тенглеринден хапарсыз болса, джангыз бир адамдан письмо келмесе, танымагъан,

билмеген шахарында тиширыуланы ичинде эркиши, эрикмей, не этсин? Хаман тыхсыб, сагышланыб тургъанына кѳарасам, арабин, юйюнде тиширыуу къалгъан болурму деб, джюрегим джер бла тенг бола эди. Сора бир кюн тартынмай:

— А джаш, аны уяты джокъду, ачыкъ айт да къойчу, къатын алгъанмыса? — деб кѳлюмдегин сордум. Ол баш энишге къараб, терен ахсынды, джууаб а этмедиде. Экинчи да сордум.

— Алгъан кюнюмден сора ыйыкъ да турмагъанлай, аскерге кетиб къалгъанма. Немча офицер артыкълыкъ этгенин... — деб, тыгъылыб сѳлешалмады. Сора — андан бери бир да хапары чыкъмагъанды. Мени ѳлор-саусуз этиб тургъан ол тюмюдю... — деб, Ашот джюрек инджиуон джашырмады.

— Хата джокъду, аны ючюн алай эс ташларгъа джарамайды... Қызыла кѳбдюле... табылырла, — деб кѳл этерге кюрешдим. Ол аны бир да стемей, башын булгъаб:

— Огъай, къызыла табылгъанлыкъгъа, аллай табылыкъ тюлдю. Меннге ол керекди. Андан игиле да, ариула да болурла, алай а мен кесимикин излейме. Анасы болгъан башха ана излемейди, башха ана сайламайды. Мең да юйюнде бир тиширыуу болгъан башханы, экинчини излемесин, эри болгъан тиширыуу да башхагъа кѳзюн кѳаратмасын дейме. Бирге тюбедилеми? — Джашасынла аны бла. Зор бла киши да алмайды. Сюйюб тюбейдиле. Сюйгенлей турсулла. Қим билсин, таб, суймей тюбеген эселе да, суйсюнле. Кеслеридиле терс. Ма, къолумдан келсе, мен адамлагъа — джашлагъа, къызлагъа — быллай джорукъ саллыкъ эдим,—деб ѳрге кѳлтюрюлдю. Мен сагыш этиб, аны сѳзюнде бузукъ табмадым. Ол заманда юй чачылгъан адет, аналары, аталары саулай ѳксюз къалгъан сабийле боллукъ тюл эдиле.

— Тюз айтаса, балам. Бу иннетингден таймай турсанг, юйдегисине сенден ашхы адам боллукъ тюлдю,—деб бюсюреу этдим.

Қагъытын ала, кеси да джетеди деб алдына къараб тургъанлайыбызгъа, Солтандан письмо келди. Чабышыб, ичин ачдыкъ. Окъуб башлагъанлай, Зариятны къаны тюрленди. Бети бир агъара, бир къызара келиб, ол къычырыкъ этиб джылады. Не болгъанын биз къайдан билейик.

— Къзым, бизге да эшитдириб окъучу... Не болгъанды? Нек бузулдунг? Бусагъатда келмезча хапармы айтады? Къайгъырмаз, мадар табса, аны тагъыб да тыяллыкъ тюлдюле. Келир. Кёбюне тёзген, азына да чыда, — дедим. Зарият, мени айтханымы къулагъына алмай, керти кёлю бла оюлду.

— Тохта, ёзге мадар табмай, энди ётюрюк тил бла бизни юйюбюзню чачаргъамы излейди... Кимни не этиб тургъанын эл айтыр. Ашыкъмасын, биягъы тюрмесине киргишчи ол тынчлыкъ табарыкъ тюлдю,— деб, Зарият, къагъытны тёрт бюклеб, ууучуна къаты къысды. Аллах кёргенден къадалдым:

— Сен аны бизге окъутма да, мен экинчи сени кёзюнге къарарыкъ эсем, къарау сокъур болайым, — дедим.

Сюймей тынгылагъанын тандым. Алай а ол унамаздан, мен кёймаздан, окъутдум. Бизни марагъанча, кеси да къагъытын бу джол орусча джазгъан эди да, Ашотха билдирмей окъургъа мадар табылмады.

«Багъалы Зарият» деб башлаучан эдим мен къуру да джазгъан къагъытымы. Кесими телпигиме кёлюм кюледи. Мени эртде унутуб, биреуге къатын болгъан адамгъа мен юйде тиширыуум барды деб тургъанма. Ханымсатны эрин ёмюрюмде эки джолда кёргенме. Аны къаллай адам болгъанын алкъын биллиб бошамагъан эдим. Мени эм суйген тенгимни, Ханымсатны алгъанлы уа аны иги таныргъа бек разы эдим. Аллах бергенча кеси письмо ийди да кёйдү. Сау болсун, сени бютеу болумунгу, сени бетспзлигинги, кесинге экинчи эр табыб, зор бла юйюнге джыйыб, мен джатхан орундукъгъа салыб тургъанынга кемсиз «къууанганма»... Ийнан, мен кёлюм бла айта турама. Ачыудан, амалсыздан къоркъута тургъанлыгъыды деб кёлюнге келмесин. Мен кёз туурасындан ташайгъанлай, юйюме башха эркишини джыйыб кёйгъан тиширыу меннге къатын къайдан боллукъ эди!.. Сени озгъунлугъунгу, айтдырмай кёймай эсенг, халкъгъа туру хаулелигинги меннге ачыкъ этди. Мени кёй да кёй, кесини сыйын, намысын сакълялмай, аякъ тюбде теблетген тиширыу мени андан кёб сындырмай, къорагъанына къууанама. Сен санларынга кесинг иесе, алай а мени кийимлерими тосунга кийдирген хапарынг неди?! Неге тёзсем да, ол затынга тёзерик тюлме. Юйден кетигиз дерге мени не ишим бар-

ды: юй газнаыкъыды. Джашагъыз, алай а мени джаныгъыз сабийим кёз джарыгъымды. Аны инджитсегиз, закон бла айыбынга джолукъдурлукъма. «Башыма эркине» деб, къуру да мени аны бла къоркъутуучан эдинг. Эркин болгъанынги танытдынг. Алай а мени сабийим энди эмчекден, сыппадан айырылгъан болур, аны кесими анама бериб кёй. Мен алагъа джазайым. Сизге сабий неге керекди! Бир-биринги эркетесиз, боллукъду ол сизге. Энди меннге письмо джазама деб кыйналма. Джазар, тансыкълар адамынги юйюнге джыйгъанса. Бюйюнге дери сениге ийнаныб, кесин алдатыб тургъан—Солтан».

Зарият къагъытны эджиклегенча кыйналыб окъуду. Ол кёзлерин сюртюрге эс джыймай, джыламсыраб, аманига кстиб тебрегеншиде, мен урушдум. Кёлюм бла урушдум. Ауруунгу алайым, бир эркиши ючюн кесинги ёлтюрюргемни керексе?.. Кёйюнгуда сабийинг а?..—деб тебе тургъанлайыма, Ашот эки таягъына да таяныб, абын-сюрюн эте, ёрге сюелди:

—Былайда терс менме. Мен сизге келмезге керек эдим... Тиширыулары ичинде тургъанымы терспне ангыларыкъ эдиле. Мен алайчыгъын эсгералмагъанма, кечигиз. Солтаны мен танымайма, алай а эркиши эркишиге джазгъанча, аскерчиге джюрегин тёркенча, мен тюз болумну айтыб джазайым. Ол меннге ийнаныргъа керекди... Ол аскерчи эсе, ол урушда болгъан эсе... ол джаралы болуб сынагъан эсе... Ол адам эсе, бизге ийнаныргъа борчлуду. Ышанмаса, мен кесим анга салыб барайым... Алай кёяргъа боллукъ тюлдю. Амма, ант этеме, мен сени туугъан анамча кёрюб турама, Зариятха эгечимден башхалыгъым болгъан эсе, ма кеси айтсын. Мени бетни бла нек ойнайдыла! Мен хайбуан тюлме, адамма... — деб, керти джанына джетиб сёлешди.

— А джащ, ийнанамыса, ол огъурлу, тынч адам туура алай теберикди деб джети джукълаб бир акъылымда джокъ эди. Джашда адам ишекли болур, ийнанмаз зат танымайбыз. Сора «бар» деб кёяргъа аллахдан къоркъдукъ. Экибиз да къадалдыкъ да иймедик. Не затла джазды эсе да, ол кюн аскерчи джазыб бузуб, джыртыб, джангыдан къагъыт алыб, бек узун письмо джазыб ийди. Зарият а джарыны алы бла Ханымсат бла, аны эри бла сёле-

ширге кесин тыялмай кетди. Къызгъаны бла бедишлик болмасын, деб мен да ызындан бардым. Арбазда дауурларын эшитиб тохтадым:

— «От болмагъан джерден тютюн чыкъмайды» — деди Ханымсатны эри тамагъы бла сѣлешиб.

— Сен бизни небизни кѣргенсе? Нелени джазгъанса сен, къаллай отубузну кѣргенсе? — деб Зарият, асыры джюрексингенден айтыр сѣзюн табмай, къычырыкъ этиб джылады.

— Барыб джууургъаныгъызыны кѣлтюрюб къараргъамы керек эдим?! Сау эки-юч ыйыкъны танымаргъан, башха эркишини юйюнге джыйыб, юсюне къырылыб-ѣлюб тураса. Таб, школгъа барсанг да ызындан келирча этгенсе, ѣзге не излейсе! Сен аны огъурлулукъдан этеме дебми тураса? «Ахратда да хоншуну сорадыла» деб сѣз барды. Бизден къысха хоншугъуз джокъду, бизни бла джукъушмагъан кюнюнг бармыды?!

— Кесигизни адамлыгъыгъызгъа кѣре этеме.

— Алаймыды? Мен да сени болумунга, кесинги джюрюгенинге кѣре этгенме. Тенг болгъанбыз. Бир-бирибизге гурушха этер зат къалмагъанды. Аны бла сени бир затыгъыз джокъ эсе, ма бюгюн мен къараб тургъанлай, аны юйюнгден къыста да джиберчи...

— Сора нек къыстайма, аны кет деб къыстагъандан эсе, юйден кесим чыгъыб кетерге разыма. Сеничаны уа, таб, джаханимге къыстаргъа керек эди, — деб Зарият тамагъын бошлаб сѣлешди. Ах, ол телени кесине учурады деген къоркыууда юслерине чыкъдым, сѣзге уа къатышмадым.

— Апуаджан, ары къорат къызынги; былайда андан кѣб юрдюрме. Джангы кюеуюнг да отоуда сакълай болур, — деб самаркъауларгъа мурат этди. Ачыудан тарс деб атылыргъа джетдим. Чыдаялмай:

— Сенича хоншум болгъандан эсе, аныча кюеуюм болса, кѣб да игиди, — деб къычырдым.

— Къой, анам, аллайла сѣлешме, алайсыз да башыбызны дамыргъа къойгъанды. Былагъа сѣз ангылаталлыкъ толбюз, — деб Зарият билегимден тутду:

Ханымсат тигиб, бичиб, сабий кийимле этиб, ала ны базарда эки къатха къымыб, аны бла баш кечиндире эди. Аны хайырчыгъына къызыб, башха ишни къагына да къоймай эди. Бизни дауурубъузгъа чартлаб чыгъыб, аузуна тюшгени артха салмай

къуйду. Кесими тыяма деб кюрешдим, алай а аллай тѣзюм къайда!..

— Иги къагын, сен базарланы санаб айлапнгандан башха не билесе? — дегенлейиме, аузуума ургъанча этиб:

— Аскерчилени мен юйюме джыймайма, — деди.

— Ичкичини салыб турама ансымы дейсе?! Аскерчи рахынды, барыр джери джокъду. Сен барыб огъуна тураса да?! Сеннге киши да джукъ айтмай иги чыдайды...

— Мен эркишим ѣлгенинде, энди айтдырмай къоймайса, мынга адетинде, халкъгъа туура баргъанма. Ол менден тѣре тюлдю. Базарны сагъына эсенг а, къол къыйынымы сатама. Урлаб, тырнаб сатмайма. Кишиге зор бла алдырмайма. Багъасынган — алмасын. Джащай билгенимими зарлапасыз?.. Сизге ачыугъа базаргъа да барлыкъма, джармалыкъгъа да джюрюрюкме, эталлыгъыгъызыны къалдырмагъыз, — деб Ханымсат чамланыб, юйюне кириб кетгенинде, биз этген муратла болмазлыкъларын ангылаб, ызыбызгъа къайтдыкъ.

Зарият ол сагъатда юйде эркиниси болмагъан бир джаш тиширну эди, аман иннети болуб сѣз этерге суйген, башха эркишини бизде тургъанын не эсе да бирге сапаргъа боллукъ эди.

— Мен да башха эркишиме, мен аскерчиге. Алимат да къызды. Бизни сѣзюбюзню да этерле, — деди Борис ангарылгъанын билдире.

— Огъай, джашым, аны айтма. Сиз бизнича тюлсюз. Сиз джангы дуниягъа ѣсгенсиз, сиз бизден эсе кѣб билесиз, бизден эсе акъыллысыз. Бир аузун тыймагъан табылса уа, аллахны алдайды тохтаса, къулагъынгамы киреди!.. «Итни юргени бошуна» деб эшитгенмисе?.. Юрме къой, — деб амма аны кѣлюн баса, биягъы хапарына кирди.

...Буруу, хуна болмагъанлыкъгъа, ала бла бизни арабыз джылан джырмас, чыпчыкъ ѣтмез бек болду.

Солтан Зариятны письмосун алгъандан сора онбешенчи кюнюне мазалды письмо келди. Иччи ачсакъ, Солтанны кесини письмосу бла биргелей шагъатлыкъгъа Ханымсатны эрини письмосу да, айырамыса, тюз къара карандаш бла ашыгъыш джазылгъан сау эки къагъыт, аны нечик тюз джазгъанды,

алай тюзелсин ол дерик эдим, алай а джарлы ана-сын джазыкъсынама.

— Сора ол Солтанга не зат джазыб ийген эди? — деб Борис амманы аузуна чабды.

— Джашым, мен айтмазлыкъ сёзлерими да сенден тартынмай, тизиб баргъаныма кесим да сейирсинмей эсем, къуруй олтурайым... Санлаб бир-эки сёзон унутхан эсем да, джазылгъанны хазна алджатмай, башымда тутама:

«Солтан, биз — къазауатха дери татахла болургъа тыйыншы адамла — тюбешалмай къалгъанбыз. Мен сени эркишилгинги адамладан эште-эште туруучан эдим, энди уа юй бийчем Ханымсат сени меннге толу танытды. Къан джауады да юйюне, не болса да ашхы адамгъа болады. Ийнан, Солтан сен меннге ант этдирмейсе, Зариятны хапарына къыйналыб джетген болумума юйюмде тиширыуум ёлюб къалса да джетмез эдим. Тау артындап ауа келген бир арыгъан аскерчини кёргенме деб, эрши, тукъумуну, миллетини бети бла ойнаргъа къаллай батырлыкъ керекди?! «Къатынынг бла атынга ышанма» деб бурунгула биллиб айтхандыла. Мында джюрюген хапарланы сора эсенг а, Зариятны къызчыгъы Солтандан тюлдю. Юйге джыйыб тургъан эрменлис — эртдеги джыгырасыды. Къызчыкъ аныкыды. Кеси да сылтау бла аны кёрюрге келгенди, — дейдиле. Дейдиле десем да ол хапарны меннге энди бир керти адам айтыб къойду. Солтан, тенгим, элинге сау-эсен джыйыла эсенг, сени сыйынгы къазан баш, сауут буштукъ этиб айланган Зариятны башына бир акъыл салмасанг, сен эркиши тюлсе. Къайда аман да сеннге мыйыкъ тюбюнден кюле...» — Къайдам, дагъыда не айтайым, ол сандырамагъан зат джокъ эди. Сора Зарият Солтанны письмосун ачды, ичинден окъуб: бир сёз айтмай, дуккул-дуккул этиб, отха атды. Биягъы мен юсюне дуу джандым да къалдым.

— Апам, орам хаулеге, джоюлуб бошагъанлагъа не джазарыкъ эселе, алай джазгъанды. «Не айтсам да мынга джарашырыкъды» деб турады. Огъай, тоба, терслигим бар эсе, уялт, джерге кирейим. Алай а ол къайдагъы зылдыны тили бла меннге дуняны аманын къуйса, «сен сау къалгъын» деб, аны кёзюне къараб турмадым дейме! Акъылындан чыкъмасын.

Юйюнде адамындан эсе, орам сёзге ийнана эсе, турсун алай!.. Мени тукъ чакълы терслигим, айыбым джокъду, — деб джанына джетиб сёлешди. А джаш, бир сагъыш эт, кесини къарнындан чыкъгъан гюнахсыз баласына ол харам затны айтса, ансы да Зарият ачыудан былай эки атылыб къалай къалмады?! Ансы да бир таджал эди... Экинчи биз Зариятха кирешиб, джууаб къайтарталмадыкъ. Джарлы Солтан, ий, аны да бир бек джазыкъсынама, туугъан къызындан ёнгелеб, танымагъанлай арт бурду да къойду. Ашот къыйынлы уа, Ростовну бизникиле алгъанлары эшитгенлей, ёрге турду да къалды. Не кирешиб да тыялмадыкъ.

— Бизде ашагъанынг, ичгенинг анангы сютюнден халалды. Биз сени юйню бирине санаб тура эдик, — деб онгсунмагъаныбызны билдирдик. Алай болгъаны ючюк керексиз хапарладан джюреги чыкъгъан эди да, не олтуруб, не туруб кечиналмады.

— Ким не айтса да, мени джюрегим сеннге тюздю. Туугъан къарнашларымыча кёрюб турлукъма. Юйюгюзден да толу хапар джазыб, бизге билдирмей къойма, — деб Зарият джыламсыраб, къолун къаты къысыб ашырды.

— Джашым, ийнан, ол да джумушакъ адам кёре эдим... Сытды, алай игилик келсин барыбызгъа да. Джыламукълары келегинс акъгъанлары, ма бу кёзлерим бла кёрдюм, алай а джукъ айтмадым. Юйюбюз къуу-шуу болуб, аны унуталмай, «джашлары юсюне да бу джюрек ауруу болуб тюшдю» деб тургъанлайыбызгъа, Ханымсатны эрн-сылыкъ, эшигибизни къагъыб, письмо узатды.

— Джангы кюеюгюз Григорьян Тау-артынданды деб тура эдим. Ростовда кёреме... Узакъ тюлдю, тансыкъ болуб джаза болур, Зарият джетиб къайта турлукъду, — деб «джарыла эсенг, бузул» дегенча, бурулуб кетди.

Ачыудан не айтыргъа билмей:

— Керек болса, къайтмай да къалыр, — деб ызындан, къычырдым. Зарият письмону ол келтириб бергенин билгенинде, кемсиз къыйналды. «Не этерикбиз, эртде къыйынлыбыз» — деб, къагъытны окъуду.

«Багъалы амма, Зарият, Алиматчыкы! Тынч-эсен джыйылдым. Тилегигизни толтурама. Анам сауду, алай а рахынды, джюрек ауруулу болуб джатады. Мени гитче эгечими Германиягъа къоратхандыла. Эм гитче-биз 8-чи классха джюрюб башлагъанды. Алгъынны юйюбюз чачылгъанды. Бусагъатда шахарны тенгиз таба джаньнда къабыргъасын тоб-окъ тешген къошунбаш юйде турабыз. Мени юй бийчеми хапарын сора эдигиз. Зорлукъну келтиюрмей, тамадаларына тарыгъама дегенинде, немча лейтенант герох бла уруб къойгъанды, дейдиле. Қъабырын да табалмагъанбыз. Бир къыйынлыкъ бирин унутдуруб барады... Джашау тынчды дегенлеге мен ийнаныб къалыучан эдим. Энди уа кесп кесиме: «къалайы тынчды? Неси тынчды» — деб сорама. Насыб кеси аллына табылмайды. Насыб ючюн кюрешиб, аны къатына джууукълашалмай, кёбле кетгендиле. Биз бусагъатда да насыб ючюн сермешебиз. Мени насыбымы къазауат, душманла алдыла. Зарият, сени насыбынгы уа? Қъатында джашаб тургъан аман адамны ууу сени юйюнге от салды. Билмейме, Солтан меннге къайтаргъан джууабын ыйлыкъгъандан адамгъа кёргюзтор мадарым джокъду. Сизге бу джолгъа дерн айтмагъанма. Ол къагъытха джазгъан сёзлени, орам хауле эсирсе да, ауузундан чыгъарыргъа тартынныкды. Зарият, бу ишни тюзюн экибизден бек ким биле болур!.. Шо, бир сагъыш эт, ёзге затны къой накырта халда да, жангыз бир кере къолуму сени билегинге джетдиргенмени?.. Мен бу сёзлени джазгъаныма да кесп-кесимден тартына турама. Ётюрюкню къалай джайылыб кетгенин кёрдюнгю?! Эм артында экибиз да аланы дженгалмай къалдык да?! Э-эй, Зарият, сен школда сабийге акъыл юретесе, мен сени къатында джукъ да тюлме, мен бир сууукъ темирчи, алай а сен, сени анангы меннге этген адамлыгызыны мен ёлюб кетгинчи унуталлыкъ тюлме. Мени джашауум бузулгъанды. Энди мен аны темирчи темирни джазгъанча, кесими джюрегим бичгенча ишлерге керекме. Алай а темир сууугъанды. Юйдегини арасында бир-бирине ийнанмай, ышанмай тебреселе, ала баш аурута турадыла ансы, адамлача джашаялыкъ тюлдоле. Джашасала да, азаб чегерикдиле.

Унутмагъыз, джаза туругъуз.

А ш о т».

11.

Хар ыйыкъда Зарият, бир кюлте къагъытны толтуруб, Солтанга гурушха письмолапы иеди. Бу джол джууаб келмей кёб мычыды. Сора бир кюн почтадан эки кёзю къызарыб къайтды.

— Мени сакълама, мени джокълама деб, арт айырыб джазады. Хыликке этгенча, сабийге мени тукъуму джаздырма дейди. «Мен башымы суугъа атыб кетмей эссм, этер къарыу табмайма... Огъай, бир айт, анам, мен къалай ийнандырайым... — деб юйге кириб, ёрге къобмай, барыбызны джаратхан аллахны хакъына, юч кюнню башын келтиюрмей джатды. Биягъы Ашот: «Тансыкъ болгъанма, чыдаялмайма. Алиматчыкыны суратчыгъын ийигиз» — деб джазды да, ийдик. Джангы ай туугъан кюн кесп салды да келди. Солтапдан хапар сорду. Башын булгъаб, бек къыйналды. Ол кюн огъуна кетеме деб тебреди, иймедик. Ары эте, бери эте ыйыкыны кечинди. Алиматчыкъ къадалгъан эди да, къойнундан бери тюшмей эди. Ашотубуз, хариб, биягъынлай сазбетлей тура эди, алай а энди бир таякъ бла джюрюй эди. Онг бутундан ауур асхаса да, суйген джерине кесп джаюу бара эди. Ол адамны уяты, огъурлулугъу, бизге кемсиз этгени, Солтанны харам талахы, бедншлери, къызын джюрегини сууутхан эдиле да, къалай эсе да экиси бир-бирине алгъындан бек илешгенча кёрдюм. Бир кюн а марджама, мен быланы бир марламасам деб, орта юйге кириб, эшикни къыйырчыгъын къысмай къойдум.

— Зарият, сен мени амалтын кёб «гюнах» алгъанса, азаб чегер ючюн къалмагъанса, Солтан сени бла джарашыб джашай эсе, мен суйген олду. Алай а ол энди сени атынгы сагъынмай эсе, кеси да сен айтханча, къатын ала айлана эсе, билмейме, иги сагъыш эт, ёзге...—деб, къып-къызыл къазарыб, джерге къарады. — Мен сени мыдах этерик тюлме, бармагъынны кёргюзген джеринге чабыб айланныкъта. Бизни шахарда устазла джетмейдиле. Суйген ишинги табарыкъса, сагъыш эт, ананга да сор, таукеллик эт, — деди. Ол сёзлени эшитгенлейиме, билемисе, мизни сукъгъанча, джюрегим бир ачы чанчды. Ахсыныб, — Ах, ма, энди гилени бетлери да, намыслары да! Бу аны ючюн ышыйды бизге кесин деб, башымы булгъадым, таб, джаш кёзюме эрши кёрюндю.

— Джюрегими джаралары ашланьрларын излемей

эсенг, ол затланы сагъынма. Эркиши не да айтыр, ачыуланган, урушхан да этер. Ол сизни кылыгыгызынды. Мен адамым ачыуланганы сайын бирге барыб тебресем... андан эсе ёлюб джерге кирген игиди... — деди кызым. «Огъай, бу кесин алдатырыкъ тюлдю» деб кёлюмю басдым.

— Зарият, аны аскерде къатын ала айланганын сен кесинг джазгъанса меннге.

— Ашот, аны тюз айтаса, меннге да аны теги джазгъан эди. Кеси да джашырыб кюрешмейди.

— Да ол сеннге сыймыды? «Къыз меники тюлдю». «Мени сакълама, мен башыма мадар эте айланама», — десе, келмесе... къайдам, кесинг биле болурса, — деб, шош сёлешгенинде, Зарият джууаб этмей тынгылады. Быланы халларын таб кёрмедим. Эндиге дери туруулары бир тюрлю эди, энди бир-бирин джаратхан бла къалмай, бир-бирине джакъ, багъана болгъанларын, онгсуна тебрегенлерин таныб, эрними къабыб, эшиклерин къысдым. Бала, ана джюрек насыбсызды. Олсакъатдан Алиматны джашауун, Солтанны не айтыргъын, кесими неле бола айланнгымы кёзюме кёргюзюб, аркъа джиклерим къалтырадыла. Эркиши бла тиширыугъа мен сагъыш этмейме, кукаланырла, чачылышырла, дагъыда джыйлышырла, аланы къолларына къараб тургъан биз, не этерге керекбиз?!.. Атыла-сатыла айланнгы сабийлени сагъышларын ким этерге керекди?! Бирин къоюб бирин айтайым: муну дуниягъа мен джаратханма. Мен болмасам, бу тууарыкъ тюл эди. Ол сеbebден айыбы, бюсюреую да меникиди. Сабий тылды. Аны ийлеб, къараб, адам этиб, халкъгъа къошаргъа борчлу джангыз менме, — деб атала, анала да оноуларын анга кёре нек этмейдиле?.. Бир къауум эркишиледе чырайлы тиширыуну бир ышаргъанына беш сабийни да бериб кетерикле бардыла... Джаратхан аллах, сени къудретинг уллуду!

Хайыуанла, кийик джаныуарла, къанатлылагъа, къуртха-къумурсагъа дери балалары ючюн джанларын алдырадыла. Адам инсан барыны да патчахы болгъанлай, балаларына барындан да сууукъ некди?! Ол балала ёсюб уллу болсала, аллай аталарын, аналарын эркелетиб, къол аязларында тутарламы?.. Аллай баланы аллах берсин. Сёзлерине тынгыласанг а: «сабий-юйню нюрюдю»; «сабий юйню мёлегиди», «са-

бий болмагъан джерде — къуат болмайды», — дерле. Мени сартын, сабийни таба биле эсенг, асырай, ёсдюре да бил. Адамла «сау бол» деб айтырча ариу халили эт, тохта, не зат айта тура эдим... Мен къурууюм, сер болгъанма да бошагъанма. Эсимден кетди да къалды... тоба... тоба...

— Амма, Ашот бла Зариятны орта юйде сёлешгенлерине тынгылаб, эшиклерин этгенинги айта тура эдинг, — деб, Борис эсине салгъанлай:

— Хо... балам, сау бол да къал. Да, не этерик эдим, чыкъдым да кетдим. Бир кесекден Ашот келиб:

— Анам, айыб этме айтханыма, мен сенден эркинлик алыргъа келгенме. Бизге не айтаса? — деди.

— Сиз кимсиз? — деб биле тургъанлай, иш этиб сордум. Джаш баш тебенине къараб, соруууму ушатмай, къымсыз болду. Сора дагъыда меннге кёзюню бир къыйыры бла къараб:

— Зарият бла мен, — деди.

— Тохта, Зарият мени джууабымы сакълабмы турады? Хазыр болуб, энди алайгъа джетгенди, не? — деб биягъы мен хыны сордум.

Джашны тили артына кетди. Къатын алыргъа хазырланыб келген джигит, дерсин билмеген сохтача, сирсиреди. Башындан аягъына сынаб къарадым. Аны сакъат бутун солута тургъанын, меннге джалбарыб, бойнун узатханын, бойсунган кёзлерин кёргенинде, джазыкъсывырым келди. Кесине уа аны ёлюб да билдиреми. Чыгыб кетиб, Зариятны аралатдым:

— Иги къыз, тюлкую къуйругъу бла от салгъанча, мени башымы нек къайнатаса?.. Меннге оноунг неди?.. Мени ким бла къояса? — деб ачыуландым.

— Мен энди ол къайгъыны джюрютгенден эсе, джерге киррге таукелме. Алайсыз да бири дуниямы къарангы этиб турады. Энтда экинчигеми барлыкъ эдим сора... Ары дери бир турсунла аны айтханла... Энди мени шашхынлы этмегиз, мен школда дерслеге хазырланалмай башлагъанма, — деб Зарият, гюнахы кесини болсун, къатына да къоймады.

— Э-эй, кызым, «аманны тепсинге олтуртсанг, кызыгы тилер» деб эшитгенмисе?.. Бизни биринчи джангылычыбыз — аны юйге къоюб, тёрге олтуртханыбыз болгъанды... — дедим. Алай айтханымда, Зарият ёрге ёрге чынгады:

— Сен адам тюлмюсе, ол болумда бир рахын насыбсызны кыайры кыстарык эдик?! Кыойдук эсе, бююннге дери бир ушагыусуз накырдасын эшитдикми?!

— Да ма бусагъатда айта тургъанлары недиле анысы, бююннге дери уа, аллах-аллах, пайгъамбар да бир, ол да бир. Ол огъай эсенг, бир эркин кюлюб да билмейме...

— Бусагъатны иши да бир башхады. Бизни атылыб кыалыргъа тебегеншбизни ангылыб, чынты бизге мадар излей тургъанлыгыды...

— Зарият, керек тюлдю аны мадары, башы да! Сыйы бла келгенди, сыйы бла кыорасын, — дегенимде, кызым сёз кыошмады, алай а бурнуу джыйыргъанындан, эринлерини кымылдагъанларындан онгсунмай, не эсе да айтыргъа тебреб, кесин тыйгъанын ангыладым. А джаш, ийнанамыса, башы чагыылгъан эди... Сер адамча, алгъанын-салгъанын билмей башлагъан эди. Орам хапар чыкыгъандан сора, ол ийлыгыучу адам башын ёрге кёлтюралмай эди. Джаш кетиб кыалалмай, тюрю-тюрю сылтаула бла иги кесекни кечинди. Зарият бла аны непча да кыуш-мушларына тюртюле турдум. Алай а кызымы аны сагъындырмагъанына кёлюмю басыб, ала кыайгылы болмадым. Алимат, онгмазлык да, анга тагыылгъан эди да берп айырылмай эди. Хоншула уа хапарны дууудатадыла.

— А кызы, Апуаджанны эрменли кюеую келгенди...

— Апуаджанны да алыб, Ростовха кете айланады...

— Алимат эрменлиденди. Солтан кесини тукъмун «анга джаздырмагъыз» деб кыагъыт ийгенди.

Ма быллай керексиз хапарладан чыдаалмай тургъанлайыбызгъа, биягъы Солтанны тенгинден письмо келди. «Зарият, Солтан бир инженер кызыны да алыб, Сибирге кетди. Айтыр ючюн кыалмадык, алай а бизни сёзююзге огъай эсенг, сау эл сени арнулаб, шагъатлык этсе да ийнашык тюлдю. Энди аны ючюн сен башынгы джазык этме».

Бу письмо кыарачайча джазылгъан эди. Ашотдап джашырдык. Менден джылы джууаб табмады. Зарият да «хо» деб джылытмады. Экинчи кюн тапг атмайын кыобсак, Ашот да, Алимат да джок! Ёргеншиге чабдым. Зариятха ауузума-тилиме келгенин кыуйдум. Ол да «билмейме» деб, ант-кырал этди. Алай

а мени ишекли этди, не бла десенг, кызын излеб кыыйналмады. «Да кыайры джер джутарыкыды, келирле», деб кыойгъан болмаса, стемеди. Анга кыутура туруб, мен кирмеген, мен сорууламагъан юй кыалмады. Бар, сора Зарият бир кече мени бла оноу этди:

— Анам, сабийини бир бек сюе эди, ол ит алыб кетген болурму... — дегенинде, мен да сынар ючюн анга:

— Да кыайдам, сен не айтаса? — деб сордум. Меннге кыарады, джукъ айталмай тынгылады, дагыда джунчуб:

— Барыб алыб келирми эдим, — деб кыынача кызарыб, джерге кыарады.

— Анда болгъанын биле эсенг, неди амал, бар, — дедим. Аны, джашым, экили этмей, кёлум бла айтдым. Кыыз ангарылды. Сабийини бизни кыолубуздан узакыгъа кетгенин билдим. Не этерик эдим, апасын да ызындап ийдим. Келеди—джокъ, келеди—джокъ... Аллына кыарай, эки кёзюмден бошадым. Ол да анда бегинди да кыалды. Хапарыбызны айтыргъа ийлыгъама. Артык да Ханымсат бла эри эшитселе уа, табалаб, башыбызны ёрге тутдурлук тюлдюле. Джюрегимде от джана тургъанлай, тишини-башымы ышартыргъа кюрешеме. Сау ай кетди. Кызым мени агъартыб, сылджырагъанына ажымсыз болдум. Кечелерим джылау бла, кюплерим аман бла ашырама. Ашотхадаус адресин кыоюб кетген эди, ызларындан хыны письмо джаздырдым. Бир ийык да турмай, ючюсю да салыб келди. Зарият джылаб, аякларыма башын уруб, кечмеклик тиледи. Ий, болур болгъандан сора, кечмей, мен аны асханмы этерик эдим! Мени разылыгъымы излей эсе, аллында «огъайны» басыб турмай, оноун меннге билдирсе, сейирми эди... Джукъ айтмадым. Джаш да андан бытдыр этди:

— Аначыгъым, мен сени иджитгенме, кыыйнагъанма, терс болгъанма, — дерге кыалгъанында, тёзалмадым, аузуна ургъанча этдим. Экинчи да меннге джумушамаймыды деб, мангылай тюблери бла кыарайдыла. Мен да «ёлююз алай» деб, кёз-кыаш бермейме. Адамла келиб, бу джол ажымсыз болуб тургъанлай, хапар сорадыла. Кимни алгышларгъа кюрешеди, кимни онгсунмай, бурну бла сёлешиб кетеди. Биягъы мен от кыошунча тынгылайма, барына да тёземе. Аузум кыысха болгъанды. Энди кишиге уллу сёле

шир къарыуум къалмагъанды. Бир кюн ингирде, Ашот, Зариятны, мени да киногъа элтеме деб къадалды. Экибиз да унамадыкъ. Не эсе да айтыры болгъанын Зарият кёзю-башы бла билдирген эди да мен апы ючюн аякъ тиредим. Ашот бизге кесин тургъузуб, Алиматны къойнуна алыб кетди. Юйде кызым бла мен кесибиз къалыб, бетден-бетге селешдик. Экибизни бир бирибизден букъдургъан сёзюбюз болуб билмейме. Зарият къалай эсе да тирилгенча, къанатланганча кёрюндю. «Солтандан хапар билемисе?!» — деб соргъанымда, ахсыныб, бир джанына бурулуб, джууаб эталмады. Билемисе, джюреги, мен тюз ангыладым эсе, экили бола, этген ишине бир «хо» десе, экинчи кюн сокърана тургъанча кёрюндю. Тиширыуну джюреги гипасыучады. Аны кёлуне келмеген сагъыш къала болмаз. Ишеклик, ангарылыу, къоркъуу... сокъраныу кызы джюрекин таймаздан нёгерлеридиле. Эки кёзю къабыргъада Солтанны суратына битиб, Зарият бнягъынлай, къатыма чёгюб хапарын бурмай айтды:

— Анам, мен башыма иш этеме деб бармагъанма. Мыйым къатышыб, не этерге билмей, акъмакъ болуб, ол сабийни ызындан башымы атханым бла джапгылгъанма. Аны къатын алгъанына ийшанмасам, ёлсем да бу затха батырлыкъ эталлыкъ тюл эдим. Ачыулу джюреки эрншмеклиги...

— Энди ол да алай болсун, айтыб джюрегинги кыйнаргъа суймегенме ансы, мазаллы сабийниг бла... джалан адам сени бир кёб тутарыкъды дебми тура-са?.. Бош терилтгенсе. Миллетни башха, джашагъан джери къайда эсе да джерни этегинде... Анасы да орунда эсе, къайдам, къалай боллукъса?.. Аны джанына джараб тураллыкъмыса? — деб, меннге джукъу бермеген соруулары артха салмай, таб тюшгеним бла айтыб, кёл кенгирдим.

— Анам, кишиге ауузунгдан чыгъарсанг, эшитмедим деме, Алимат аны кызыды деб кёйгъанбыз... — деди Зарият бюсюреусюз.

— Алай деген неди? Ол а не хапарды, хайырсыз? — деб кёзлерини джандырдым.

— «Алай айтмасам, юйюбюз сабийни ауурсуннукъду. Таб, ауурсунмаса да, сабий мени атым бла джазылырын, сабийни мен суйгенча сюериклери излейме. Кызы сабийди, ёксюз болмасын. Атасы биргесине бол-

са суюме. Сабий аны сезерик тюлдю. Анга да, бизге да алай игиди, — деб къадалгъанды да, тюз айта болур, «хо» деб кёйгъанма, — деди Зарият.

— Энди мени Алиматымы эрмен кызы этиб тураса, алаймыды? — деб, асыры ушатмагъанымы билдирдим.

— Анам, керти атасы не айтыб джазгъанын билесе, «кызым» дерге унамайды, тукъумун джаздырмайды, кёрейим, танийым деб айтмайды, сора мен анга кызы асырабмы берликме?.. Анга сабий керек тюлдю. Ол башына джюк аламы эди!.. Ол излегенин табханды. Ким да анга неге керекди! Кюнкёрмезини бетине къарасын да турсун.

— Огъай, кызым, инженерни алгъанды дейдиле. Ол кюнкёрмез нек болады... Алай а къатын юсюне баргъанын итлик этгенди... артда кесин тартар, — дедим. — Ол алай болсун, энди меннге не оноугъуз барды? Къалай мурат этесиз?

Мени бу сорууума Зарият бек кыйналыб джууаб этди, не ючюн десенг, ала этген оноуну мен унарыкъ тюл эдим.

— Сени мында кёюбму кетерикбиз!.. Тебре биргебизге, ала барлыкъбыз, — деди кызым.

— Тохта, мени тёрюмден эсе, кёрюм джууукъ болгъанында да, «кел» деб, ызынгдан суйребми айланлыкъса, бети къуругъан!.. Къарт къатынны Ростовха къайышларынга саугъагъамы элтириксе?! Бойнуму беш джерден кесдирсенг да былайдан кымылдарыкъ тюлме. Ёлсем, адамла басдырырла, — дедим.

— Былайда сеннге ким къарарыкъды? — Ким бла къаласа? — деб Зарият кёлтюртдю.

— Адамла бла! Адамла къарарыкъдыла! Мен ёмюрюм да адамла бла джашагъанма, — деб бирлемей экилемей басдым.

— Мен анда сенсиз чыдаяллыкъ тюлме.

— Огъай, иги кызы, мен сабийчик тюлме, аллай бирни айырама. Чыдаялмазлыкъ болуб атмагъанса башынгы... Башха айтырынг бармыды?

— Мен сени мында кёюб кетерге адамладан ыйлыгъама. Мени не байлыгъым да, кюн джарыгъым да сенсе, — деди ол кёлюн такъыр этиб.

— Огъай, айтма алай. Майна, къолунгда уллу кызынг, кесинг да эди керти кюн джарыгъынга тюбегенсе. Аллах кызыгъанмасын. Биз а ёлюр тюклери чыкъгъанла, буюрулгъан кюннге дери бир джашай ба-

райыкъ. Бизни ючюн сиз кесигизни джарсытмагъыз, — дедим, сѣз тереннге кетди. Алай а, эртденбласында, Ашот аны аргъы юйде ашыкъдыргъанын эшитдим. Зарият кирди.

— Аначыгъым, мен анда ишге джарашханма. Тамбла къалыб, бюрсюкюп ишге чыгъаргъа керекме. Бизни мыдах этме. Тебре бизни бла, — деб, мени не айтырымы билгенн себеблн, джууабымы сакъламай джыламсырады.

— Меннге соруб бармагъанса, — меннге соруб кетерик тюлсе. Ушатханынча, амырын тартханча эт, — дедим да къойдум. Ий, андан ѳзге мен не айтырыкъ эдим! Ол юйге кириб, къычырыкъ этиб, ѳлген, кетген да къоймай сагъыныб сарнагъанын эшитгенимде, айт, не этерик эдим... биягъы ана джюрек шекер гыртча эриди да къалды.

— Барыгъыз, джахашим юйюгюз болсун... Елсем, сиз да эшитирсиз. Алай а Алиматчыкъны берлик тюлме, — дедим да къадалдым. Бу, талау тиерик да, меннге эрингенча, аталыгъыны къойнундан тюшсерге унамады... Бойнундан къадалды да тохтады. Лягъын джампигине суйрей, ол муну къойпуна алыб айланыргъа табса, аш-суу да излемей эди. Сабийге туура аныча этгенге мен кѳз ачмагъанма. Анам-хариб зат ол ышаны огъургъа санамай эдиле. Айтылгъан джерден керн болсун ансы, «къайсы болса да къораргъа болады алай» деучен эдиле. Кет, джарлы, ала да джандыла, джашасынла. Сиркени сытыллыгъын да излемейме. Джаратылгъан джан буорулгъаннга тюбемей, кѳрюне кирмезге аллах ѳмюр этгенди. Мени юслерине джанарымы билиб, алыб кеталмай, къояргъа уа кѳзлери къыялмай, ай, экибизни да джаратхан аллах, ала бир къан дыгалас этдиле!.. Ала бир къуджур лагъымла, чурумла излерге юрешдиле... Алай болгъанлыкъгъа мен да керкеген гилача чык айыртдырмадым. Мен бир огъай десем, эл ичим джарса да «хо» деб айтдыраллыкъ тюлдю. Не этерик эдиле... Эшеклери ѳлген таулулача, салпыланыб, ауузларындан сѳз чыгъармай кетдиле. Алиматчыкъ бла мен къалдыкъ... Аны табханымда, ийнан, джашым, бирин да излемедим.

Урушну хапары тыннгандан сора, хар зат бары да орнуна тюшюб, талай бирден Зарият келди, къызын зор бла алды да кетди. Ол табхан эди, этер мадарым бол-

мады... ауузуму къысдым, сѳз къошмадым. Ол бир айта, мен бир айта тебресек, ортабыз аманнга кетерик эди. Не олтуруб, не туруб чыдаялмай, пшсиз-кючсюз болуб, азмы турдум?.. Тамам къозгъалсам, экисин да иги ашхы къаргъай эдим, ичимден а уллу аллахны кесинден кечмеклик тилей эдим.

12

...Башым къалын болуб, санларым тюшюб, кеч эте кесим, зор бла сюркеб къобсам, къар джаууб тура... Замап алайды. Кѳзню джумуб-ачхынчы кетиб, ташайыб барады. Айхай, аллын тыяр, мурукку этдирир, хыйсаб табылса уа пек джазыкъ эдинг... Тюшюм-тюшюм да Алимат болуб къалды. Ий талай джылны бауурума къысыб ѳсдюрген баламы кюсемсей не этерик эдим. Энди бузулуб къалгъанды ансы, гитчелигинде, джумарыкъ тауукъчукъча, бир сейирлик бала эди. Аман кѳзден къалай сакълагъаныбызны билемисе?.. Хаман тюкюрюу бла! Экибизге да алай игиллик келсин, джашым, аны нечик бурмай айтама. Кесим тюкюре эдим, энди уа мазаллы къыз болгъанды да аны сагъыныб сѳлешсем, а джаш, кюлген этеди... Бизни аналарыбызны табханла да тюкюрюб келгендиле. Ол адетди. Тюкюрюк къара шайтанны да байлайды...

— Амма, шайтанла бары да къарамы боладыла, огъесе акълары тюбеймиди? — деб Борис ышарыб сорду.

— Энди, джашым, мен алагъа джолукъгъанма десем, алдарыкъма. Адамла айтыудан а, акъ шайтанла бардыла деб билмейме... Къайдам, а джаш, энди мен анга сагъыш эталмагъанма. Былай акъсылдымдан эсе, къонгургъа дженге болурламы, — деб Апуаджан сѳзюм бошагъынчы, Борис къоймаздан:

— Сора шайтанла, сен айтыудан, къонгур боладыла? — деб сорду.

— Джашым, энди ала къалай болсала да бизге башхасы джокъду. Мен тюкюрююню кючюн айтханлыкъымды... Мессилерими тышларындан къарынылы галошларымы кийиб, юсюме палтон джаулуугъуму атыб, эшикке чыкъгъанлайыма, хоншу джашчыгъыбыз суйюмчюге чабыб, талакъчыгъы туруб джетди:

— Амма, Алимат келе турады, — деди.

— Оу, мен джарлы, къайда? Ким бла келеди? Бу сууукда юшюб къалмай, насыбсыз къалай келеди? — деб хотамы хурджунундан къазыб, эртдеден тургъан кюмюш сомчугъуму тутдурдум. «Бу суююмчюлюгюнгдю» деб, аллына къарар къайгъылы болдум.

Экибиз да уллу юнню арты бла орамгъа чыкъдыкъ. Алиматчыгъым тоб кибик кийиниб, бир акъсакъалны къолундан тутуб келе тура эди. Меним эследи, ол сагъатдан былай эки къолун да ийиб, атылыб келиб, бутларыма чырмалды. Къучакъларгъа эннирге ийилгенлейиме бойнума къарышыб, кючден айырдым. Бетчиги да иги, бишген алмачыкъча, ууртчукълары къызарыб... Кишиге да джетдирмей, аммакайчыкъ хапарны кеси джасады. Къарт анда аланы хоншуларыды. Бери шахаргъа келирге анга джол чыкъгъанында, сабийни тыялмай, биргесине къошуб ийгендиле. Сабий дегенлигиме уа, школгъа барырча бола эди. Къартха бюсюреу этдим, юйге келирге уа унамады. Андан сора Алимат биягъылай кесими къолума юрениб къалды, экинчи ала юйлерине джыялмадыла. Келе эдиле, джаза эдиле, алай болгъаны ючюн бир да унуталмай эдиле. Экинчи джылны къачында къызчыкъны къолум бла школгъа салдым. Хы... унутуб барама, тукъумун джаза башлагъанлай, бери къараб:

— Биз сенге къарачай къызчыкъса деб тургъанбыз, — деди ышарыб устаз, мен таныгъан тиширчу.

— А къыз, къарачай болмай неди?.. Къарачайлыны къызыды, — дегенimde, устаз меннге да джити къараб, Алиматчыкъны къолуна «джыл къагъытын» алыб:

— Григорьян, деб мен къарачай тукъум эшитмегенме. Атасы эрменли болур, — деди. Къызчыкъ меннге да джетдирмей:

— Мен Ашотну къызыма. Мени атам да, анам да Ростовда ишлейдиле, мен къарачай къызма, — деб къагъытын сары къубас сумкасына салды.

— Григорьянны къызы къарачай болургъа не джити барды?... Къызчыкъ, къагъытха анасыны миллети джазылмайды. Сен сабийсе, аланы билмейсе... Къайсы миллетден болсанг да бизге башхасы джокъду: суюсенг, гюрджю бол, чыган бол, хачыпысы бол — не башхасы барды... Къарачай башха, эрмен башхамыды?! Бары да адамладыла, — деб селешгенинден меннге ийнанмагъанын таныдым.

— Ой, аллахны суйген къулу, сен къарачай тил ангылай эсенг, Майылланы Заргуданны джашы Солтанны танымыса? Бу аны къызды... Ол да сенича устаз эди дегенimde, эшта, эсине тюшюрюб къойду дейме, бети да тюрлениб, Алиматха ариу айтыб, классха ашырды. Сора мени къатыма келиб:

— Апуаджан, аллында мен терс болдум. Хапарым болмай сордум. Артда уа сен буздунг. Къызчыкъны кесине аны айтыргъа керек тюлду. Солтан сабийни джокъламай, атыб къойгъан эсе, Зарият башха эрге баргъан эсе, аны эндиги эри къызчыкъны кесине къыз этиб, тукъумун да джаздырыб тура эсе, сабий да анга ийпаныб эсе, сора не керекди! Иш битиб бошагъанды де да къой. Былайда эште тургъанлай, аланы барын тизерге неге керек эди?.. Аны кертти атасы кимди, билемисе? Ким асыраб ёсдюре эсе, ким кесине къыз этиб, къолуна алыб айлана эсс, олду. Тюз айтады къызчыкъ, мен айтырыкъ да алайды. Аны атасы Григорьянды, — деди устаз.

— Айхай, кёре, биле тургъанлайынга акъгъа къарады деб къалай ийнангын... Ол Солтанны къызы болгъанына джаратхан аллах кеси шагъатды. Сютча уюб тургъан юйдегими къуш тюгюнлей чачхан Ханымсат бла эри болдула, аллай бир эрий-чирий джатха эдиле ала! Ма, бюгюн не хатам боллукъ эди... Гюнахсыз, джарлы сабий атасы бла, анасы бла турлукъ эди. Энди уа кау-куу болуб, бирери бирер джары чачылышдыла, — деб тарыгъууму айтыб тегюлмей чыдаядым.

Бир кюн Алимат школдан келиб, ингирде дерслерин эте тургъанлай, эшик къагъылды. Аны бёлдюрмей, кесим къобуб, эшикни ачсам, Бийба, Мырзаны къатыны Бийба! Юйге кирирге унамады.

— Къууандырыр хапарым барды, — деб кесини юйюне чакъырды. Арабыз джууукъчукъ эди да, къызчыкъгъа: «Бусагъат къайтама», — дедим да кетдим. Бардыкъ. Олтурдукъ. Юйлеринде экибизден сора джап джокъду. Бийбаны кёзю-башы джарыб, бетине нюрю келиб, меннге айлаңды:

— Апуаджан, Солтан келгенди, аны билемисе? Суююмчюлюгюмю бер, — деб, джюрегинде къууанчын джапыралмай ышарды. — Солтанмы? Къачан келгенди? Пек келгенди? — дегенден озуб, джунчугъандан ауузума сёз тюшмеди. Сагъыш эт, джашым, «Зарият кесин

сакъламагъанды, аскерчиге тагъылгъанды. Сабий да менки болмаз» деб джазса, биз отдан келсек кийиб: «сеп сюймегенлерибизни тиллерине ийпапаса, алагъа тыгъылайса, — деб, айтмагъаныбыз къалмай, урушуб, джууб джаза эдик. Энди уа Зарият да ол айтхан эрменли бла кетиб джашай... къызыны тукъуму да Григорьян... Ашотну къызы... Энди биз анга не айтыб бетибизни кёрюзюрге керекбиз?.. Ол кеси кёзю бла кергендеп сора Ханымсатха, аны эрине ийпапмай не этерикди?! Ала тюз, биз терс болдукъ да къалдыкъ. Ма, джашым, сюймегенин табасы болгъан деб бизничалагъа айтадыла. Ыйлыкъдым, ёлдиом... Ах, Зарият эшпте, аз -къыйналмаз, пасыбы кчуругъан, — дедим.

— Солтан тюбелек келгенди. Инженер къатынчыгъы Сибирде кюргъашын ёзек табыб, аны тинте тургъаплай, огъары джаньндан ташла оюлуб келиб, басыб кюйгъандыла... — дейди.

— Ай, хариб а!.. Тиширыу башы бла къаялагъа да нек илиннген эди кыйынылы... Сабийи-заты бармы эди экен? — деб кыйыналыб сордум.

— А къыз, Апуаджан, ачыдынг дейме?.. Къызынги кюнденине айта турама, ангыламагъанмыса?—деб сейирсинди.

— Ангылагъанма. Кюнденеши огъай, къаптысы эсе да адамды. Адам адамгъа ачымазча кыйынылыкъландан джаратхан аллахны кеси бла сакъланайыкъ, — дедим.

— Апуаджан, Солтан къызын кёрюрге сюйюб, мени чакъырта ийгенди. Юйлеринде кесинден сора кишилерни къалмай, ауругъаннга кетген кёзючюкде тюбөб танышыргъа термиледи. Ийсенг а, алыб барайым, суубды джаньнга...

Мен кёб сагъыш этиб кыйналмадым. Ата бла баланы бир-бирине таралтыргъа, аллах сакъласын. Къызчыкны кесине уа атангды деб ким айтады!.. Джашырыб турабыз. «Бизге барайыкъ» деди да, алды да кетди. Ол андан къайтхынчы мени джюрсгиме джетген кыйынылыкъны сынамагъанлай, ёмюрлерин ашыргъанлакебдюле. Аны да айтыб кюяйым: кетгенлерни бла къайтхатлары тенг болду. Сейирсиниб, Бийбагъа хапар сордум.

— Апуаджан, «бир абынган, минг сюрюнеди». Баргъаныкъда, ол аллахны ассысы, Ханымсатны «алтаягына» айтама, чёгюб тура эди. «Кюнагъыбызны кю-

лун тут» деб къызчыкны ариу айтыб кийирдим. Былай бизни кёргенлей, Солтанны бети къызарыб, кёзлери суудан толуб ёрге кюбду. Ол ууахты унутхан олсагъатчыкъда кирген кёре эдим, къалай эсе да Солтан къызчыкны кёрюб кюяды деб, бир шексиз ууун джетдирирге ашыгъыб, мыллык атханды. Бизге джити къараб:

— Ма, Солтан, Григорьянны къызчыгъы. Энди уллучукъ болгъанды, бизнича да суу устады, — дегенлей, ачудан тишлерини къысыб:

— Нек болады Григорьянны къызы, сау атасы былайда олтуруб тургъанлай, — дедим.

— Къызчыкъ, сени атанг кимди, айтчы? — деб джунчутургъа, гузаба сорду ол. Къызчыкъ, мени джарыргъа, джунчуб кыйналмай:

— Ашотду, — деди да кюйду, ий, анга бир кюй...

— Тукъумунг а?

— Григорьянды. Мени атам Ростовдады.

— Алимат, ананг а къайдады? Бери келликмиди? — деб сорду биягъы аллах ургъан.

— Огъай, ала анда ишлейдиле. Апан школда окъутады. Атам да заводха джюрюйдю. Атамы ашырыб къайтса, апан мени кийиндире эди, — деб, къызчыкъ танымагъан керти атасыны аллына сюелиб, баш эншиге къараб турады. Мени кёзлерим да Солтандадыла. Энди ол не айтырыкъды?.. Аны келюне бусагъатда неле келе болурла? Джаратхан аллах эсине салыб, аны джюрегин туугъан къызына къалай эримез. Къызчыкны кючакъламалды. Башын сылаб, ауузундан сёз чыгармай тохтагъанында, къызчыкъ башын кёлтюрюб, аны тюрсюнюне да къарамады. Кесими тёздюре, эрими къабыб, бир кесекни турдум. Сора къычырыкъ этиб джылай, сабийни да билегинден тутуб, алыб келеме. Ах, аллай тилчилени тиллерин кюрт ойсун, — деб Бийба Ханымсатны джийиргеншлисине табханын куйду. — Эринглей оу болгъун, анга барыб тургъан» — деб, Ханымсатны кесин да аямады. Солтан аны сёзюне китабха къарагъанча ийнаныб къалгъанындан улду сейирин джожкъду. Андан сора Солтанны джер джерде кефчинги бла эслей турдум. Бираздан аны эсиргенни кёргенле меннге келиб, хапар айта эдиле. Иш-баш деб да излемей эди. Аны атасы, анасы халкъдан, Ыйлыкъласала, къызчыкны юйлерине элтиб кюяргъа огъайлары джожкъ эди. Зариятны келин заманда ала элден башха

тюрлю сие эдиле. Алай а, не келсин, кеси терсди. Къай-ынлары да, эри да адамча кёрдюле, игилик джарамады, къанат битди, ариу сёзге кесин алдатды. Къызчыкъ эсли бола, адамладан эшите, кеси да ангарыла башлады. Алай а хапарны эки тюрлю айта эдиле, къайсына ийнаныргъа билмей эди. Гитчеликден Ашотну къолунда ёсгени себебли, аны бек сие эди. Солтанны уа танымай эди, джангыз бир ийне тоб бла ол къызыны атын айтмагъанды, бир уууч конфет, бир тийреуюч алыб къууандырмагъанды, къысхасы, илешдирирге излемеди. Мен ёмюрюмде адамны кёлум бла къаргъамагъанма, Ханымсатны генезирли а аямагъанма, аны джашырмайма. Алай болгъаны ючюн папиросланы тю-тюнлетиб, аракъыдан джылыныб, къып-къызыл къызарыб, дыбылдаб, хар къалайда да ол кёрюне эди... Алай эте келди да «суу челекни тюбю сууда къалыр» дегенлей, эринден чыгыб тургъан, сакъал джюлюучю тиши-рыучукъгъа тагъылды. Кюн сайын Ханымсат бла тюб-лю-башлы бола, хапарлары тышына чыгъа, элни къандырдыла.

Ийнанамыса, джашым, дагъыда мен аланы табаламадым. Не айтсанг да адамладыла. Аланы терсейгенлери, чырмалгъанлары мени джюрегими къыйнар ючюн къоймай эди. Хайт деб алагъа кёлум бла ачый эдим... Бир ингирде уа юйлерине къонакъла келиб тургъанлай, уят-хаят да демей, бир-бирин топулдатыб, орамгъа чыгыб къалдыла. Джарлы Ханымсатны юсюнде сары чилле чепкенин пара-чара этиб атхан эди. Этинде къара къюлтюмлери кетмей, сау айны бардыла. Адамла болмасала, насыбсызны къаргъышда айтылырча этиб да къоярыкъ эди. Дагъыда къабар къабыны тауусулмагъаннга бир мадар чыгъады.

13

— Ханымсатны хапарын эшитдингми? — деб, Бийба ашыгыш юйге кирди.

— Оу, энди уа не болду онгмазлыкъгъа? — деб, ёрге къобдум. Къатыма келиб, бетине джылыу ура:

— Къутулду, хариб, деди.

— Не айтханынги ангыламайма... Неден къутулду? Джугъу джокъ шой эди да... хатхусу ичине къуруб... Аллаи такъмагъы да болду эсе, сени джауунг да ал-

лайын болсун, — деб керти кёлум бла джазыкъсындым.

— Эринден къутулду дейме, Апуаджан! Ол секиртмени да алыб думп!.. Табсанг къойма...

— Аллах андан бери къайтармасын. Эртде этериги кеч этгенди. Ол «секиртме» эсе, саурусун кёл-тюрюб джюрюялмагъан кимди да? Насыбы къуругъан Ханымсат къуш тюбюнден ычхыннган джюджекча, аз къууанмайды?!

— Оу, къыйналыб турады дейле... Алай а, джарлы, адамладан ийлыгыб эте тургъанлыгы болурму... — деб, Бийба кеси да сагъышланды. Бир джаны бла ол пасыктыны къорагъанына къууана эдим, экинчи джаны бла уа, бара-барыб энтда къайда насыбы къуругъан, ауузачыкъ тиширыуну отун кёмерикди, къайдам, — деб анга эзиле эдим. Мени да телилигим эди ансы, «ач къарным, тынч къуулагъым» деб турсам а!.. Алай а, чыдайлсанг, нек джазыкъ эдинг. Элни къайгысы джюрегинги кемириб, адамланы атлагъан атламлары, этген затлары мыйынги ашаб турмасала, биз былай замансыз чалбашла болуб да къалмаз эдик. Ханымсатха да, аны эрине да мен алгыш этмегенме, ётюрюк харамды, къаргыш а айта тургъанма. Ачуудан джарылыб айтханма. Олсагъатда огъуна сокъураннган да эте эдим. Ханымсатны тюз анга тюбеген кюнюнден бери джазыкъсына эдим, ийнанамысыз, аны алай болуб чачылыгъын аллаху тагъала кеси джюрегиме салгъанча, биле эдим. Аны эрин мен сынаб тура эдим.

Юйюнде, иште, орамда болса да эси акъылы да, къайдан хайыр тюшюрюр эдим, бюгюн юйюме не келтирдим, тамбла уа кимни терилтирге керекме деб, ол эди. Аны ючюн элинг кюйюб да кетсин, къатында адам джан бере турса да андан гыл, нохта бау тюшмезлигин билсе, бурулуб къарарыкъ тюлдю. Сора, джашым, сен кесинг окъугъан адамса, бир сагъыш эт, ауругъанны джазыкъсыныб, ауузуна суу уртлатыргъа излемесе, абыннганны къобарыргъа къолун узатмаса, адамны онгсуз, табсыз кюнюнде къараргъа, сеbeb болургъа кюрешген огъай эсенг, кёрмей джанларгъа излей эсе, ол инсанмыды! Хыйсабы, къуллугъу бла да кесинден башны кёрюб болмай эсе, дагъыда бир иннетин джашырыб, аланы игиликлерин аманлыкъларын да бирча махтаб, бетсине эсе, тили кеси джюрюген джолдан узун эсе, анга адамды дерге мен тартынныкъма. Адам

деб биз кимге айтабыз: джетген кюнде джакъгъа, болушханнга, уяты болгъанига, ишин биширгениге, бетини къабугъу джибигениге айтабыз. Инсанланы болумларын къыл элек бла элеб, бизге кѣргюзген джашау кесиди.

Адамланы болумлары къыйынлыкъда сыналады деб, ким эсе да тюз айтханды. Элге бир къоркъуу тюше тебеген замапта, эслеб къарасанг, Ханымсатны эри, аягъы басханы кѣзю тышамай, юю, хабджюгю, башы къайгъылы болуб, къара тер басыб айланыр.

Тенглери,, хоншулары — сау эл не болдула? Не мадар этедиле?.. Ала аны къулагъына кирмейдиле. Со-ра къыйынлыкъ юсюп басмай джаглаб озса, бнягъы «стакан джууукъланы» табады, хар кимге да кесин эмчек улан этеди да тебрейди. Аллаины несин сюериксе?! Ма, Ханымсатха тюбегенин биз ол затла ючюн ушатмагъан эдик. Да аны айта тура эдим: Бийба бла мен ёрелешиб, сѣлеше тургъанлай, Ханымсат кесн кирди да келди. Беш джылдан! Пйнанныкъмыса анга? Аллах шагъатды,, къууандым, алай къууанайыкъ барыбыз да. Къучакъладым. Джюрегим сѣнгюнчю, иги ашхы джыладым.

— Бир эркиши амалтын бизни алай атыб къоярыкъса деб акъылым джокъ эди. Э-эй, къызым, къалай сюсенг, алай айт, сен аны башха затына къызаса деб билмей эдим, табышлы адам эди да ачхачыкъ тюшюргенине эсинг кетиб, сен аны бочхасына терилгенсе кесинги. Ачхада уа бет джокъду, ол амашлыкъгъа, игиликке да джюрюйдю. Бизни уллу атабыз эл ауузуна къаргъан, аллай бир акъыллы адам эди. Бизни тѣгерегинне джыйыб, джашауда сынагъан затларын юретиб, бизге былай айтыучан эди:

— Балаларым, сиз адам болургъа, «сау болугъуз», деб айтдырыгъа, халкъны къыйынын къайтарыгъа излси эсегиз, тѣрт къанлы джауугъуз барды, аланы тѣртюсюн да бутагъыз. Ала сизни бирегизге айланалдыла. Сиз аланы хорламай, адам боллукъ тюлсюз. Тышындан болушлукъ излемей, аланы сиз кесигиз бетден-бетге тюбешиб, бирем-бирем тамырлары бла юзюб атаргъа керексиз. Ол джаула да кимледиле, билемисиз: дженгиллик, джутлукъ, уллукѣллюлюк, къарангылыкъ! Быланы джолундан кеннге быргъаялгъан насыблыды, анга джашауну эшиклери, джаидет эшик-

леча, кенг ачыладыла. Ол, ким эсе да, керти тулпарды. Мени сартын, аллайлагъа аккъыл болмай, эм баш эм сыйлы саугъаны берлик эдим.

Ханымсатны экибиз арабызгъа олтуртдукъ. Кѣз тюблери къаралыб, тилимдича узун зыба болуб, къабырдан чыкъгъан адамча сап-сары бети бла, ол арну тюрсюнлю къарамлы адамны бузулуб къалгъаны бююн да кѣзюмден кетмейди. Сюйдюрген да, кюйдюрген да адам кесн кѣреме. Ханымсатны алгъынча, былай кѣлю бла тѣюллюгюн, кѣлюндегин ачыкъ этеригин бек сюйдюм. Биз аны ауузуна къарайбыз, ол а эс ташлаб дыбсызды.

— Къалайса? Ким тюз айта эди? Хариб сен, ма бу кюлге джетериги биллиб сѣлеше эдик, ансы ол бизни атабызнымы ѣлтюрген эди... — дегенимде, терен ахсынды, джукъ а, айтмады. А джаш, шашхынлы адамча, бизге бир къуджур къарай эди... Итле сюрюб арытхан къоянча, эс джыялмай кѣб турду.

— Апуаджан, мадарыгъыз бар эсе, джангыз бир тилегим барды: кечигиз. Сизге тынгыламагъаным ючюн, сиз юретгенин алмагъаным ючюн кечигиз. Мен терме, анга мен тюшюнюр ючюн къалмадым. Уруб бурнуму бузгъунчу ойлалашалмадым. Ким кечсе да джангылгъаннга уа джашау хатер салмай кѣре эдим, — деб сѣлеше тургъанлай, джыламукълары бурчакъча, хубар, къансыз джаякъларын джууб баргъанларын кѣргенимде, мен да тѣзалмадым. Джашым, ючюбюз да джыладзкъ. Къуру да Ханымсатха бир затны сорургъа термиле эдим, аны сормай чыдаялмадым:

— Ханымсат, джаным, шо, пайгъамбар кибик ол асылу ананг джаидетли болсун, былай бурмай тюзюн бир айт, тѣзюмюм джетмей сорама: Алимат сен билгенден кимни къызыды? Аны атасы кимди? Аны тюзюн айтыб къоймасанг, мени къабхын, — дедим. Арабни, не айтыб къоярыкъды деб джюрегим гыб-гыб этеди. Ханымсат сююмлю ышарды, кѣзю-башы джарыды, меннге бурулуб:

— Ол затны меннге къалай сораса? — деди.

— Огъай, джууаб этмесенг, къоярыкъ тюлме. Аллах бергенча, Бийба да былайдады, — деб эшитирин сюйюб, къызчыкъны чакъырдым. Ханымсат аны къатында соргъанымы асыры ушатмады, алай а къоймазымы таныб:

— Алиматны атасы Солтан болгъанын, ма сени

Апуаджан болгъанынгы билгенча билеме. Мен анга бир кюнню да ишек этмегенме, — деб бизге къарады.

— Алаймыды?

— Алайды.

— Сора Ханымсат, ол алай эсе, анга ажымынг болмагъан эсе, джаным-кѣзюм, гюнахсыз баламы, Алиматаны, ѳксюз, эрмен кыыз нек этдигиз!.. Туугъан атасын нек ѳнгелетдигиз, бир айт? — дсб, кѣлюм аз болуб, кесими тыялмай джыладым.

— Апуаджан, мен ол терсликлерим ючюн кечмеклик тилей келгенме. Ол къарабет мени шайтан арбасына миндириб бошагъан эди. Алданган эдим. Аны кѣзбаууна кесими хорлатхан эдим. Бу джангылычым ючюн мени кечигиз, ол абзыратханды, борбайларымы кыйгъанды, башымы сер этгенди. Алай а «шорпадан ауузу кюйген сууну юрюб уртлар» дегенлей, бу меннге ѳмюрлюкге дерсди. Кечсегиз — ашхы, кечмесегиз да сизге айыб джокъду. Мен а алайсыз да энди къалай атларыма сагъыш этиб бошагъанма. Оруслула айтханлай, «бир кере кесер ючюн, джетт кере къарыларгъа» керекди. «Кечигиз» деб, тилекчи болуб келгенме. Ким билсин, ѳзге мени келгеними Зариятны, Солтанны джашауларына энди хайыры болмаз. Алимат кесини табхан атасын таныр. Солтанны сабийинне ишеклилинги джюрегинден кетер. Ол да насыбды. Зарият а мени ѳмюрде да кечерик тюлдю. Аны орунда болсам, мени этерим да алай эди, — деб, Ханымсат кесни джазыкъсындырыб, таралгъанында, сѣз табмадым.

— Иги кыыз, алай эсе, энди бар да, Солтаннга кесинг ауузунг бла айт, — дедик. Ийнанамуса, къоркъду. Мени джашаууму аны ючюмю чачхансыз деб, ачыуу бла уруб алыр деген къоркъуудан не хо, не огъай демеди. Сора биз иги кысханыкъда: «Ийнапырмы, кыджираб къоймагъа эди», — деб, асыры опгсунмай тебрегенин сѣз урумундан таныб, ол кѣзючюкде барырын излемедим. Арадан ийыкъмы кетген болур эди, огъесе андан да аслам заманмы озгъан болур эди, бусагъатда ол эсимде тюлдю, алай а ийых кюн эртден бла келиб:

— Солтан ары-бери джайылыб кетгинчи кыызчыгын да ала барайым, — дегени бюгюн кирик эсимдеди.

— Бармагъа къойсанг а ... — деб, Борис ахсыныб, сѣзюн бѣлдюрдю.

— Къойдум, джашым. Таб, кесим кызаракъ огъуна болуб ийдим. Алай а «Джарлышы тоеге минсе да ит къабар» дегенлей, биягъы бизни аллах тюзетмеди. Аллай насыб къайда!.. «Тюнене огъуна кетгенди» — деди да къайтды.

— Къайры, амма?

— Джоханнимге!.. «Хоншу — тийре, танышла ийлыкъдырыб джашатмайдыла. Орамга чыкъсам, башымы ѳрге тутдурмайдыла», — деб, ол джанындан сюйген аракъысын да уртлаб, дуулудаб, келген джеринеджерин этегинне бериб кетгенди, — дедиле. Ай, бизлей болсун сени джауунг да! Джангыз бир кюнчюкню тѣссе, кызын да таныб, тюз хапар да биллик эди, деб кемсиз кыйналдым. Къалай эсе да кыызчыкъ арт кѣзюуде Солтанны сагъыниганыбызны онгуна башлагъан эди... Ол аталыкъ кибики да Солтанны келгенин эшитгени мынга саугъа, письмо ийгенин тохтатхан эди. Зарият насыбсыз, арадан ийыкъ да озгунчу къагъыт бла джокълай эди. Тохта, сора аны сениге айтмай турама: бир иигирде Алматымы кюпледен эсе мыдахчыкъ болгъанын эслеб, арну айтыб, джюрекчинги чапырыгъа кюрешдим... ачхачыкъ узатдым, алыргъа унаймы эди... атды да къойду. Айхай, эсличик болгъанды да, сабийча арну сѣзге, саугъагъа кесни аллатса, ик джазыкъ эдинг... Сора марджама муну сылтаун билмей къойсам деб, башчыгын сылаб, соруб тебретим:

— Кызым, не кереклинг бар эсе да, айт да къойчу, мен аны джерден чыгъарсам да табайым.

— Меннге джукъ да керек тюлдю.

— Не зат ашар эдинг?

— Мен ач тюлме.

— Кесинг сюйючю мысты канфетледен алайыммы?

— Керек тюлдю. Мен канфет кюсемейме.

— Сора не этейим мен, айт, джюрегими джауун ик ашайса? — деб, иги огъуна кѣлтюртдюм. Ол эринчиклерин чойюрюб:

— Къачан кѣргенсе ашагъанымы?.. Мен къалай джау да ашамайма, — деди. «Тели сабий бла аллай затланы сѣлеше тургъан андан да мен оу» деб, кесикесиме айыб этдим.

Кыызчыкъ акъырын къатыма келиб, эски беллиги чачакъларын назик бармакъчыкълары бла эше, кѣзюме джити къараб, нени эсе да тилерге башлагъанын эсле-

дим да, ичимден: «алай бол, алай бол», — дедим. Узун къара кирпикчиکلери кысха-кысха кыагыб:

— Анам, мен кыалай этерпкме? Школда бизни бла окъугъан джашчыкыла мени хаман кызугъан этедиле, — деди.

— Кыалай? Не айтыб?

— «Сени атанг эрменлиди, сен эрмен кызса», — дейдиле да, кыоймайдыла.

— Алай айтханлыкыгъа не боллукъду! — дедим сынар ююн.

— Айтмасынла! Джукъ боллукъ тюл эсе: нек кызуйдула... Биргеме олтургъан Любачык хар ким да тургъанлай:

— Сени эки атанг барды. Бир кыарачайлыды, бири эрменлиди, — дейди. Мен алагъа не айтыргъа билмейме, — деб, джылады да кыойду.

— Кызым, аны ююн нек джылайса!.. Сени атанг бирди, Солтанды, кимни да бир атасы болады, туугъан атасына айтама, сен аны кызыса. Кыарачай кызса, аны бююннге дер да эшитгенсе сен, — дедим. — Эшитгенлигиме тююн билмейме. Мени атам Солтанды дейсе. Сора мен аны нек танымайма? Ол бизге нек келмейди? Бизни бла нек турмайды?

— Кызым, аланы уллукъ болсанг, кесниг билирсе.

— Мен бусагъатда билирге сюеме... Анам а мында бизни бла нек турмайды?.. Мени атам Ашотду. Ол хаман меннге «Кызычым» деб, гоккала, канфетле, чепкен, дагыда не айтсам, аны алыб турады. Ол мени киногъа, театр гъа, музейлеге да элтеди... Таурухла да окъуй эди. Ол иги атады. Атала аллайла боладыла, — деб, алкын анда сууур оноу этмей тургъаны таныгъанымда, мен да арта салмай:

— Да сора ол иги атанга бармай нек тураса? — деб сордум. Кызычкы джучуду, алай болса да:

— Хар ким да ол сени атанг тюлдю, аны бла ананг турсун, дейдиле... Чыртда барлык тюлдю дебми тураса... сюсем, бериб кетгенни кюрсе, — деди. Ий-нанырым келиб, джюрегим кюркыду.

— Ашот сени ёсдюргенди, ашхы адамды, сен аны унутуб кыояргъа боллукъ тюлсе... Ол сениг энтда джарарыкыды. Алай а, энди сен уллу кыз болгъанса, туугъан атангы билирге, таныргъа, сюерге керексе.

— Сора Солтан нек бериб кетди? Бары да сен айт-

ханча эсе, Бийба бла мен алагъа баргъаныкыда, Ханымсатны эри мени кёрдююб: «Бу Ашотну кызыды эрмен кызычыкыды», деб нек айтды?..

— Айтды эсе, майна, харамлыгы, итлги башына джетди. Андан бери кыайтмасын... Терслик адамны узакыгъа джибермейди, — дегенimde, кызычык айтылгъаны барыны да магъанасын ангылагъанча, баш эншиге кыараб, сагышланды. Дагыда бир кесекден:

— Солтан мени атам эсе, бизни, биргесине нек элтмедиди? Кеси нек кетди? — деб, джюрекчиги хош болмай, кыайтарыб сорду.

— Кызым, ала бусагъатда сениге керек тюлдюле. «Кыой сылтаусуз ёлмез» деб эшитгенмисе?.. Аны да болур бир сылтауу.

— Кыаллай сылтауу?

— Да кыайдам, сылтау кёб тюрлю болады. Аны джанына бир зат тийген болур ансы, кеси аллына джерин этегине бериб кетерге ол телими болгъанды.

— Ким тийгенди сора? Тийген эсе да бизден нек кыачады?

Кызычыкны бу сорууна тюз джууаб этерге сюйдюм, алай а кимни терслейим? Ашот барындан да терси дер эдим, кыаллай бирни турду эсе да, бииче кызыча, кыубулуб тургъан болмаса, бир дюрген атлагъаны, ушагыусуз накырдасын эшитмегенбиз. «Зариятды терс» дерге, кыайдам, ол кыйынлыны башын кызанча кыайнатхан эдиле, кесин суугъа атарча болгъан эди. Орам сёзден кечиниб болмай, Солтанны кыатын алгъанын да эшитгенинде, анга ачудан кёз кыарангы этиб кетди. Солтанмыды терс?.. Ий, ауруунгу алайым, «неяхлы кыатынынг башха адам бла джашайды, сабийи да сенден тюлдю» деб ийнандыр сала, кыайсы эркишиди тёзерик?.. Солтанга да салмайма мен айыб.

— Амма, бары да тюз эселе, джашаб тургъан юй нек чачылды — деб Борис чучуб сорду.

— Да, джашым, адамла бир-бири тилин ангыламай, бир-бирине ышанмай тебреселе, не кюннге джетгенлерин мен сениге айтхан эдим да?! Былада мен гюнах кёрмегенни айтама. Алай а тышындан заран джетгенди. Ханымсатны кыан кыусарыгы эди мени юйдегени туугъан джеринден илгиздик. «Ат аягы да бокылайды сууну» деб, адамла джашауда сынамай айтмагъандыла, балам. Алай а энди аны джылкы-

сындан таймы тутарыкьса! Айтды да кьутулду. Несин аллыкьса? Алиматчыкь, бююн да кёзюмдеп кетмейди, не айтыргъа билмей, эринчиклерин кьымылдатыб, таукел болалмай, дагыда меннге кьараб:

— Анам, энди Солтан бизге келирми? — деди.

— Да мен аны кьайдап билейим, — дедим.

— Шахарыбызгъа уа?

— Келир, кьызым, келир... нек келмейди! Аллах айтса, босагъабыздан тюшюб да кьалыр. «Чарлагъан шкок тюз урур», деб сёз барды. Баласын кьайры атарыкьды? Сюймей, келиб баш ургъанын кёрюрсе, — дегенимде, кьызчыкь ышарды.

— Джукь билмей тургъанлай келиб кьалса, анам кьалай этер эди... Келе тургъанын алгъа мен кёрсем, анамы орундукь тюбюнде джашындырыр эдим да: «Анам сени излей кетгенди», дер эдим, — деб кёзчюклерин джандырды. Сабийге джукь айтмагъанлыгъыма уа анга кюе болгъанма, джашым, мен былай сыбыртхы, — деди Апуаджан. Сора эшикин ачыб, орта юйге кьарады.

— Кьайры эсе да кетиб турады. Энди ол сени хапарынгы эшитгенлей да бузулгъан эди, меннге тынгылаб тура эди. Эшитиб, болалгъанын болуб, чыгыб кетгенди. Кьыз тенглерине барыб, кьайгысын чачса, кьайтырыкьды. Ма, джашым, бизни хапарыбыз былайды. Мен сени эрикдирдим, алай а кьазауат салгъан джюрек джаралапы кьозгъатдын да, мен да кесибизни кьыйынлыгъыбызны айтмай болаларым...

— Амма, сеп эшикге чыкьганынгда, бу затланы билмей, Алиматха атасындап, анасындап хапар соргъан эдим. Меннге джукь айтмай, кёзлерине узала, ол юйге кириб кетген эди. Меннча джокьду деб тургъанлыгъыма, Алиматны джашауу да менден узакь кетмеген кёреме... Мен атам, анам сау-шау эселе да билмейме. Алимат кесниккиле сау болгъапларын биледи ансы, аталыкь ол да кёрмейди, — деди Борис.

— Анасын билгенликге, джашым, ол атасы ким болгъанын алкын биллиб бошамагъанды.

— Билсе да, амма, а энди аладан не файда барды? Мен сейирсениб, тынгылаб турама. Сен кьайсы да арнулаб сёлешдинг. Мен а барын да терсиHEME, Кеслерин сау тургъанлай, балаларын харам этген эселе, ала кьайдан тюз боллукьдула?!

— Огъай, джашым, алай нек айтаса? Зарият кьы-

зын джанындан да сюеди. Анга алай айтсанг а унарыкь тюлме. Ана баласын сюйген адет бар эсе, Зарият кьызын сюеди.

— Сора Ашотха тагылыб, нек бериб кетди? Бююн а кьызын кесини юйюне джыймай нек турады?

— Алимат барыргъа унамай турады аисы, апасы уа, хариб, тили бла джалаб да тутарыкьды.

— Барыргъа нек унамайды? Анга сагъыш этгенмисе? — деб Борис кьоймаздан сорду. Апуаджан сагъышланды. Сёзюне кёб созаргъа сюймеди, башындан тутуб:

— Бнягъы чанчыб тебрегенди. Былай этсе, кьайдагъымы билдирмейди. Быланы сёзлерин башласам, джюрегин кьыйналыб, башыма чабады, ауруб кьалама. Экинчи сагъышмазгъа ант этеме, алай а дагыда уялмайма. Сени джауунгу да юйдсгиси чырмалсын. Андап эсе, кесим тёшек болуб джатсам, разы эдим, — деб барыб орундукьгъа таянды.

— Джашым, кьаруууму тауусуб таянганма, айыб этме, аллах ючюн. Кьалгъан хапары да кёбдю, алай а келе эсе, айтыр, — деди Апуаджан.

14

Борис Апуаджанлада джашагъанлы эки ыйыкь болуб келеди. Борис бла Алимат бир-бирин джазыкьсыныб, этеч бла кьарнашча татлы болгъандыла. Алай а, бнягъынлай кьозгъалыр деб кьоркьгъандан Борис энди хапар сормайды. Экиси да джер джерге кьагъыт джазыб, телефон бла сёлешиб, адамлагъа соруулаб, Борисни анасын, юйюн излейдиле, билген чыкьмайды.

Баш кюнню пигринде экиси да столну джанында олтуруб, китаб окьуй келиб, миллетлени юсюнден даулаша тургъанлай, Апуаджан туч табакьчыкьла бла мёрезе келтириб, алларына салды.

— Джауун асыры бек оздурубму ийгенме, бир кёрчюгюз, — деб, кесини туураларына барыб олтурду.

— Борис, сен аны тюз айтаса, алай а кесини миллетин сюймеген боламыды? Сен аны бир айтчы? — деб, Алимат аны джууабсыз этиб кьоярыкьча таукел сорду.

— Кесини миллетин сюерге болмайды деб ким айтады?! Алкын аллай телиле чыкьмагъандыла, алай а кьалгъанладан айырма, аладан уллу кёреме, аладан

игиге санама. Аман халкъ болмайды. Аманла къайсы миллетде да санлаб бир тюбейдиле.

— Сора сен, Борис, кесинги адамларынгы, миллетинги излеб нек айланаса?

— Мени табханланы, туугъан анамы, атамы билдирге бек сюеме. Мен алавы табмай къоярыкъ тюлме. Алай а ала не миллетден болсала да, меннге башхасы джокъду. Адамгъа ананы апалыгъы багъалыды ансы, черкес ана, къалмукъ ана болса да не башхасы барды! Башха миллетникиле кеслерини аналарын бизден аз сюедиле дебми тураса?! — деди Борис.

— Анга мени огъайым джокъду.

— Джокъ эсе, «эрмен къыз» деселе, нек чибинлей эдинг сора? «Атанг эрменлиди» деселе, юйге, нек джылаб келе эдинг?

— Олсагъатда мен эрменлилене кърмеген эдим, билмей эдим. Ала игн болсала, атларын чамгъа салыб, мени къозурукъ болмаз эдиле деб, кълюме келе эди.

— Э-эй, Алимат, мен джашагъан кесек заманны ичинде тюбеген, джолукъгъан миллетлерини къайсы бирин санайым. Ала бла нек танышхан эдим деб, бир жангызындан сокъранмагъанма. Кимни да адамлыгъын билдир ючюн, кесинг адам болургъа керексе. Халкъ болгъан джерде бошбаюнла, отунга да, мекамгъа да джараматгъан тѣнгекле, джоюлгъанла тюбейдиле дерге джарамат, жанкъозланы ичинде мурса битгенни да кѣргенбиз. Кимни да адамлыгъы сорулургъа керекди ансы, миллети нек сорулады?

Апауджан ѳрге къобду, къатларына келиб, эки къолу бла экисини башларын сылай:

— Узалчыгъыз, сууутуб къоясыз. Сиз газетледе, китаблада окъугъаныгъызны айтасыз, устазларыгъызны ауазларын тизесиз. Сизге тынгылаб, сейирсиниб турама. Борис, джашым, ма былайда олтуруб тургъан баламы, Алиматха айтама, ѳсдюрген, адамлагъа къошхан эрменли болгъанды, Ашотха айта турама, ма ѳтюрюк эсе, кесине сор. Сени уа ким этгенди былай мазалы, билимли джигит джаш? Кесинг айтдынг хапарынгы. Мен эрикдириб къоймагъан ѳсем, кѣзюм бла кѣрген, къулагъым бла эшитген хапарымы сизге билдирдирге сюеме. Сиз джылылай ашагъыз.

...Мен былай аманны, игини айыра башлагъан къызчыкъ эдим. Патчахны тахтасындан тюшюре айланган кѣзюулеге дерин болгъан затны башлагъанма. Ла-

ба сууну аргы джанында, Ахмат-Къаяны тюбюнде джашай эдик. Баутин деб джалда тургъан бир тыпч, огъурлу оруслубуз бар эди, аты Андрей эди. Ольга деб бир къатангы къатынчыгъы бла, сабий кѣргенин унутмаз деб, бир да ѳсимден кетмейди. А къыз, ийнамысыз, бир-бирин ызындан узаймай туугъан тѳрт баласы бар эди. Къарны болур эди джарлыны, ненча да тузланган агурчала бла къара ѳтмекни ашай тургъанын кѣрючен эдим. Адам аллай кѣзююнде этге чыдамсыз болады. Анам эт салса, аны чакъырмай къоймай эди. Бизни огъары джаныбызда уа морхчула джашай эдиле: Таугерий бла къатыны Огъурлу. Экиси да мал кютюб тура эдиле. Къаратонла. Юч юйдеги да бир юйорча джашай эдик. Аналары ол бирча ууакъ сабийлеге джетишмесе, къайсыбыз таб тюшсек, ол къойнуна ала, ариу айтыб, булджута айлана эдик. Билемисиз, эшиги къуругъанны, ѳмчегине ташча бир зат чыкъды да, уллудан уллу бола, кыстыкысты атылыб, кѣрсенг, джюрегинг къоркъар эди. Ол заманда дохтур, больница табарынгы бар эди... Ма алай къараб тургъанлайбызгъа дунягъа термиле, джырнача, ууакъ сабийлерин тѳкдю да кетди. Аталары, хариб, чачын, башын джулкъуб, къатынча сарпай эди. Басдырыб къайтханлайыбызгъа мычымай, Герман къазауат чыкъды. Бу ким да билген артда къазауатха айтмайма, патчахны заманындагъы урушну сандырайма. Ий, бир сейирсинигиз! Экинчи кюнюнде аталары урушха къуудула да ийдиле!.. Аллах билсин ѳзге, ыйыкъдан кѳб баргъан болмаз эди... Сени джауунга да аллай ачы хапар келсин! Андрейни ѳлген хапарын эшитдик. Сабийчикле атылдыла да къалдыла. Анамы бешикде сабийн бар эди. Гитчесин алыб, джылыны асырады.

— А къыз, сизни кесигизни сабийлеригиз да джетишедиле. ѳмчекден айырдынг сора, джарлы ѳксюзлене эки бѳлюб турмайыкъ да, бирге джыяйыкъ, муну да бизге бер, — деб, Таугерий бла къатыны аны да алыб кетдиле. Ол заманда тил билген, къара таныгъан адаммы таба эдинг. Экиси да тамам къарангы адамла эдиле. Сабийчиклени атларын тюзетиб айталмай, кеслери билген атланы атадыла. Эки къыз бла эки джаш эдиле: Хаджар, Айбат, Алим, Шабат. Ёсдюле, тирилдиле. Къайсы ата бла ананы да балаларын Таугерий бла Огъурлуча сюерге не мадарлары барды! Алгъышда айтыллыкъ бирер толу юй болдула. Эки джашлары Таш-

кёпюрде юйдегилендиле. Хаджар да ол элде эрге барды. Айбат Астакуладан, бир асыулу джашха барыб джарашды. Ма, бюгюн да джашайдыла. Аланы асыраб ёсдюрген къатыншы ол кыйын джыллада элшпен кенге бастырдык. Алим да, хариб, эки кере ауур джаралы болуб, арт къазаутда аты-чуу да чыкмай къалды, къайда гимикди эсе да, кыйышды. Бир-бири тылш билмеген эки миллетти къара кюнде бир юйюр болуб къалгъанларына кпши айтса, пйнанмазсыз, мен кесим кёргенме. «Джалгъан айтхан, джанындан тёлер» дейдиле. Анга мен кесим шагъатма. Айтыгъыз, къачан, не азабда да бир къарында джаратылгъан эки эгиз да бир-бирине андан сора не этерик болурла...

Тынгыларыкъ эсегиз, энтда кёзюм кёрген бир хапарны айтайым. Мерке районну арасында Асий деб, юч сабийн бла бир тыпч, огъурлу къатынчыкъ джашай эди. Тамадачыгъы да, гитчеси да кызчыкъла эдиле. Аталары уа урушда эди. Бир кюн Асий, сабийлерин да биргесине алыб, колхозда нартюх арта тургъанлай, эрини аскерден ёлген къагъыты келди да къалды. Билемисиз, къалай эсе да аллах джюрегине салгъан болур эди, къатынчыгъы тынгысыз болуб, джюреги къабындан чыгъаргъа джетиб тура эди. Бу ачы хапарны эшитгенлей а кёлуне кирди. Ары дери да «сарыуум кеседи» дей туруучан эди. Сабийлери тегерегинден басыныб, чибинле джызылдагъанча, джылау аллы болдула. Дохтур чакъырдыкъ да эсин кючден джыйды. А кыз, иш этиб кесгенча, ол кюн баш бармагъын юздюрюб къоя эди. Кесим балхам этиб, кълум бла байладым. Къатын тюзелмеди. Джюрек ауруудан ёлдо да кетди. Эки абаданчыгъын джууукълары алыб асырадыла. Гитче кызчыгъы Лейла уа, бал бетли, бурма чашчыгъына сейир болуб кълыр эдинг, бир ариучукъ, детдомгъа тюшдю. Сабийлери болмагъан къарт къазах къатын къагъытын-башын джарашдырды, алды да кесине кыз этди. Талай джыл озгъандан сора эс джыйыб, кызчыккы джууукълары сыйырыргъа бардыла. Къатын, хариб, огъай деб кюрешмеди. Кызчыкъ кеси да къарачайча билгенчигин да унутуб, къазах кыз болуб: «Мен къарачай тюлме, кетигиз» — деб, къазахча кыджыраб, аланы кыстаб пйди. Сют-джол бла да кюрешдиле, алалмадыла.

Кыз онунчу классны бошады. Бир къазахлыгъа барыб юйдегилли болуб джашайды. Аланы тиллеринде

уа суу уста сёлешеди. Анга кырылыб-ёлюб, айтхан сёзюн джерге тюшюрмей турадыла, сау кълалыкъла. Лейла энди Джамбулда институтда окъуйду, эки сабийчиги да барды. Къарагъан-ёсдюрген, онгсуз кюнюнде кёкюрегине кысхап — анга апа болду да кълды. Джашау алайды. Миллет... миллет... дерле да... Миллетде тюлдю иш, адамлыккадады, болумдады, джюрекдеди. — деб Апуаджан билсинле деб, кеси кёргенни айтды. Борис бла Алимат да бир-бирлерине къарашдыла.

* * *

Август, чиллеши ёзеге болгъанын билдиргенча, хатерсиз кыздырады. Нартюх сабанла саргъала тебрегендиле. Къара эрикле огъай эсенг, къаты алмала, таш кертмелеге дерп джумушар оноу этгендиле. Кълбанны сууукъ толкунлары джонгурчаланы, терек бугакъланы, тамырланы келтириб, джагъларында базыкъ ташлагъа быргъайдыла. Аны бойнунда суу алышмакъ ойнагъанла, джууунганла, кълумгъа джатыб кеслерин кыздыргъанла кёбдюле. Шахарны туурасында, айрымканны ичиде, сыйдам джолчукъ бла джукъа кийиншген экеулеп келдиле. Ала Борис бла Алиматдыла. Экиннин кийимлери да акъды. Борис кызны дженгилде окъургъа кетерин биллиб, джюрегин ангылатыргъа излейди. Алимат а аны энди къларнашындан башха кёрмейди. Саулукуллары, билимлери болгъан джаш адамла джашаугъа кеслерин бергендиле. Аланы джюреклери бир-бирине туура болгъанлыкъгъа кёллериндегин айтыб кълймагъандыла. Башларгъа тартына тургъандыла. Алимат биягъы къара бочхачыгъын кълунда тегерек айландыра:

— Борис, къалайды муратынг, меннге айтыргъа боллукъмуду? Огъесе сен да кългъан аскерчилеча: «Тахсаны билдирирге болмайды», дебми кълоярыкъса? — деди.

— Нек билдирмейме. Сен аскерни тахсасын сормайса, мени кёлумдегин сораса, — деди Борис.

— Сен айтыр ючюн не этерге керекме мен? — деди биягъы Алимат.

— Сен да меннге кесинги кёлюнгю ачаргъа керексе. Мен сизни кёргенлей, бютеу хапарымы айтдым да кълдум, сен а тынгылаб, сорсам да эшитмеген кибик этиб тураса. Сау болсун къарт ананг, ол хапарынгы

джартысын айтды ансы, мен джукъ да биллик тюл эдим.

— Ол айтмагъан джукъ къалмагъанды.

— Огъай, Алимат: «Къалгъанын кеси айтыр» деб, амма, мениге билдиргенди.

— Да мен неми айтырыкъма? Сорсанг, джууаб этерме.

— Институтха къалай кирдинг?

Борисни бу соруууна Алимат, ышарыб, эрнин чой-юрдю:

— Къалгъанлача кирдим. Экзамен бергенимде, алдыла. Аны не сейри барды?— Борис не сорургъа билмей джунчуду. Аны эслеб, Алимат сёзге кеси джол ачды:

— Борис, сен аланы къой. Ала бош сорууладъла-Аскерлик школунгу бошасанг, къайры барлыкъса?

— Къайры ийселе, ары. Энди мени юйюм кеседи. Ол белгиледи. Сеп мен сорлукъну сордунг. Университетни бошасанг, сен а къайры барлыкъса? Къайда иш-лериксе?

— Ой, Борис, сен сау къалгъын, ары дерн энтда эки-юч джыл барды. Кёрюрбюз. Бир джашай турайкъ-

— Огъай, сёз ючюн, быйыл бошасанг, къайры барлыкъ эдинг?— деди Борис.

— Къайры ийселе, ары. Мен да сенича джууаб эте билемени?.. — деб Алимат ышарды.

— Сен хаман да алайса. Почтада биринчи тюбегеникде да, сени кёргенлей, хапарымы айталмай, тилкъау адамча тилим чалыб тебеген эди.

— Мени къатымда тилинг артына кете эсе, анга амал тынчды, мени бла джюрюмезге керексе,— деди Алимат чам этери келиб.

— Чалгъан огъай, чырт да тутулуб да къалсын, сен кетме ансы,— деб Борис ышарыб джерге къарады. Алимат эшитмегенча— джууаб къайтармады.

— Алимат, окъуб келсенг устаз боллукъма дейсе. Сизни юйюгюзде ууакъ сабийнгиз болуб да билмейсе, ала къылыкъ этерикдиле, сениге огъай эсенг, аталарына, аналарына да сыйымайдыла деб тарыкъгъанланы эште тургъанма. Анга сагъыш этгенмисе?

— Борис, аны да унутмагъанма. Дунияны башын-да биринчи письмода не джазылгъанын билемисе?

— Огъай не джазылгъанды?

— Адам улу джаратылгъанлы биринчи письмо алты мишг джылны мындан алгъа джазылгъанды. Аны джазгъан да: «не этейик, дуня алгъынча болмай, тюр-лениб башха болуб барады, къайсы бири да китаб джа-заргъа сюеди. сабийле уа аталарына-аналарына ты-нгыламай тебегендиле», — деб тарыгъады. Андан бери ол тарыгъуу алайлай барады. Аны ючюн сабийлени скъуулары, ишлери да джарты болмайды. Адамлыкъ-ларында да кемлик танымайбыз. Джигитлик бла, билим бла ала атларын айтдырыр ючюн къоймайдыла,— деб Алимат сёзге ачылгъанын билдирди.

— Сора сен сабийлеге ашыгъыб тураса?— деди Борис.

— Ашыгъыб турама.

— Джашасын кесин аямагъан адам! — деб Борис кюлюмсюреди. Аны хылыкъе этгенге ушатыб.

— Иги джаш, алай, билимли эсенг, Горькийни сёз-лерин айтма да, кесинги сёзлеринги айтчы!— деди.

Борис башын булгъаб:

— Менкиледиле демей шойма да!

— Адамланы юретирге сюйген кеси да бир джукъ билирге керекди,— дегенинде уа Борисни джанына тий-ди. Ол талай бирин башын келтирмей, сёлешмей бар-ды. Джолну онг джанында къызыл ала боялгъан ши-дикге джетгенлей, соргъан-оргъан этмей, Алимат ол-турду. Борис аны туурасында сюелиб шум болду. Аны эслеб, Алимат къалай сёлешдирирге билмей, секириб ёрге къобуб:

— Борис, сагъатымы къабдым да къойдум! — деди. Борис кёзлерин джаидырыб:

— Къалайда? Бауу бошму эди? Тохтачы, мен къараб келейим, — деб чабыб тебегенлей, Алимат ышарыб:

— Къабхан зат да этмегенме, сениге тил ачдырыргъа айтханлыгъым эди ансы,— деб башын джапбаш тутуб, мангылай тюбю бла Борисге кёз джетдирди. Ол а уят-лы болуб къызарды. Амалсыздан къатына келиб:

— Олтур да къалчы ары, — деб билегинден тутуб олтуртду.

— Иги къыз, ёпкелешмей чачылгъаныбыз игиди, сюйюб айтама.

— Сора нек чачылышабыз?

— Менн заманым джетеди. Сен кетиб, менни къал-лыкъма! Башхалыгъыбыз неди десенг, сен бошасанг.

бери кьайтырыкьса, мен бошасам а анда кьаллыкьма,— деди Борис кесин джазыкьсындырыб.

— Разы тюл эсенг, нек кьаласа?

— Разы болмасам, мени ары киши зор бла элтмегенди. Алай а... — деб айталамай тохтагьанында:

— Алай а... не?— деди Алимат.

— Былайдан кетерге унатмагьан сылтау барды.

— Неди ол, билирге боллукь тюлмюдю?

— Ол сылтау сенсе, энди айтдырмай кьоярыкь тюлсе...

Бу сёзлени эшитирге онгсунуб турса да, джукь сезмегича этиб, Алимат башып бир джанына бурду.

— Школну бошасанг, келиб мени кёрюрге да?— деди Борис, джалынган ауазы бла.

— Мен нек барама? Огьесе энди тиширыула барыб кёрген адетми чыкьгьанды? Керек болса, сен келиб кёрюрге да эринмессе.

— Ай, алай айт ансы, табу этиб да келликме.

— «Алай айт» дегенинг?.. Мен пакьырда этиб сынар ючюн айтама.

— Да мен да сынар ючюн айтама, — деди Борис.

— Э-эй, Борис, мен сен кьаришымдан башха кёрмейме. Сен чам этерге кюршесе, алай а школну бошаб, юйдегилли болур замап джетиб кьалады деб кёлюм бла кьоркьама.

— Сора, Алимат, аны ючюн кьоркьгьан боламыды? Ол кюлге ашыгьыргьа керекди.

— Борис, сен джукь да билмейсе. Сени юйдеги джашаудан хапарынг джокьду. Мен а атамь, анамы юсюнде ит ыйлыгьын кёрсенме. Бюгюн да мени кьыйынлыгьым юсюмден кетмегиди. Табхан атам мени танымайды, мен да аны танымайма. Кёрюрге да сюймей, башын алыб кетгенин кесинг билессе. Анам а джолоучугьа тюбегенинде, баласы кьайгьылы болмай, аны кьолундан тутду да кетди. Элге баям болдула. Юйдегилли джашау алай эсе, кьызла эрге нек ашыгьадыла? Ала эшикге чыкьмазгьа керекдиде. Юйдеги экисине да кьуач тюл эсе, кёллени кёлтюрмей эсе, сора аллай джашау кимге керекди? Анга ашыкьгьан огьай эсенг, атын сагьырмазма.

— Алимат, ол бары да кьыйын джылланы ууларыды. Эндигиле аны ангылайдыла. Бусагьатда ёсюб джетгенле аллай учузлукьланы сынарыкь тюлдюле,— деди джаш.

— Э-эй, Борис, сен тенгизден бери чыкьмайса да, джукь да кёрмейсе. Юйю чачылгьанла кьуру менкиле болуб кьалсала, аланы халкьгьа кьурманлыкьгьа санаб кьояр эдик... Бардыла дагьыда алачала, таб, бюгюнню, биллими джашлада да... Сен да бусагьатда омакь сёлешесе ансы, джетген кюнде алача этиб кетерге артынга бармазса.

— Алимат, мен песин да джюрегим ушатханга тюбесем, не билейим ансы, тиширыугьа кесими алдатмазгьа антым барды. Аллаи табсам а, ёмюрюмю аны бла ашырдым.

— Табмасанг а? Сен кесинг кьаллайса? Бир кемлиги, белсуютю болмагьан джашма дебми турса?.. Кьызлагьа джюз сыныкь, чурум табасыз. «Ушамагьан джукьмаз» деб тюз айтадыла. Иги джаш тыйыншлы кьызы табарыкьды. Аман а осал кьызгьа тюбедим деб ёкюнмесин.

— Алимат, сени акьылынг бла, мен кьаллайгьа тюберге керекме?

— Аны бюгюн нек соргьанлыгьынгды? Алайгьа джетибми турса?— деб, Алимат ушатмай сорду.

— Сени ауузундан эшитирге сюеме. Сен кимге да багьа биче билгенча кёрюнесе. Джашырмай айт, мен гурушхачыладан тюлме.

— Насыблыса сен да, Борис, кесинги кишиге тенг этмей соргьанлыгьынгды, билеме.

— Огьай, Алимат, сенден ёрге кёрмейме мен башымы. Сен терсине ангылайса.

— Мени тенгли болсанг, разымыса?— деб, Алимат анга кёз джетдириб ышарды.

— Озуб боллукьду! Разыма. Не бла сюйсенг, аны бла ант этейим.

Бу сёзлеге Алимат харх этиб кюлдю.

Джюреклерни да разы бола тургьанлай, джашны башып чайкьаргьа излеселе, кьызла алай кюлюучендиле. Борис уллу кёллюрек болуб, бнягьы сорууун алгьындан 'эсе таукел 'сорду:

— Москвадан школну бошаб кьайтсанг, мени кёре келирмисе?

Алимат тынгьады. Борис аны кьолундан тутуб, кёзюне кьарады.

— Борис, мен барыб тенгизде не этерикме? Мен школ болгьан джерге барыб, алгьан биллими сабийлеге берирге излейме.

— Тенгизде да табылыр иш, биз къуру да тенгизге кириб турмайбыз. Аскерчилени окъутурса,—деб Борис, таб сылтау табмагъанына кыйналды.

— Аланы окъутурукъла менсиз да джетише болурла: офицерле, генералла. Мен аскерге керек тюлме.

Алилат бу сёзлени Борисни кёлюндегин ачыкъ айтдырыб къояр дыгалас бла сёлеше тургъанын ангылаб, джанына тийгенин билдире:

— Мен чакъырсам, мени кёрюрге келлик тюлмюсе? —деб Борис термилиб айталмай тургъан сёзлерин силдеди. Алилат ышаргъанын эслемезтге, баш энишге къарады. Сора сёзю ачыкълай къояргъа сюйюб, башха затха кёчдю:

— Борис, илму айтханнга кёре, Джер джаратылгъанлы беш миллиард джыл болады. Аны юсюнде адам инсала джаратылгъанлы уа, алтыджюз минг джыл озду. Эндиге дери джер юсюнде 78 миллиард адам туугъанды. Анга ийнаныб къалгъан кыйынды, алай а ол алай тюлдю деб бегитну андан да кыйынды. Мени сейирсиннгеним, аллай бир ёмюрню нчинде ол къадар адам юйдеги джашауну къайгысыз этерча бир мадар къалай табмагъандыла? Излегенлерине уа душман дау табсын. Бу затха мен энди сагъыш этиб башлагъанма. Ол къайгы мени бек сабийликден мыйымы чайнаб турады. Бизни табханла этмеген мадарны биз эталырбыз дегенлигим тюлдю. Айны, джулдузланы сьнаргъа, тинтерге къолубуздан келеди да кеслери разы болуб тюбеген ата бла ана чачылышмай, сабийлерин ёсдююрча амал табмайбыз... Сен анга не айтаса, Борис?

— Менми?! Ол затха хар бири сени чакълы бир сагъыш этиб кыйналса, ёзге зат керек тюл эди, ол заманда сени муратынг толлукъ эди.

— Мени ол сагъышлагъа кийирген не затды? Кёлюнг кюлмесин, Борис, ма энди экибиз да былайда олтуруб турабыз. Къарт анам юйде кесиди. Джыллыгы келгенди. Мен анга къаллай бир къайгы этгеними сен билмейсе. Москвагъа кетсем а кесин джангыз къаллыкъды. Анам аны кесине чакъырады. Алай а джаны чыкъмай, ол узакъ, танымагъан джерине барыргъа унарыкъ тюлдю. Бери келиб, мында джашаргъа уа атам унамайды. Аны да анда орунда ауругъан анасы, эрге бармагъан эгечи, танышлары, джуугъу, иши. Мадарым джокъду ансы, биргеме алыб кетерик эдим. Ке-

синг кёресе, аныча джумушакъ, халал, огъурлу адам кереклисин да айталмай, тауусулуб къаллыкъды. Барыбыз да аны ышыгы бла ёсдюк, энди уа кесин къюуб чачылыб барабыз. Джарлы анала, джарлы атала! Къоллары, аякълары кымылдагъан, хайырлары тийген заманда, сабийлери юйдегиленингичи бек багъалыдыла. Кеслерини къарулары башларына джетмей, арбазны келинле, кюеуле кючлей тебреселе, кюлери да, сыйлары да кетеди. Аланы таб, ауурсунуб тебрейдиле,—деб ахсыныб, башын булгъады.

Гитче джашчыгыны кёкюрегинде конфет джагъылгъанын сюрте, къолундан тутуб, къатларына Ханымсат келди. Экиси да къобуб, орун кюйдула.

— Сау болугъуз, бусагъат кетеме, айыб этмегиз, былай тюртюлюб къалмасам, сизге бурулукъ тюл эдим. Айтырым олду: Алилат, джаным, менден джюрегинг кыйналамады? Терс болгъанымы билеме... кечигиз, эгешчигим... Джангылгъанма, гюнахынга киргенме. Мен да бир насыбсызма, тилейме, къаргъама. Ма быланы да атыб, бир хаулеге тагъылыб, тас болуб кетди. Мени да ол тентиретди, суу урлаб, илипинни тюбюн тешиб ойгъанча, къараб тургъанлайыма джашаууму ойду, кёзлерими байлады, акъылымы кюймады ансы, биз къачан да хоншуча бериб-алыб, бир бирибизге къаруламай, бир къабынны эки этиб тургъанбыз. Энди уа этген терслигими билиб, джанчыгъым, былайда сёзюмю ангылаталмагъанлыкъгъа, ары, кетген джерине, къагъыт ийгенме. Барын да болгъан болумуча болушлусуча джазаргъа кюрешгенме. Ёзге не этейим, мең, бир тиширыу, джерге кир дей эсегиз, кирейим,—деб джыламсырады. Алилат джунчуб, не айтыргъа билмей, джашчыкъны башын сылай:

— Къайгырмаз, Ханымсат, хата джокъду. Энди болур болгъанды да бошагъанды. Сиз этерни этгенсиз, сау болугъуз. Сизни къолугъуздан келлик, сиз билген да ол эди. Тёгюлген суу экинчи челекке джыйылмайды. Елсек, джер кёлтюрюр. Бу джолгъа дери ана анагъа харамлыкъ, зарлыкъ билликди дегенликге, мен ийнаныкъ тюл эдим,—деди.

— Амаңлыкъ этеме дебми этгенме?! Ол къралсыз тентиретди... Ма, хоншубуз, энгда джашарыкъбыз, менден тюк чакълы бир бузукъ чыкъса, бетиме тюкюрюрсюз. Олтуругъуз, сыйлы болугъуз. Юйде ол эки сабийни да тышларындан кирит салыб келгенме да аны

ючюн ашыгъама,—деб башын энишге тутханлай, алайдан ташайды.

—Акыйллары болуб, ангыласала, тюшюналсала, оюмсуз, озгъун тиширыулагъа джашау хатер салмай, кѣлюн бир кенгдируу этеди.. Сау къаллык!..—деб Борис къатыннга ачыуу бла кѣлюне келгенни джашырмай быргъады.

—Эркишилени да ариулама, Борис. Тиширыуланы хауле этген эркишиле кеслери тюлмюдоле?! Аланы кука сѣзлери, хыйталыкълары, ѳтюрюкleri, таб, бетсизликleri... Эркишиле алдамасала, тиширыула алданникъ тюлдоле,—деб, Алимат амалсыздан аланы намысларын къорууларгъа кюрешди.

—Аны билсинле да алдатмасынла, ѳтюрюкге, хыйла сѣзге ийнанмасынла.

—Айхай, аланы ѳтюрюк бла керти болгъанларын билиб къойгъан да алай тынч болса уа.. Энди мен сенге ийнанмай не этейим..—деб Алимат ѳрге къобду.—Джюр, Борис, юйде аммабыз сакълаб тура болур, кетейик.

Борис онгсунмай къобду. Экиси да биягъынлай, ашыкъмай, ушакъ эте, терек салкынны ызларына айландыла.

15.

Айны аягъында кюле бузулдула. Нартюх сынган, гардош къазгъан кѣзюуде джунчутдула. Кюнлени къысхаргъанлары танылды. Огъартын келген аязчыкъ адамлагъа татый башлагъанды. Ташыуул къызыудады. Тамбла Алимат джолгъа чыгъарыкъды. Апуаджан эртдепли анга азыкъ хазырлайды. Локъумларын, халыуасын, тауукъ этни къайната тургъанлай, Борис кирди.

—Амма, тамбла мен да кетеме. Алимат бла мен тюкеннге джетиб бир къайтайыкъ,—деб, джан хурджунунда тарагъы бла къалын джохар чачын артына тараргъа кюрешиб,—иймеймисе?—деди.

—Алай деген неди, сени энтда юч кюнюнг барды. Алиматны ашырлыкъ тюлмюсе, а джаш?

—Алиматны да ашыра, кете барайым.

—Огъай, экинг да алай сау джашагъыз, тамбла иерик тюлме. Экинг да бир кюн ашырыб, сора мен

юйюме къалай кирликме? Алимат дерслерине ашыгъады. Сени уа, бала, мен кесим къолум бла тынгылы ашырырма. Тюкеннге барабыз дей эсегиз, огъай демеиме, кечикмей къайтыгъыз ансы,—деб, чоюнну тюбюнден отун ышырды. Чепкенлерин бюклеб, джыя тургъан Алимат, бусагъатда тюкеннге барыргъа асыры онгсунмагъанлай чыкъды.

Айтханларыча мычымай къайтдыла.

—Анам, къалай кѣресе, джарашамыды?—деб, Алимат онг къолун къарт анасына узатды.

—Не затха айтаса, къызчыкъ? Тохта, джюзюк алыбмы келесиз?.. Алтын болур дейме.. Тазамыды экен?—деб, джюзюкге къолу бла тийиб кѣрдио.—Къызым, джолгъа чыгъыб тургъанлай, ачхачыгъынгы бузмай, джавынгда къойсанг иги эди.. Алай болса да, алгъанса да бошагъанса. Аллах огъур этсин, тюзелген бала бол. Сабийлигингде сабий насыб сынамадын, энди аллах аны унутдурурча бир игилик берсин!—деди.

—Анам, мениге алгъыш эте тураса, джюзюк алмазлыгъымы уа билесе.. Борис алгъанды.

—Алгъышлыкъ болсун! Аллахуу тагъала кеси сени, балам, термилген анангы къолуна салсын. Ананг къууанчынгы кѣрсюн! Не этейим, мени да энди къууанчым, насыбым да сизсиз. Сизни ѳмюрюгюз узакъ болсун. Адамла бары да бир къарындан чыгъыб къалмагъанлыкъгъа бир-бирине ышыкъдыла, билекдиле. Сиз а эгиз улакълача.. Сизге къараб, не къыйынлыгъымы да унутуб турама. Бир-биринги атыб къоймагъыз, джокълай, хапар биле туругъуз. Тенгле бла, шохла бла джашау джарыкъ, дамлы болады. Кючюнг кѣб болсун, балам, Алиматны къууандырынг.

Эшик гузаба къагъылыб, Апуаджанны сѣзюн бѣлдордю. Джууаб сакъламай, ачыб джандракѣз джашчыкъ кирди. Къайсына айланыб сѣлеширге билмей барына да къарады сора плитада къайнай тургъан чоюннга кѣз джетдире:

—Мени почтадан пйгендиле. «Кеси келиб алсын» легендиле,—деди. Апуаджан джашчыкъны къатына кслиб:

—Кимге айтхандыла алай?—деб сорду.

—Ма.. немеге.. Алиматха!

— Нени келиб алсын дегендиле? Анда не зат барды?

— Анда письмо барды. Аны кеси алсын деб, ийгендиле мени,—деб, джашчыкъ Алиматха айланды. Апуаджан, кесиб, тилкем халыуаны аны кьолуна тутдурду.

— Бар энди, джашым, бусагъат ызынгдан джетсин,—деб, Апуаджан столну джанында олтуруб, тишмекле бла джубана тургъаулагъа айланыб:

— Ий, кимден болур?—деди.

— Болуб кимден боллукъду... Анамдан боллукъду ансы. Биягъы «Заманым джокъду, школ, сабийле... ауруусунама. Мениге къайта кет» — деб джаза болур, — дей, Алимат ышарлыгъын тыялмай, ёрге кьобду.

— Ол алай джазмаса, анангы кёрмейми кетерик эдинг?—деб, Борис сейирсиниб сорду.

— Сора нек кетс эдим? Алай а энди баргъанымы не бюсюреую барды? «Чакъыргъанымда келгенди», дерикди да кьоярыкъды. Мен билдирмей барыб кьалыргъа мурат этген эдим. «Аначыгъым, тамбла кьызынгы аллына къара. Бойнумдан кьаты кьучакъламасапг, ёпкелерикме...»—деб, кеси аллына селеше, ашыгъыш чыгъыб кетди.

Борис баш энишге къараб, талай бирни турду. Сора терен ахсыныб, башын ёрге кёлтюрдю. Стол юсюнде Алимат окъуй тургъан китабны кьагъытларын ары бла бери аудура, ичинден:

Танымайма, кёрмегенме апамы. Кече, кюн да излеб, табмайма аны, Кьол аязда ёсдюрселе да мени. Аначыгъым, табмай, кюсейме сени...—деб мурулдады. Андан ары тюз макъамны созгъаны болмаса, сёзон ангылатмады. Аны эслеб, Апуаджан сёзон унутдурургъа изледи:

— Э-эй, джашым, тёзюмден багъалы зат джокъду. Тёзюм дунияны тутуругъуду,—деди.—Хансланы, мазаллы тереклени битдириб, кёлтюрюб тургъан неди? Тамырладыла. Юйдегини алай чакъдырыб, фелерин да тышына чыгъармай, кёлтюрюб тургъан неди? Тёзюмдю! Эркиши бла тиширыуну бир отджагъагъа джыйгъан суймекликди дейдиле Болур, дауум джокъду. Аланы отларын джукълатмай, тыбырларын джылытыб тургъан неди?—Тёзюмдю! Тёзюм кьорагъан арбаздан берекет, дам да, бет, намыс да кьорайды. Ол арбаз кьуу болду, — деб, Апуаджан кеси сынагъан затладана ауаз бере тургъанлай, Алимат кирди.

— Не джазады аначыгъынг? Тоба, не эсе да сени джюрегинге джарашмагъан затланы джаза болур, салкыын болгъанча кёрюнесе. Окъучу... Мениге эшитдириб окъу. Айхай, аны былай сени кьолунгдан тартыб, алыб окъуб кьояр хыйсабым болса, нек джазыкъ эдим... Ол сени ананг эсе, мени кьызымды. Анга сен менденми эркин эдинг... Ол да кьуджурду... Мен аны табхан кьатын шой эдим да... Мени атым бла джазса, сейирми эди... Адамладан да уялмаймыды?—деди.

— Анам, сен кьагъытны кимден келгенин билмей селеше тураса. Тышында адресине къарагъанлай, анам джазмагъанын билгенме да, артыма аугъанма да кьалгъанма.

— Ким джазады? Къайданды сора?

— Сибирь джапындады. Ким джазгъаны уа белгили тюлдю.

— А, кьыз, иши ачмай, къалай чыдаб тураса? Ары ач да бир къара. Кьуугъуулукъ, кьодулукъ иш бар эсе уа?!—деб, Апуаджан аны кьатына келиб сюелди. Алимат письмону ачыб, ичине къарагъанлай, бетти тюрлениб «Солтанданды!..»—деди.

— Тели кьыз, «Атамданды!» десенг а. Окъуй кир ары. Бир сёзон кьоймай окъу, разы болмам. Алай шыбырдама да эшитдириб окъу, тынгылаб турама... Ах, не джаза болур...—деб, Апуаджан кьулакъ салды.

«Багъалы кьызым, Алимат!

Сеннге кьызым дегсе энди мени толу эркинлигим барды. Терслик кечилмесиди. Мен аны билеме. Терсликден да озуб, сеннге этгеним артыкълыкъды. Алай а биз адамлагъа пинанмай болмайбыз. Адамла бары да адам болсала, биз бу кюнлегем джетерик эдик... Аланы ичинде итле да бардыла. Ма аллай бир итни уууду бизни кьуу этген. Сени тюз чакълы терслигинг джокъду. Мен кесинге сездирмей, Бийбаны пийиб, сени юйюме чакъыртхан эдим, эсингдемиди? Энди мени джашыргъан затым джокъду. Ма ол сагъатда бизде олтуруб тургъанын кёзюнге бир кёрюзючю. Айтхан сёзлери эсинге тюшмедиле? Экибизни да джауубуз ма олду. Ханымсат мени биринчи тенгимди. Аны юсю бла ол джалгъашханнга да тынгылады. Биргесине туруб халисин билмесенг, не этериксе? Адамны болуму мангылайына джазылгъан адет болса уа биз ёмюрде да джангыллыкъ тюл эдик. Алай болса да джангыл-

ды эсе да, сау болсун Ханымсат, адамлыкъ этди. Ол хапарны болумуча джаращдырыб мениге джазмай къойса, мен сени атынгы да сагъынныкъ тюл эдим. Ханымсатны эри адамлагъа къазгъан урусун кеси кетди. Мен аны табалмайма, алай а кёл кенгдиреме. Багъалы кызым! Сен мени танымайса, мен сени танымайма. Мени ата хатерими эт, юйюм чачылгъанын кёзюнге кёргюз да, джазыкъсын. Сау атанг тургъанлай, ёксюзлюк сынагъанынг энди боллукъду. Мени ёзге насыбым джокъ эсе да, «Кызым барды», деб айтырча эт. Мен мында завуч болуб ишлейме. Аты Си-бирь болгъанлыкъгъа, арну джерледиле. Нарат, нызы, кыйын чегетледен атлар джер джокъду. Дугъум, на-ныкъ.. уллу суулары. Элибиз джангыды. Бусагъатда элибизни бир кыйырында мазаллы завод ишлей турадыла. Сау болсунла, мында мени кесими элимден эсе арну кёредиле. Иш кёбдю. Юч бёлмеси бла къангадан ишлегеннген юй бергендиле. Клубубуз битгенли ай да болмайды. Газет, журнал, китаб сатылгъанлай турадыла. Бизден узакъ бармай, джангы институт ачылгъанды. Кел, тилеймс, мени мыдах этме. Разылыгъынгы билдирсенг, мен джолунга ачха иерме. Самолет бла джетиб къаллыкъса. Тиширыула ангарылыучу боладыла. Сагъыш этиб, кесинги кёб кыйынама. Сакълаб турлукъта. Джазгъандан ары, сени табхан къатынны юсюнден да, кёлюме келгенни айтмай боламайма. Мен сизни ючюн, сизни насыбыгъызыны сакълар ючюн, къан тёгюб айланган заманда сени ананг, мени сыйымы аякълары бла батмакъгъа теблеб кетди. Кимге кетди? Бир айлана келген хаулеге. Ол хауле болмаса, кече къалгъан джеринде кыош сала, биреуню юйюм чача, къатын ала айланмаз эди. Мени кёкюрегимде шынкъарт джанады, аны билемисе! Мен аны ёлюб кетгинчи анга къурутурукъ тюлме. Аны юсюнде айтханлары уа тюппе-тюз болгъанларын халкъ да кёрдю, сен да кёресе. Ол къуру да кесин сылаб, сыйпаб, джылтыратыб, билеу джыланча, сыйдам болуб, «мени ким кёрсюн» деб айланыргъа сюе эди. Мен энди не этерге керекме.. Сизни амалтын туугъан джерими да ташладым.. Мен — мен болайым.. Сен кесинги алда бир къарачы. Бир джолоучу-эркишиге тюбегенинде, кесини табхан баласын да атыб, кетиб къалдымы? Анга бир ойлашчы!.. Сен алкъын сабийсе, мен бу затланы сенге джазмазгъа ке-

рек эдим. Алай а кимиме тарыгъайым!.. Кимден не чыгъарыкъды!.. Сен да ,мен да бусагъатда бирча атылыб турабыз. Мен айтыр керекли тюлсе, кесинг ала-ны барын да ангылайса.

Апуаджан менден ёмюрде да бир кыйысыкъ сёз эшитген болмаз. Ол кесини адамлыгъыды. Мени джюрегим анга къуру да ачыкъ эди. Алай а бу ишни юсюнде мен Апуаджаннга да разы тюлме. Кече къалыргъа юйюне къонакълаб кирген джолоучугъа, мант сашыча джабышыб, экинчи кюн юйдегили кызын тутдуруб ийген, ол болмаса, мен айтыб да эшитмегенме. Ол мени анам кибиб бир къартды, алай болгъаны ючюн, джюрегим къатханды да, салам-келам да айтдырмайма. Терслигин биледи, кечер.

— Тохта, дагъыда меним терссинеди?! Шо, Али-мат, бала, ма бу джаш да былай тургъанлай бир айт, сенден алгъа ёлейим, мен Зариятха «барма» деб, кю-решир керекли къалдыммы?! «Юйюнгю чачма, халкъдан ыйлыкъ, къолунгда сохандан-сарысмакъдан кирсиз балангы хатерин эт, къой, терилме,—деб джанымдан тойдум да...

— Мени юйюм эртде чачылгъанды,—деб кёлюне келе болур эди, барама деб бармагъанлай, къалай эсе да аллах терсине айландырды да, ол адамгъа кесин алдатды, барыб юйюне джыйылыб къалгъанын кёрдюнг... Алай а сен бизге бедниш-сёгюш санаб, хыны псымоланы ие тургъан заманда, аланы аллай кыйгъылары болгъан огъай эсенг, бир-бири къатында олтурмай эдиле. Кесинги чанчдын-буздунг, Зариятха айтмагъан гюнахлы сёзюнг къалмады. «Умут юз, къатын ала айланама» дединг, муну къатдырдынг, эришдиринг. Айхай, тиширыу насыбсызды, аллай ише сабийчикча, ким не айтса, анга ийнанды да къалды.

— Хы, бир окъучу, андан сора уа не айтады?—деб, Апуаджан отда чоюнун унутуб, Алиматны къатына олтурду. Джукъ таныгъанча, аны къолунда къагъытдан эки кёзюм алмайды.

— Меннге бары да этерни этгендиле. Мен айыб табмагъан—джангыз сенсе. Сен бери келсенг, мында джашау игиди, мында турурбуз. Мен бусагъатда кесимме. Хоншум школда устаз болуб ишлейди. Эри ёлгенди, биргесине бешджыллыкъ джашы болмаса, ёзге кишиси джокъду. Мени болумуу биледи да кий-

имни джуады, ушхууруму этеди. Сени хапарынгы айтханымда, кыуанды. Сени бетсиз ананг мени антымы ёлтюрдю: энди мен аны кесиме джашау нёгер этейим деб турама. Алай а... Алай а сен келиб, «хо» демесенг, атын да сагыннык тылме. Хапарыбыз джайылганы себебли, мен спз джашагъан джерледен эрекме. Кел, сакълаб турама.

16

Алиматны бетинден кыуанганы танылмады. Борис баш энишге къараб, джукъ да айтмай сагъышланды.

— Барын да ётюрюк айтады дерге джарамаз, аны джюреги кыйналганына не сёз барды?! Мен, табхан анасы болгъанлай да, Зариятны этиб кетгенин кёлтюралмай турама. Мени атыб кетгенин тюз джазады, алай а кызыны юсюнде аны да махтапыр чоту джокъду. Иги сагъан, биз адамланы кемликлерин санай билгенча, кесибизниклени да бир кёре билге эдик. Энди бу къагытха тынгылагъан бизни терслемай не этерикди! Таб, мени джюрегим да Зариятха джангыдан кюзгъалыб квалды. Солтан а «айыбсызчыкъ», «гноахсызчыкъ»... Ма аллай сёзле тылмюдюле, джарлы тиширыуланы кыйсы джанына да бюкген...

Ол кеси-кесинден юркуюб, элиден илгизлик болуб айланыр да, мен кыз сабийни аны ызындан кёзкёрмезге керме... алаймы ушата эди?.. Ары дери бир бурула олтурсун Солтан!.. Бюгюннге дери сан этмей, кыуалганын кыуоб турганды, энди уа, кыз керекди. Кеси кибик мазаллы кызыны табса уа, бюгюн ата болургъа огъаймы дерикди... Алай болса да, Алимат, сёз кышарыкъ тылме. Ол атанг болганын мен сеннге кыуру да айтама. Сагъыш эт. Ючюнчюге сен да терсейме... Ол сени табхан анангы энди къатына кюяргъа, атын, эшитирге сюмейди. Сен а? Анангдан алай айырылыб квалаллыкмыса? Ары барама десенг а, сен барыбыздан да ёмюрлюкге айырыллыкса. Ёзге бла тыл, анда школгъа кирликсе, бошасанг, анда ишге саллыкдыла, кимге болса да джалгъарла, сора—сау керейик! Бир сагъыш этигиз аны бу письмосуна... Ма, джаным, джылата да билген, джырлата да билген эркиши!

Ишил юсюнден а тюз айтады. Анда иш табыллыгына кюл салыб кююгъуз. Ий, ишлерикге, джарай билгеннге, иш табылмагъан джер кёргенмисиз? Бизде иш джокъмуду?.. Бизни заманыбызда огъуна, ма менича къарангы кызылагъа да табыла эди иш. Къуллукъчу болмагъанлыкыгъа уа, биз да юйде джумушха джарай эдик. Ма бу кюлланы кёремисиз? Джабагыдан тыбына эшген, джюн титген, билезикден шынтагы ийирген, кыппа къатлагъан, таб, айтдырмай кюймай эсенгиз, тасмадан тиккич кыйгъан кюлладыла ала. Эркишиле кюшда, малда айланган заманда биз алагъа гён чарыкъла тиге эдик, кесибиз джерк бояу этиб, бой эдик, талкъы бла ийлей эдик. Сиз да бир тюрлю дунягъа туугъансыз. Билим-акъыл да, оноу-иш да кюлугъуздады. Сиз бусагъатда иш табасыз деб, сизге бююреумю этсме... Айтырым, кызчыкъ, джаным, сениге ушагъан болсун, «кеси джыгъылгъан—джыламаз» дейдиле. Майна, Зарият кеси джыгъылганды да, меннге ауузун джарыб, бир сёз айтыргъа къарыуу джокъду. Мен кишини гноахына киррге сюмейме, аллах сакъласын! Алай а, сен анга джууаб джазмай чыдаямасса. Джазгъангы ийиб кюйгъунчу меннге бир окъусанг, ёзге джукъ излемейме, — деди Апуаджан.

— Мен анга джукъ да джазарыкъ тылме,—деб Алимат къашын-башын туюдо.

— Нек? Джазаргъа керексе. Атангы биринчи письмосуна къалай тынгылаб кюярыкъса? Болмай эсе, аны терсликлерин тиз да джаз. Джюреги кыйналыб турмаз да, сени не ючюн суугъанынгы билир,—деб Борис, аны сан этмей сёлешгенине сейирсинди.

— Сени атанг быллай къагыт ийсе, сен джазарыкъмы эдинг?

— Алимат, ол кюн огъуна джазарыкъ эдим,—деб, артдан бир кесек сагъышланды. — Алай а не джазарымы айтмайма... Джюрегингдегин тегерге аллай таб чурум чыкыганды. Таукел этмей эсенг, экибиз да джазайыкъ.

— Керек болса, мен кесим да билликме джаза. Ол излеген: мен эки анамы да сёгюб, бютеу терсликни алагъа кюреб: «энди къатларына басарыкъ тылме» деб джазсамды. Анам, сиз бу ишде джангылгъаныгъыз хакъды. Мен сизни ариулаб джазарыкъма. Ол а аны кёлтюрлюк тылдо. Сора эски джараларын кюзгъаб нек кюрешем? Андан экибизге да, Солтан бла кесиме айтама,

түюкнү къарасы чакълы бир себеб джокъду. Не уа мен барыб, анга келинчикле сайлай турлукъма, иги къуу-ансын.

Атам мени келечиликте, тоюна чакъырады. Борис, сен алай ата эшитгенмисе? Алай аталы болгъандан эсе, ёксюз болуб квалгъан кёб да ашхыды. Баргъан да этмейме, джазыб джюрегин да кыйнамайма.

— Бармазлыгъынгы мен да сюеме. Алай а джууаб къайтар. Ол сенден умутлу болуб аллынга къараб турлукъду. Юй оноууна не айтырыкъ эсенг да, къарамай джаз. Къайгырмаз, атасына сёз кшошхан айыб тюлдю. Ол да инджилир ючюн квалмагъанды. Керекспз затланы тизиб, джюрегин кыйнама,—деб Апуаджан азыгъы къайгылы болду. Алиматны кёзлеринде джыламукълары джылтырай, аргы юйге кирди. Борис ызындан атлаб эшикни ачханлай, Алимат бери айланыб:

— Кирмегиз бери! Мени кесимн кююгъуз,—деб эшикни кысды. Борис джукъ да айтмай, башын булгъай, эшикге чыгъыб кетди. Апуаджан азыкны джыйыб, ол юйню эшигин ачханында, Алимат орундукъга баурундан квалланыб, эки кёзю кёбюб, сынгый тургъанын кёрюб, юсюне алынды. Билегинден тутуб кюбарды.

— Атама да бармайма, анама да къайтмайма! Не игиликлери ючюн къайтырыкъма?.. Ауруб, рахын болуб, кеслерини къарыулары башларына джетмейми турадыла? Экисп этген да тойгъанлыкъды! Артыкълыкъды! Мен алагъа керек тюлме. Аман тюшню игиге бургъанча, дагъыда мен аланы ариуларгъа, кборууларгъа кюрешеме. Ала эспргенлик бла бир-бирин танымай айланадыла. Меннге уа окъургъа, билим алыргъа, джашаргъа керекди. Мен аланы къайгыларыным джюрютейим, башымы къайгысыным этейим? Огъай, ала баргъан сокъмакъ меннге джол тюлдю, аны билсинле. Мен джашауда алджагъан, энчи сокъмакъланы излери тюлме. Адамла джюрюген джолну барлыкъма. Абысам, бири кюлун узатыб кюбарыр,—деб зуккочукъ эте, Алимат кесин тыялмай берги юйге кирди. Апуаджан аны кёлюн не бла джазаргъа билмей:

— Алимат, эртденбла Борис да сени бла бара барлыкъ болур?—деб ауазын аз эшитдире сорду. Алимат анга хыны къараб, чюйре джууаб этди:

— Нек сора? Уллубуз, гитчебиз да юйюбюзге келген кюнакълагъа тагъылыб айланмасакъ ырысмыды? Мен

кишиге да къарамай кетерикме. Ол, къайры барлыкъ эсе да, артда барыр. Аны энтда эки кюню барды.

— Нек чибинлейсе, кызым? Аны ючюн не боллукъду? Борисге уа алай къалай айтаса?

— Айтырыкъма, анам! Бюгюн Борис болгъанлыкъгъа, тамбла ол да не Ашот болур, не Солтан болур. Керек тюлдю бир да! Мен да, квалгъанлача, атам-анам бла джашаргъа термилеме, аны ангылаймыса сен?

— Термиле болурса, бала, мен сеннге джукъ айтмайма, кычырма кесинг да алай, ол джаш эшитсе, бери кирмей, бериб кетерикди,—деди Апуаджан.

— Кетсин! Аны бламы кюркютаса мени?!

— Огъай, иги кызы, алай телчик болсанг а, унарыкъ тюлме. Бир терсейген эркишини кёрдюнг эсе, ачыуунгу мынданмы аллыкъса?! Сора эркишиле бары да аллайла эсетс, джашау къатышыб квалмай, кваллай турады...

— Къайдам, мен аны неси билейим,—деб, Алимат бнягъынлай чорт джууаб этди. Борис эшикден киргенлей, Алиматны кёзлерине битиб:

— Сен энтда кесинги кыйнагъанса,—деди.

— Къалай кыйналмайма: ма бюгюн мени анам, атам юсюме ёрге туруб, кереклиме къараб, мен да кёлюмдегин айтыб, джолгъа мени алай ашырлыкъ эдиле...

— Алимат, энди биз кесибиз да уллула болгъанбыз. Бизге чайнатыб квалдырыргъа керек тюлдю. Сен универсететчи, мен тенгизчи, болушсакъ, биз болушайыкъ. Энди сен эки джылдан халкъны сабийине акъыл юретирик кызса... Сени эте тургъанынги кёрген а сабийчикди деб кюярыкъды. Мен анамы, юйюмю табмай къайтмазгъа ант этиб келген эдим. Табмадым... Ологъай эсенг, бери келиб, соруулаб башлагъанлы адам ишекли болурча хапар да эшитмейме. Аны ючюн, ма ёлмей турама. Ёллюк да тюлме. Алай а, мен аны табмай да кюярыкъ тюлме, не кесин, не кыбырын. Ёзге зат кюлдумдан келмесе да, аны юсюн джабыб тургъан сууукъ топрагъын кучакъларма, юсюне квалланыб кёлюм кенгигинчи бир тёюлюрме...

Аны бу сёзлерин эшитгенинде, Алимат бираз эс джыйды. Бетин джуууб, ичинден ахсыныб, бнягъы пцсьмону кюлуна алды.

— Анам, мен мынга джууаб джазайым, артда сеннге окъурма,—деб бнягъы юйюне кирди.

— Джашым, ол ишин бошагъынчы, сен бир аузлан-

чы, — деб, аллына тауукъ эт салды. Джаш унамагъанында, Апуаджан биргесине кеси да олтурду. Экиси да лахор эте, ауузлана тургъанлай, Ханымсат кирди. Столну кыйырына олтурду. Ол бюсюреу излеб кю-решмей, тѣгюлюрге хазыр болуб тургъаны бла, сѣзге-кьошулду.

— Апуаджан, сизде кыйынлыкъ энди меннге кѣчгенди. Эркишилеге къара кюн келсин огъесе!.. «Къатын бла джан бирди» дейдиле да. Алай айтмагъыз да къан джауарыкъла, «Къатын бла джау бирди» десе-гиз а!.. Джаугъа да адам ъзге не эгерик болур эди... Ма эки сабийин атыб кетгиди, къайдагъысын да билмейме, бир къотур капек бла атларын да айтмайды. Къышха кийимчиклери джокъду, отун мадар эте кетмегенди, джаханимге кетерик!—деб ауузуна тюшгени аялмай, джашха да ангылатыр ючюн орусча келтире тургъанлай, Борис къашын-башын туюуб анга къарады.

— Айыб этмегиз, бир сорайым: аллай «аманнга», «итге» сизни зор бла ким бергиди?—деди ол.

— Киши да огъай. Зор бла берирге кимни да не иши барды?!

— Сора къалай баргъанса да?

— Да кесим баргъан эдим. Къайдам, тиширыу эрге баргъан адетди, джашчыкъ.

— Да, эгечим, ким болгъанын да билгинчи, таныгъан да этгинчи, эки кѣзюгюзню къысыб, джаныгъызын харам этиб, мыллык атарча не кыйынлыгъыгъыз бар эди?.. Сагъыш этмей, ышаргъан, арну айтхан эркишиге тагъылыб нек къаласыз? Ма бу кюнлеге джетеригизни нек билмейсиз?! Сиз бир айны кука сѣз эшитир ючюн, джашауугъузну кѣбюсюн аман бла нек ашырасыз?

Ачыу болгъанды да мен оздура да болурма, кечигиз. Алай а мазаллы къатынла, бирер-экишер сабийни къолларындан тутуб, аллыгъыз тюбегеннге тарыгъыб, тыхсыб айлансагъыз, кѣл кенгдиририм келеди. Сыпатыгъызгъа, чырайыгъызгъа керек тюл, билимгиз бар. Сора бу кюнлеге нек джетесиз? Оюмсузлукъ бла, алдануу бла, кука сѣзге кесигизни терилтиу бла, эркишиге эсигиз кетиу бла джетесиз. Аллына къарамай атлагъан абынган этеди.

— Мен Апуаджаннга тарыгъуу аятама деб келген эдим, сен а, иги джаш, керегим бериб атдынг да, ичингде къалсын ансы. Сенден эшитген сѣзюмю мен атамдан, анамдан да эшитмегенме.

— Эшитмегенинг танылыб турады. Эшите турсанг, ким билсин, джашауунг бюгюнден башха болур эди, — деди Борис. Аны ушатмай, Ханымсат, Апуаджаннга айланыб, башсызыракъ этиб, къарачай тилде.

— А къыз, бу къонагъыгъыз сезмесин деб атын айтмайма, джаш адам болгъанлай, асыры къартгуна кѣреме. Башына джетгенин, джетмегенин да къуйду... Тоба, мен да аны къонакъ хатерин этеме ансы, «андан сеннге не джетгенди» дерге уа билликме,—деди. Аны джанына тийгенин ангылаб:

— А къыз, Ханымсат, айтханында терс зат бармыды?—деб сорду Апуаджан.

— Огъай, меннге салгъан айыблары тюздюле, алай а, юйюнде бир адамына сѣлешгенча, къыджырагъа джетдириб, асыры оздурады.

— Да, хариб, ол юйдсгенин не болгъанын билмейди. Аскерде тенгчиклери бла юрениб къалгъанды да, аузун тыялмайды. Аллах ючюн, джукъ зат айтыб джанын кыйнама, тынгыла да къой,—деди бягъы Апуаджан.

— Эртденбла кетемс, ашырлыкъмысыз?—деб, Борис Ханымсатха къарады. Ол джууаб этгинчи:

— Огъай, бир-эки да сагъынма. Мен иймезлигим айтханма. Энди аны бла тохта. Эртденбла Алиматны ашырайыкъ,—деб, амма джумушуна бурулду.

— Апуаджан, бютеу билгеними болумуча тизиб, Солтаннга джазгъанма. Къызчыкъ кеси биледи. Джууаб алмай турамысыз?

— Алгъанбыз, Ханымсат, аллында не болду эсе да мен сартын, энди сеннге разы болгъанма. Ол гюнахны юсюнде къоймагъанынгы акъыл иш этдинг.

— Да не джазады? Не айтады? Ийнанганмыды?

— Ийнанмай, къолунда туугъан къызына, аллахны алдагъа эди сѣз табмаса. Кечмеклик тилейди. Кесине чакъырады. Къатын ала айланама дейди. Айтыр зат табылмаймы къаллыкъды.

— Къатын деген неди? Болмадымы муну къатын алгъаны? Андан сора иш-кюч да джокъмуду мынга?

— Къайдам, Ханымсат, аны уа билмейме. Аны къатын алыуу да тамам сизни эрге барыуугъузчады. Этерин этиб бошагъандан сора сагъыш этиучюледенди. Сѣз къошаргъа не ишибиз барды. Аймыса, къалай суйсе, алай этсин башына эркин бир адамды, артада кесин тартар.

— Къзы уа не айтады да? — деб, Ханымсатны соргъанын эшитиб, ол юйден къагъыты бла Алимат чыкъды.

— Мени анга къыз болурум, суйсегизми этерик эдигиз бизни тюк-тюк?!.

Дагъыда «къызы не айтады?» деб сораса!.. Мени орнумда болсанг, сен не айтыб джууаб этерик эдинг?.. Ол бююн меннге бир башха адамды, сизни игилигизден, аны билемисиз?!

— Нек болады киши адам? Ол сени атанг болгъанына ма мен кесим шагъатма.

— Меннге сени шагъатлыгъынг керек тюлдю. Сен къаллай шагъатлыкъ этгенинг биле болурса. Манга ата керекди, керти ата! Ангылаймыса? Аталыкъ этген ата! Терек кибик мазаллы болуб бошагъанымда да ол мени тюрсюнюмю танымайды... Не этесе деб сормагъанды. Мени энди тоюна чакъырады. Джумуш керек бола болур, — деб Алимат тик джуууаб этди.

— Къызчыкъ, бала, джаздынг эсе, былай Хапымсат да тургъанлай бир окъу, къор болайым джанынга, сора чумаданынгы джыарса, — деди къарт анасы. Алимат окъургъа суймеди, ким билсин, Ханымсат ючюнмю этди, огъесе джюреги аталыкъ эталмагъан атасына къыйналгъанданмы разы болмады... Чыртда къоймагъанларында:

— Мен кёб джазыб кюрешмегенме. Ушатсагъыз, къалсагъыз да мен башха тюрлю джазарыкъ тюлме, — дей окъуду:

«Солтан!

«Багъалы атам» деб, башларгъа мен да билмей къалмагъанма. Не этейм... алай айтыргъа тилим айланмады, къолума джаздыралмадым. Эшта, ата деген уллу, сыйлы сёз алай кеси аллына айтылыб къала болмаз. Мен акъыл-балыкъ болдум. Керти да сени баланг эсем, бююннге дери саумуду-шаумуду деб къалай джокълаялмадынг? Къагъыт иерге ийлыгъа эсенг, кимге да табылгъан телефонну алыб, юч сёз айтыб, сорургъа эки капегинги къалай къызгъандынг? «Табхан балама джолда тюбев къалсам, не айтыб бетими кёрюзюрме», — демедингми? «Танымай озуб кетерме» деб, къызынгы тюрсюнюн кёрюрге къалай излемединг? Ким не этген эсе да мени сеннге тюк чакълы бир терслигим болгъанмыды? Аны нек джазмайса? Мени алай

бек излей эсенг, «Сизни амалтын элими, джерими къоюб кетдим» деб къалай айталаса?! Юйдегисии суйген аланы къоюбму къачады?! Айтыуунгдан, бизни асыры суйгенден, бизден башынгы тас этиб айланаса. Сен менден къачыб, мен да сени кюсей, кёрюрге термиле къаллай бирни барлыкъбыз?! Кел деб, мени Сибирге чакъыраса. Ата эсенг, кесинг келиб элтирге керек тюлмю эдинг?! Нек чакъыраса? Тансыкъ болуб? Огъай, тансыкъ таныгъан адамларына боладыла. Ёмюрюнг кёрмеген къызынгы кёрюрге? Таныргъа?.. Огъай, къатын сайларгъа, келин алыргъа!.. Ёге ана сынатыргъа!.. Мен бир къыз сабийме, аны юсюнден джазаргъа бетим джетмейди. Меннге биринчи письмонда да аны тартымай къалай джазалдынг?.. Кёлюмдегин джазаргъа къолум ручканы тутмайды. Къысхача, сеннге да, анама да разы тюлме. Кесигиз саулукъдан меннге ёксюзлюк сынатдыгъыз. Терсни-тюзни айырлыкъ кесигизсиз. Алай а экинг да мени юсюмде ойнадыгъыз. Къатылыкъ эте эсем да, билмейме, ёзге кечаллыкъ тюлме. Тоюнга баралмайма, айыб этмессе.

Керти атаны кюсеген Алимат».

Къатынла бир-бирине къарашдыла.

— Къызым, асыры къаты джазгъанса, не айтсанг да, ол сени атангды, — деди Апуаджан.

— Иги джазгъанды. Аллайла, бачхада сары тамазача, тамырлары бла джыртылыб атылсала, игиди. Аллай атагъа аллай письмо керекди.

— Айхай, Ханымсат, анга киши иги атасын бермез. Кючден тешиле тебрегенди. Алай джазыб, къатдырса уа, сора ол атадан къол джуу.

— Анам, ол ёмюрю да тешилмегенлей турады. Андан бек къатаргъа мадары джокъду. Меннге кюру тукъуму бла, къагъыт бла ата болгъан — ата тюлдю. Мени баласыча кёрмегени, мен атамча кёраллыкъ, тюлме, ангылай эсегиз... — деди Алимат. Магъанасын соруб, Борис да андан джумушакъ джазыллыгъын суйдю. Алай а Алимат киши айтханнга да ийилмеди. Ол кюн ингирде къызыны письмосу атасына кетди.

Ханымсат бу юйге бурунча джарашыб, кечени бир заманына дери ушакъ этиб, эрикенинде, кетди. Алимат кече орунда сагъайыб, тынчлыкъсыз болуб, ары-бери бурула, тангын атдырды. Борис да бююн кюнле-

ден эртде кьобду. Пелерин да хазырлаб, кюн тие, юйден чыкьдыла. Алиматны кьаны тюрленибди. Ол селеширге суймей, соргьанларына башын кьымылда-тыб, не «хо», не «огьай» деб кьояды. Борис аны чеданын алыб, алда барады. Апуаджан анга эртденли айтхан сёзюң бир кьауум анала беш кюннге да айга болмазла:

— Балам, адамланы пчинде турлукьса, адамла бла боллукьса. Ала атлагьанча джюрю, ала айтханны эт, абынмазса. Джолунг, нишиг терсее тебресе, адамла-гьа сора тур. Джыгьылгьан кюнонгде ала сеннге кьолларын узатыркьдыла. Атанг бла апангы юсюн-ден оноунга сёз кьошмайма. Джашарыкь кесингсе. Борисни юсюнден айтыргьым а, мен излеген: ол бю-кюн бла тамбланы былай кьалса эди, алай а бир бек кесин атханды да, мыдах этерге суймейме, сора да-гьыда сагьыш этгенме да сеннге джол нёгер болгьа-ны да игиди. Барыгьыз. Не да болсун, ол ёксюзно мыдах этме. Бир кесек сёзю артха салмай селешген джашды, алай болса да эркишини мугур болгьаныш суймейме. Мени экинг да унутуб кьоймагьыз. Энди почтагьа джюрюючю боллукьма,—деб, Апуаджан сё-леше тургьанлай, вокзалгьа джетдиле.

Бюгюн танг аласындан огьуна кюн кёлтюрюлюб, тегерек ачылгьанды. Кёкде, булутланы пчинден, джай-гьы кюнню таяклары тийиб, джерни мылысын кеб-диредиле. Паровоздан бурулуб чыкьгьан тютюн, ти-тилген джюнча, кьараууз бетли болуб, кеннге джай-ылады. Адамла джюклерин кёлтюрюб, миниб тебре-гендиле.

— Джашым, мыдах болма. Энди кесинг да хайт деб адам болгьанса. Аллах айтса, сен адамларынгы та-барса, термилген анангы кьолуна джыйылырса. Ары дерн уа ма, кесинг тургьан юйюбюз сеникиди.

Сеннге мен анангы орнун тутарыкьма деб айтал-майма, алай а адамла бир-бирине билекдиле, мен сени ана керекли этмезме. Минигиз, бала, кечикмегиз, эки-гиз да бир джерчикге олтуругьуз. Борис, Алимат сен-нге аманатды!—деб Апуаджан кьолларын тутханлай:

— Анам, Борисни уа кимге аманат этесе?—деб ышарды Алимат.

— Сеннге, кьызым. Сакь бол! Экинги да аллах тю-зетсин,—деб, хотасыны кьыйыры бла кёзлерине узал-ды.

— Анам, кесинги кьатдыр! Биз сени мыдах этерик тюлбюз. Джаза, хапар билдире турлукьбуз. Бошасакь сени кьолунга келликбиз,—деб Алимат вагоннга мин-пгенден сора бери айланыб кьычырды.

— Аллах келтирсин экинги да!—деб, Апуаджан сюелиб тургьанлай, кьонгурау кьагьылды. Кьолунда сары байракьчыгьы болгьан, темир джолчу, сызгьыр-ды. Чархла джыгьырдаб тебредиле. Борис бла Алимат терезени тюбюнде олтуруб, бери кьол булгьай, бир-бирлерине кьарай да ышара, уллу джолну кетдиле.

17.

Адамланы кёбюсю эшитгенлерине пьнаныб кьа-лалмайдыла. Ала ишекли болуб, сорургьа ёчдюле.

«Мени хапарымы билгенле сора не болуб кьалды-ла, андан арысын да айт»,—деб хаман чучхуб сорур-гьа кьалдыла. Не этерик эдим, барын да болумуча тиздим.

Заман мени джашауумда кёб затны тюрлендирди. Сау эки джылны ичинде Алимат бла мен джангыз эки кере тюбешгенбиз. Айхай, ол алкьын окьугьан этеди. Мен а джуртума кьуллукь этеме. Бир-бирибиз-ге гурушха этер сылтау джокьду. Алай а, тюзю, джаз-гьаныбыз тохтамайды.

Бир кюн кеме бла кетиб баргьанлайыма, ичинде кьайсы эсе да:

— Борис! Письмо келгенди! Терк джет!—деб кьы-чырды. Кьайсы болгьанын ауазындан таныгьан кьый-ын эди, тенгизни толкьунлары, айхай, сёз ангылат-сала уа... Не джашырыу, ийнанмадым. Кьайсыны кьар-ны ауруб айтады, кьайдам. Кьарасам, бир гынтдылы тенгим болуучан эди, ышаргьанын тыяргьа дыгалас эте, келе турады. Кьатыма джетиб: «Ахыры, алыр мадарынг бар эсе, джюйюсхан, алтын этеклеринге ба-шым кьопакьды»,—деб, башын тобукьларына дерн ийилтиб, тёртгюл кьагьытны хурджунундан чыгьарыб, эки бармагьы бла бир мюйюшюнден тутуб тюз эки кёзюме тиреди. Шагьрей хат болгьанын эслеб кьа-расам, тюбюнде «Алимат» деб тура... Кьууанч тыбырлы болуб, джашладан бир джанына джанлаб, эрлай ичин ачдым. Эки кёзюм кьагьытха битдиле. Антсыз джаш-ла, бир-бирлерин тюртуб, кёзлери-башлары бла мени кёргозюб, кьым-тым этедиле.

«Багъалы Борис! Къайгылы заман джууукълаш-ханды. Тынчлыгым кетгенди. Энди юч ыйыкъдан экзамен берирге керекме. Огъай, «не бек къоркъады» деб кёлюнге келмесин. Ийнан, иш анда тюлдю. Сен таныгъан къарт амам Апуаджан ауруб къалады деб, ичимде джаным джокъду. Аны къарыу кетгенча, адам танымазча тюрсюнге киргенин кесинг кёрген эдинг. Къыйынлы джан, ол болумда да, кеси джангыз къалганды. Ол меннге туугъан амам, эм татлы тенгим этмеген игилкни этиб турганды. Мен аны суймей не этейим?! Дуняда меннге андан багъалы адам джокъду.

Айхай, сеннге да сагъыш этмей чыдайлсам, нек джазыкъ эдим. Бу къайгылы кёзюуде, иш этиб, сени унутургъа да кюрешеме, не келсин, джюрегими тёрюне тюшгенсе да чыгъарып хыйсаб табмайма. Эшта, экзаменлерими бошагъынчы энди тюбеяллыкъ болмазбыз. Алай таб болур. Кеч мени, багъалы наным Борис!»

Алай табды деб нек джазады? Алимат къаты джюрекли къыз тюл эди да... Энтда сау юч ай... Мен бир сылтау бла барыб кёрюрге боллукъ эдим, Ростов хазнамыды... Ол энди анда окъуйду. Талай сагъатха... джетерикме... Огъай былайда мен ангылаялмагъан бир сылтау барды. Ёмюрде да къызны сёзюне ийнанма деб, тюз айта болурла. Аны джюреги — Кавказны хауасыча, бир кюннге джюз кере тюрленеди.

Кемеде биз бир юйюр болуб бошагъанбыз. Бары да джанынгдан юлюш этерча адамладыла. Алай а энчи хапарынгы, суйген къызынгы билселе, джашау берлик тюлдюле. Самаркъаулаб, бешиш этиб, ызынгдан кюлюб турлукъдула. Оюн олду. Аны биле тургъанлай, сора мен алагъа ичимими тегерик эдим?.. Огъай, аллай телиле энди тууарыкъдыла.

Къагъытны аягъында Алимат мени сабий джылларымда татлы тенгиме — Олгеге тюбегенин джазады. Мени экиси да сагъыныб сёлешгенлерине не сёз барды. Алай а мени Алиматха сют ийиб тургъаным билген эсе, аз кюлмедн...

Ол керти да мени тенгим Олег эсе, бек гынтдылыды, налат. Анда джатмагъан къайгы джокъду. Алиматдан адресими алыб, меннге хапарын нек джазмагъанды? Андан уллу сейирим джокъду... Огъай, ол

башха Олег болур. Алиматны кука кёзюклерин эс-легенлей, дунясын унутуб къойгъан болурму...

Эй-й, сиз билмейсиз... Алиматчыкъ алай болгъанлай, кёблеге джюрек ауруу бергенди...

Алиматны ол къагъытына мен мычымай джууаб къайтардым. Ол да джазарыкъ болур деб тура эдим. Бир тизгин да сызсанг а! Аллына къаратыб турады. Энди мен не этейим? Арабин, ийселе, барыб, кёзюм бла кёрюб келirmi эдим? Иерлеми? Ийселе да, не айтыб барайым? Бир таб сылтау керекди. Телефоннга чакъыртыб, сёлешгеннге къалай болур? Айхай, киритли кюбюрча, хадауус телефон бла джугъун билдирирми?..

Амалымы тауусуб, Василий Николаевичге оноу сордум. Ол мени тенгимди.

— Борис, джыгырам, кесинги аллай бир нек къыйнайса. Дуняны башында сеннге андан сора къызмы кюругъанды?.. Комсомолчуланы джыяйыкъ да, сюзейпк... Не айтханларын эштирсе. «Сорулгъан иш — сёгюлмез» дей шойдула да? — дедн ол.

— Энди сен асыры озма... Мен сеннге адамса деб турама, сен а мени сёзюмю селекеге буруб бараса, — дедим тёмей.

— Тохта, сеп оноу керекли болуб, дыгаласдаса да?.. Энди иги тынгыла. Мен сени орнунда болсам, мени ашдан-суудан айырыб, джукъусуз этген мёлек кесине джалындырыгъа излесе, сен алай ийнан, «Джолунг мамукъдан!» — деб къоярыкъ эдим. Къайры джаханимге суйсе, ары барсын. Мен сеннге бир кере керек тюл эсем, сен меннге минг кере да керек тюлсе», — де да къой. Эшитднйгми?! Кесини сыйын билген эркиши джалынчакъ болмай, алай айтыб къояргъа керекди.

— Ой алан, сен не орайдаланы айта тураса, сен алкъын къара ийнекни кирин басмагъанса. Алай айтыб къойгъан сеннге уа тынчды. Сени джюрегинг эзилмейди, аны ючюн деб, сени кюушеннгенинг бузулмайды. Мен Алимат ючюн, ийнанамыса, керек болса, къаядан секирирге, шынкъартха кирирге хазырма.

— Ого! Къызла ючюн къайсы къаяладан чынгагъан эдинг, къайда отха кирген эдинг?.. Ийманын алай болсун огъесе!.. Кирмей а сен, ахыры адам кирсе! Мени да болганды аллай суйгеним. Ол да ийген эди, таб, сеникинден да палах къагъыт. «Мени бу ыйыкъда

кѳоратмасанг, сени тенгинг мени кѳоратырыкъды, ар-тда билмеген эдим деме»,—деб, джазгъан эди кюн-кѳрмезлени бири. Мен сенича эс ташламадым, шекер гыртча эриб кѳалмадым, джалынмадым. Химия-механика техникумну бошай айлана эдим. Экзаменле кѳай-гъылы эдим. Кѳб затны унутхан эдим да, кече, кюн да хазырлана эдим. Сени акъылынг бла мен аллай кѳыз-гъа не айтыргъа керек эдим? Мени да, дупияда олсуз джашау джокъду деб тургъан заманымды. Сени керти джюреги бла суйген кѳыз, сенден сора башха джашла-гъа акъылы бѳлюнмсе эсе, сени табсыз заманынгда эки аягъынгы алай бир уюкъгъа сугъарыкъ тюлдю. Ким-ге да эси кетиучю, асыры эрке юреннген кѳыз эсе уа, барма кѳой, аллайны кѳорагъаны игиди. Мен анга сенича асыры джунчугъандан тилими чайнай турмай:

«Иги кѳыз, кесинги тыялмазча кыскыныкга кириб тура эсенг, бар. Кимге суйсенг, анга! Чырмау болуб, джолунгу кесмезлигиме ийнан»,—дедим да кѳой-дум. Ол кюн огъуна мен андан арт айырдым.

— Да не болуб кѳалды да?—деб сордум.

— Не болукъ эди... Экинчи кюн огъуна кимге эсе да тагъылыб кетген эди. Тюзю, мени тенгим да уна-магъанында, бир башханы табхан эди. Телиле, оюмсуз-ла, юрсюрле алкъын кѳбдюле, — деди тенгим терен ах-сына. Дагъыда бир кесекден шыбырдагъан таууш бла:

— Кюеу техникумчу бошаб, заводда ишлеген хапа-ры барды, — деди.

Байрым кюн иигирде библиотекагъа кириб, тен-гизчилени юсюнден чыкъгъан газетни окъуй тургъан-лайыма, кюллюгюн кючден тыя, Вася кирди.

— Борис, Олегни таныймыса?—деб гузаба сорду ол.

— Нек таныймайма сора,—дедим.

— Алай эсе ма, бу кѳагъытны сени кесинге пйгенди.

— Кѳагъыт сени кѳолунга кѳалай тюшгенди?—деб Васяны кысдым. Ол харх этиб кюлдю.

— Да ким болса да сени кѳолунга берирге керек болур эди... Огъесе, былай учуб келиб, хурджуунга тюшюб кѳалсамы сие эдинг? — деди тенгим. Джукъ да айтмай кѳагъытны алдым. Алай а аны кѳатында окъургъа суймедим:

Аз зат джазылмайды кѳагъытда. Вася билсе уа—ол-сагъатдан бюеу кеме да билликди.

— Вася, тамбла тенгизге чыгъабыз, хар неда джа-рашыбмыды? Хазырлыгъыбызгъа бир кѳз джетдир.

Мен да бусагъат ызынгдан джетейим,—деб тиледим. Ол мени муратымы тюз ангылаб, джууаб этмей, терк чыкъды. Олегни кѳагъытын окъуб башладым.

«Борисчик! Биз бир-бирибизни кѳрмегенли ненча кѳыш, ненча джай кетди!.. Алай а мен айтырыкъ ха-пар башхады. Сени кѳууандырама деб джазгъанлы-гъым тюлдю. Джюрегинги кѳыйнама, ѳзге кѳайгъы-сын этмесенг, кѳуру кѳалыб кетерге боллукъса. Алимат бла сени арагъызны билгенме. Энди иги тынгыла. Анга кече, кюн да келечиле джюрюб, экзаменлерине хазырла-ныргъа кѳоймай тургъанлы ыйыкъдан артыкъ болады. Билемисе, Алимат аны менден джашырыргъа кюреше-ди. Алай а, тенг кѳызлары айтыудан, бир кѳарачай джашха бара айланады. Джаш инженерди. Тау эллени биринде совхозда ишлейди. Элни аты тилми учунда айлана турады.

Ашыкъ! Насыбынги кѳараб тургъанлай тас этиб кѳояргъа башлагъанса. Тойларын экзаменден сора би-ринчи байрым кюннге болджал этгендиле. Эсима тюш-дю, джашны аты Таубатырды. Айыб этме. Тенгинг Олег».

— Ма, оюн десенг, оюн!—деб, сейир болдум. Али-матны меннге аллай тюрлю кѳагъыт нек ийгенин сезе башладым. «Экзаменлеге дери кѳрюшюрюк тюлбюз. Таб, алай болгъаны игиди» — деб, нек джазгъанын энди тели да ангыларыкъды. Экзаменлеге дери келиб, джолума чырмау болады деб кѳоркъа болур. Арам-кѳа-ран этмей барыргъа керекме. Болур болуб, иши тыныб тура эсе уа... Мени бла сѳлеширге да турсунмай кѳой-са, не этерме... Кесиме кюлдюрмегеним иги болурму...

Арабин Кѳарачайны эм узакъ эли деб а кѳайсы элге айта болур... Хурзукга?.. Архызгъа?.. Огъесе Элкъуш-хамы айта болур? Кичи Балыкъгъа айта тура эсе уа?

Таубатыры уа кимди экен? Уллу кѳллю, ариулугъу кѳзню кѳаматхан Алиматха кесин суйдюрюб кѳалай кѳоялды?.. Алай а аны бети болса, ол башхагъа сѳз тауусуб тургъан кѳызны башын аурутмай, кесине ма-дар излер эди.

Эшта, ол мени Алиматсыз джашауум кѳара кече боллугъун эскералгъан болмаз... Алай болгъаны ючюн Алимат меннге сѳз тауусханын андан джашырырмы... Эшта, эшта... — Алимат аллай тюлдю. Джашыргъан эсе уа, сора ѳмюрде бир кѳызгъа ийнанмазгъа керекди.

Вася мени джунчугъанымы эследи шойду да:

— Борис, не болгъанды сеннге? Къагытынг а неди? Сени къанынгы ол бузду дейме... Былай тучу, аны мен дуккул-джурун этиб атайым... Кимди джазгъан? Айтчы, некъ тынгылайса, ол сени адресинги унутурча этейим, — деди ол.

— Не этерик эдим?.. Андан джугъуму джашыралмадым. Къагытны кёрюздюм... Тылпыуун чыгъармай окъуду. Ол тишлерин жыгъырдатыб, былай айтды:

— Ма бу бош зат юционю бузулгъанса былай?.. Ай, сени огъесе... Барма къой, кимге бара эсе да... Не этесе муу!.. Башынгамы ураса!.. Уллу Къарачайда ариу къызланы артлары болубму къалгъанды!

Сен, ийнан меннге, аны унутдуруп къызла табарыкъбыз. Борис, сен ачыуланма, ёзге мен къызлагъа не айтырыгъымы билемисе? «Мен сеннге керек тюл эсем, сен да меннге керек тюлсе», — дерикме. Мен кёлюмдегин айтама.

Тенгим джюрек джазаргъа деб айта тургъанын мен ангылайма. Ариу, акъыллы къызла къайда да табыллыкъларын мен да билемс. Алай а Алимат табыллыкъмыды? Ол — дуняда джангызды. Экинчи туура аныча къыз табыллыкъды деб мени, сау эл джыйылса да, ийнандырмас. Айхай, Василий аны ангылаялса уа, некъ джазыкъ эдинг?!

18

Бир ыйыкъгъа башыма бошлукъ алып ююн мен табмагъан сылтау, мен айтмагъан ариу сёз къалмады. Буйрукъда уа: «Юйдегиси себебли...» деб джазгъан эдиле. Къалай-алай болду эсе да, мен башымы алыб ычхынганлай, даурлу, мазаллы шахаргъа келдим. Былайда тенгизчиликге юретген талай училище болгъанын эшитдим. Алиматны къалайда кёрюб къоярыкъма экен деб къайгъыдама. Былай джукъ билмей тургъанлайыма, бир джанымдан чыгыб къалса уа деб, джан-джаныма къарайма, орамны ашыгыш баргъан сююмлю къызладан кёз алалмайма. Тюеб къалса, арабин, Алимат мени кёзюме къалай къараяллыкъды, не айтыб башын аллыкъды?.. Таб «кёрмезлигим да сен бол» — деб, турсунмай, джанлаб кетерик эсе да ким биледи...

Станцияда Олегни кёрлюгюме ажымсызма. Аны бла мен джандан-джаннга тенгле эдик, алай а арадан

кёб заман ётгенди да, айхай, тюрленмей, бнягъынлай тура болурму... Поезд станциягъа джетгипчи тохтагъанын эслемей тюшген кёре эдим. Къонгурау къагылгъанын эшитиб, чабыб келиб ызыма миндим.

Ашыкъмай, чархла темир джолда ууакъ тыкъырдай, кетиб барабыз. Къайсы эсе да:

— Джестебиз, — дегенлей, терезге къабландым. Адамла вагонладан кёз алмай къарайдыла. Тохтады. Ашыгыш тюшдюк. Басынганла—тишпруу, эркини да джол къоядыла. Эшта, юсюмде аскерчи кийимлерими элеб эте болурла деб, бир кесек кёлюм кёлтюрюлдю.

Мен да кесимден тамадалагъа, тишпруулагъа джол бсреме. Тёгерегимде джылы саламлашханланы, къучакълашханланы, уппалашханлары кёреме.

— Борис, о Борис!—деб, кимни эсе да къычыргъаны джарыкъдап-джарыкъ эшитилб башланды. Ёмюрюмде мен эшитмеген ауаз. Тёгерегиме къарайма да, адамланы кёблю — тул-тубанчады, алай а, не келсин, бир джангыз шагърей, таныш тюртюлмейди. Былай бир халкъ джыйылгъан джерде уа Борисле азмыдыла...

Къарасам, гетен костюму бла, бурнуну учунда да сепкиляккери бла бир сары шинли джаш, чыначыкълары бла кесне джол айыра, къатыма джууукълашыб келеди. Бети тюрлю-тюрлю бола, эки кёзю меннге битди. Сора сююмлю ышара:

— Ауузунга суу уртламагъан эсенг, некъ тынгылаб тураса, сен Бориссе да? Огъай, тюз таныгъанма, Бориссе!—деди.

— Ким Борис керекди сеннге? Мен сени танымайма, — дегенимде, джаш бироз сорушуб, эс джыйды.

— Огъай, джангылмагъанма. «Ким Борисми?»—дейсе? Ёлмезланы Борис — Никитин. Тенгизчи Борис. Мен Борис болгъанынгы кёре турама, сен бош къарнынгы аурутма. Билдимми? — деб джаш эки кёзюме битди.

— Энди таныдым,—дедим мен да ышарыб.

— Танымай не мадарынг барды... Мен Олегме... Сабий заманыбызны эсинге бир тюшюрчю... Кесибизни иенча къатыннга къаргъатхан болурбуз... Огъесе унутубму къойгъанса?—деб, меннге мыллык атды. Къаты къучакълашдыкъ. Сора къолларыбызны ийиб, дагъыла бир-бирибизге сынаб къарашдыкъ. Мени тенгим къалай уллу тюрленгенди. Кёксюл кёзлери бла сепкилли,

ёрге къайырыларакъ бурну болмаса, ол Олегди деб, ёмюрде мени бир адам ийнандыралмаз эди. Мени къайгъым болгъанын, кимни эсе да излегеними бетимден таныды. Билегимден тутуб, алайдан бир джанына чыгъарды. Сора:

— Тюзюн бир айтчы, мени къагъытымы алгъанмыса? — деб, соруу алгъанча, кёзюме джити къарады.

— Алгъанма,—дедим.

— Къалай кёрдюнг да?

— Да къалай кёрлюкме... Барсын, кимге суйсе, анга. Аны излеб келгенди дебми тураса! Огъай, джангыласа. Мен сеннге тансыкъ болуб келгенмс. Мени эски тенгим эсенг да, мен сени кишиге тснг этмейме. Ма, аллах бергенча, излеб да кюрешмегенлей тюбешиб къалгъаныбызны кёрдюнгмю?! — дедим.

— Ахыры меннге айтырынг олмуду? Башха къайгъынг джокъду, нее? Алаймыды?—деб ишекли болгъанын таныта сорду.

— Ийнан, андан сора бир къайгъым джокъду,—деб джашны биле-биле агъартдым. Ол эки къолун да бир бирине уруб, харх этиб кюлдю.

— Къоркъма, тенгим. Мен кыйналыр зат джокъду,—деди, кюллюгюн зор бла тыяргъа кюрешгени таныла. Портфелими соргъан-оргъан да этмей, тартыб, къолумдан алды, сора билегимден тутуб, сабийчикни элгенча, джолну джанында тохтаб тургъан «Москвич» машинагъа элтди. Биз къатына джууукълашыргъа, ичинден, кюн таякъча, бир джылтырауукъ кыз чыкъды. Базыкъ къара эшмелери юсюн къабхан кёксюд чепкенин иш этиб джасаргъа салынганча кёрюнедиле. Чырайыны асыры нюр тёкенинден, бетине къарасанг, кёзлеринг къамагъанча боладыла. Джууукълашханында, аны къысха солугъаны тыкъ ёшпонуно дженгил-дженгил тебенинден танылды. Эслеб къарасам—Алима!

— Алима! — деб кычырыргъа башлаб, кесими кючден тыйдым.

«Не этиб къойдунг сен? Сёзюнгю ауузунга нек ашадынг? Ким да болсун, кызгъа ийнанган—телиди!» — дерге тебеген эдим. Алай а тегерегибиз адамдан толуду. Дагъыда «сеннге не керекди, къора былайдан, — деб къойса, не этер къаруум барды... «Суймеген бал, джау да ашамайды», — дейдиле.

Дженгилде тою боллугъун Олег ачыкъ джазгъанды. Не кюрешсем да узакъ тау элдеги джашха, мен

танымагъан Таубатыргъа, джюрегими къаршчы эталмадым.

Быллай джанны кёрюб, аны ёмюрлюкге кесине негер этер мадары болуб, «огъай» деяллыкъ джаш джерни джети къатында да табылмаз. Аллаи насыбдан къачхан боламыды... Не джашырыу, Алимагъа уа ачылу-ма, алдагъаны ючюн, бир сабда тохтамагъан балтагъа ушагъаны ючюн. Ариу кызылада джюреги бирде тохтагъан аз болады. Аланы ызларындан кёб джаш айланыучанды. Аны уа кызыла бек ариу биледиле.

Ол себебден сайлайдыла, бирине алдана башлаб, андан маджал накъырда этсе, тилесе, алгъыннгыгъа сууукъ джууаб бериучюле, ненча джаш тилесе да, бирин да суутмай, не «хо» деб тебреб къалалмай, неда «огъай» деб, арт айырыб къояргъа излемеген а, ненча ариу болур...

«Ариуну аурууу кёб» — деб, къартла аллай бирден айта болурла. Алимагъа да аланы бири тюлмюдю. Алай а, не да болсун, Алимагъа Таубатыргъа зарланама.

— Нек тынгылауну бериб турасыз? Асыры къабула болурмусуз... Сиз, бир-биринги кёрмегенли къаллай бир заман болду! Тартымагъыз да узатыгъыз къолугъзуну бир-биринге, Борис иш этиб, сени ючюн келгенин биле болурса...—деб, Олег Алимагъа джити къарады. Билдирмегзе кюрешсе да кызыны бетине нюр кююлду. Алимагъа башын бир джанына бурду.

— Анга келгеними ким айтды? Мен сеннге келгенме,—дедим ауузумдан сёзюм кючден чыгъа. Къалай эсе да Алимагъа эшитди да къойду. Сора эрлай башын кёлтюрюб, махтаныргъа излегенча, тюз аягъымы бурнундан тёппеме дери сынаб къарады. Не джашырыу, джунчуб, джерни тешиги болса, кирирча болдум.

— Борис, ким ючюн келгенинги биз бек ариу билебиз, джашырыргъа бош кюрешме.

— Олег, сора мен анга нек келирге керек эдим? Бир сагъыш эт. Анга узакъ тау элден инженерни келликди, сен аны ючюн акъылынгы бёлме. Атына ким дей эдигиз? Хы, энди эсиме тюшдю—Таубатыр! Алимагъа аны сакълайды.

Бу сёзлеримими эшитди, Алимагъа олсагъатдан отдан кёллек кийди, кёзюнде огъу болса, уруб алырча, меннге аллай хыны къарады.

— Сен неле сёлешгенинги билемисе?! Ким Тауба-

тырды ол? Сен мени кызурга, джюрегими кыйнар-
гамы келсенге былайга! Мен сени быллай халинг
болганын бююннге дерн билалмай турганыма кый-
налама. Былайда меннге этер зат дмокду, бош кел-
генме...

Кечигиз. Мен биягы Бориссе деб тура эдим. Уллу
джангылган кереме... Сен мен ташуу Борис тюлсе,
бузулганса, уллуга кетгенсе. Сау квалыгыз,—деб,
кэзлерниден бурчакча агыб келген джыламуклары
уучуна кысыб турган чайыр бетли кюл джаулукчу-
гу бла сюртдю. Алай а, кетиб квалалмай, сынаганча,
джууаб саклаб мурукку этди.

— Чууакь кюнде бу боран кыйдан чыкды? Ким
кимни алдады? Ким кимни джанын кыйнады? Не бла?
Багьалы Борис! Былайда терс, эшта, менден сора ки-
ши да болмаз.

— Сора нек? Аны уа неге къараб айта тураса?—де-
дим.

— Сен алкын чамны ангыламай кереме...

Таубатыр сёз тауусхан хапарла бошдула, аланы
мен сени сынар ючюн джазган эдим. Бир джолда ариу-
лугу кёз кьаматхан Алиматха тюбөб квалдым да, джю-
регин билир дыгаласха кирдим. Ол а сени хапарынгы
айтды да кыйду. Сизни муратыгызны билгенimde,
не этерик эдим, терен ахсындым, сора сени джюрегин-
ни бир дыгы этиб кермесем, антсызма, деб ма ол кьа-
гытны алай джазган эдим. Не этерик эсегиз да, экинги
да кечериксиз. Аллахны иглигинден, Алимат окууун
кёб турмай бошарыкды. Къарачайга кыйтыб, тау
эллени бирине барлыгына не сёз. Джангы тенглеге,
устазлагга тюберикди. Джашланы кёзлери илинникле-
рине уа ажымынг болмасын. Терилтирге, алдарга кю-
реширле. Алиматны дженгалмасала уа, таулула тюл-
мюдюле, бир табы бла мешнагга кьондурдула да
алдыла да кетдиле... Сора тур сен да алай сирел да.
Борис, теигим, ма бу кьорукчуула джаздырдыла мен-
нге ма ол сени шашдырган кьагытны, — деб амал-
сыздан ышарырга кюрешди. Алимат биягынлай те-
бибди.

— Алай деген неди? Меннге сора аны нек билдир-
меген эдинг да? «Экзаменлени аллы бла сени кёрю-
ге келеди, Борисге тюберге керекди», дегенгеми эдинг?
Энди уа бу Таубатырмыды-талаумуду, кыйдан чык-
ды? Мени бла нек ойнайсыз, мен сизге аууз чайкьамды

болубму квалдым?! — деб Алиматны ауузу от чагдады.
Мен бираз эс джыйыб, ишекли бола тебрдим. Керти
алай эсе, Алиматны не терслиги барды! Таубатыр
ётюрюк хапар эсе, сора мен келгенге нек сокьрана-
ма...—деб, кёлюю басдым. Олегни кёргенге а неси
багьасы барды... Джюрегими тебгени бираз шош бол-
ганын таныдым.

— Телиленгенигиз боллукду. Керти кёлююз бла
юйленирге излей эсегиз, бусагьатдан таб заман таба-
рыкь тюлсюз. Биз дженгилде бирер джерге чачыллыкь-
быз. Сейирсиндирир хапар айт дей эсенг, айтайым, Бо-
рис: окьууну бошаганлай, мени Сибирге джиберлик-
лерин ачыкь этгендиле. Мен а, сизни тоюгузну кюлум
бла тындырмай, бир джерге тебмезге ант этген эдим,—
деб, Олег бир меннге, бир Алиматны кёзюне, не айты-
рыкьдыла, дегенча сынаб къарады. Эслетмей, Алимат-
ны бетине мен да кёз джетдирдим. Эшта, ол сёзле
Алиматны джюрегине сары джауча джагылган болур
эдиле, нек десенг, мындан алда сагьат джарымны адам
ёлтюрюк кьаннга кириб турган Алимат, толган айча,
бир суюмлю болуб, ышара башлады да бютеу сан-
ларым бирден джызылдадыла.

— Ий, былай сирелиб нек турабыз. Бююн мен
стипендиямы алганма, келчигиз, сыйлайым,— деди
Алимат.

— Аман эсем да, мен алкын кесими таулугга са-
пайма. Мен кёрген элдеде, кызы джашланы хант юйге
чакьырганнга тюртюлмегенге, — дедим, тюзю уа тау
адетледен, не джашыруу, уллу хапарлы тюлме. Алай а
Кавказны халкьларыны адетлерини, халилерини юсюн-
ден кёзюм илиннген китабланы окьур ючюн квалма-
ганма. Аладан мен кёб затны да ангылаганма.
Ёмюрлени сыналыб келген ишленмеклик, адеб, кьо-
накьбайлыкь, джигитлик меннге огьай эсенг, кыйсы
аскерчиге да иги кёрюнедиле. Ала адамлыкьга, керек
джерде бююлмезге да юретедиле.

Хант юйде биз иги кесекни олтурдукь. Олег меннге
кесени хапарын башдан-аякь тизди. Окьуугга мыллы-
гын атханы ючюн, эриге билмегени ючюн, тенг туту
билгени ючюн мен аны джангыдан суюдюм.

Аны атасы, анасы да, кысха джууукьлары да кьа-
уатда тюб болгандыла.

Олег окьуган джеринде джырлаучулагга башчы-
лыкь этеди. Кеси да джырларга аман тюлдю. Неда

болсун заманын багъалата биледи, бошбоюнланы кѣ-
рюб болмайды.

Мени беш кюнюм къалгъанды. Джюз тюрлю оноу
бичдик. Алимат мен айтханнга, онгсунуб тынгылагъан
болмаса, кеси сѣз къошмайды. Алай а экзаменле дже-
тишген, быллай къыйын заманда аны ким иерикди...
Тоюн этерге огъай эсенг, ёлгени болгъаннга да юч кюн-
нге кючден эркинлик береди. Кѣб сагъыш этиб:

— Къарт анам Апуаджан къыйынды, десегиз, —
не айтырыкъ болурла, иерле,—деди. Алай а бусагъат-
да сордурсала, ол да аякъ юсюндеди.

— Тюзон айтыб къойгъаннга не боллукъ болур?..
Урлагъан джокъ, сюйреген джокъ... Эки джаны да кеси
разылыкълары бла юй бола айланадыла. Бюсюреу
этерге керек тюлмюдоле?

Алайгъа оноулашдыкъ. Алиматны ректоратха чакъы-
рыб, дуняаны алгъышын этдиле, багъалы саугъа бе-
риб, юч кюннге башына бош этдиле. Джангы юйдеги-
ленгенлеге юч кюн не затды... Айхай, ёзге мадар та-
былса уа...

Алай а къайда, къалай этейик тойну-оюнну, къай-
да джарашдырайыкъ къагъытланы. Мени бир тыллим
къалмагъанды. Алиматны да ол къарт къатындан сора
кими барды?! Алай а биз аны билебиз, анабыздан
башха кѣрмейбиз. Къара палах, Апуаджанны аллай
хыйсабы къайдан болсун... Алимат: «Мени къарт анам
аллай кюннге деб ачхачыкъ къыстырыб турады» —
деди.

— Сен неле сѣлешесе! Таб, сен анга да уялмазса...
Мен офицерме. Меннге кишини капеги да керек тюл-
дю. Мени да барды бир кесек къыстыргъаным. Ол
бизге джетерикди, — деб, джанымда аманат кассадан
ачха салынган китабчыгъымы кѣргюздюм. Юйдегиле-
не айланама дерге тартынган этдим ансы, мени та-
мадаларым бизге кереклини сѣз айтдырмай берлик
эдиле.

19

Адамланы юйорсюндюрген гитче шахарчыкъ джа-
шил чегегле басхан тауланы къоюнларында орнал-
гъанды. Нек болгъанын билмейме, тегерегиме онгсу-
нуб къарайма.

Апуаджан бизни автостанцияда сакълаб тура эди.

— Тоба, тоба! Қимледиле бу келе тургъанла? Мени
джанымдан сюйген балаларым! Ах, сизден алгъа ёлей-
ним мен. Сизни ачыуугъузну уллу аллах меннге сынат-
масын! Ий, бир айтыгъыз, къалай келиб къалды-
гъыз? — деб бир ышара, бир джыламуқъларын сюрте,
эки къолу бла экибизни да биргелей кѣкюрегине къыс-
ханды да, къолларын бизден алыргъа кѣзю къый-
майды.

— Ий, сиз менича тансыкъ болаламысыз? Энди
мени кѣз джарыгъым сизсиз.

Мен дуняда сизни ючюн джашайма. Мындан ары
Сизни меннге берген аллахха мен бу ашхылыгъын не
бла къайтарырма?!

— Багъалы аначыгъым, кесинги аллай бир нек
къыйнайса? Биз сеннге хар ыйыкъ сайын хапары-
бызны билдириб тургъанбыз. Кесибиз да сенден
алай узакъгъа кетмеген эдик. Джюрегинг къыйнала
эсе, биз былайда сени бла къалайыкъ, — деди Али-
мат.

Алиматны эски юйюне кирдик. Бу джол бизни не
мурат бла келгенибизни амма алкъын сезалмагъанын
таныгъанма. Ол мени кѣзюме битиб, хапар сорду.
Алимат къалай окъугъанын билирге изледи. Кесини
юсюнден а бир сѣз да айтсанг а.

— Амма, кесигизни саулуугъуз къалайды, неден
пиджилесиз? Джукъ айтмайса.

Апуаджан ышаргъанында, бетини ууакъ джыйы-
рыкълары кетиб, нюр урду. Ол алгъындан эсе джаш,
сюйюмлю кѣрюндю. Сора, не эсе да айтыргъа тебре-
генча, мурукку этиб, меннге къарады. Дагъыда: «Кѣр-
меймисиз мени болумуму, неге хапар сора турасыз!
Энди «Тѣрюмден эсе, кѣрюм джууукъ болгъанды» дер-
ге излегенча кѣрюндю да, таб, кеси-кесиме айыб эт-
дим.

— Сора нек тарыгъама, не хатам барды. Балам,
джаратхан аллахны ашхылыгъындан эки аягъым ал-
къын мени джюрютедиле. Саулукъну юсюнден бурун-
гу къартла не айтхандыла, билемисе?

«Аякъларынг джюрюй эселе, къулакъларынг эши-
те эселе, кѣзлеринг кѣре эселе, ашагъанынг хатхунга
джараша эсе, тарыкъма, сауса, уллу хатанг джокъду».
Борис, бала, биз бурунгула дейбиз. Ала къарангы
адамла болгъандыла, алай болса да башлары уа иш-

легенди. Кёбшю кёрген аллай бир игиди, — деб ол теренден ахсынды.

Амманы юйюнде адамны кёзюне илинир зат эс-лемейме, алай а юйюндеси чыгыарым келмейди. Кьонакыгъа кемсиз ачыкь болгъанлары ючюн, ишге кеслерин бериб джашагъанлары ючюн мен амманы, хоншуларын да бек джаратама. Аммагъа джашауубузну бирге эте айланабыз деб не мен, не Алимат айталмадыкь. Эшта, ол кызбайлыкьдан тюл, тартынчакьлыкьдан болур эди. Неда болсун, кёзюне кьараб, айтыб кьоялмадыкь. Сора ол бизни тоюбуз кьайгылымы эди..

Алай а амманы биз таныучу хоншуларындан биреулеп, Ханымсат, бизни кьайгыбызны терк сезиб, анга джатдирмей чыдаялмады. Анамдан башха кёрмеген адаммы кызын тилегеним, кюеу бола айланигавымы билсе, не айтыр?.. Апы билсем а, нек джазыкь эдим...

Игирде ушхуур этиб, ол бизни стол джанына олтуртду. Кеси да арабызгъа келиб: «Айыб этме, балам, былай арагъызгъа олтуруб кьалыргъа сюеме», — деб чёкдю. Биз да кьууандыкь. Амма экибизге да кёзюу кьарайды, не эсе да айтыргъа дыгалас этиб, айтыб кьоялмай тургъанын таныб, Алимат бла мени кёзлерибиз бир-бирин джокьладыла. Сора кесин кьатдырыб, башын кёлтюрюб, энди бизге кьарамагъанлай башлады:

— Сиз мени балаларымсыз. Мен сизден джугъуму джашырмайма да? Тилсёмс, сиз да джашырмагъыз. Бу хапар кертими, огъесе Ханымсат, биягъы, меними кьозуй турады?

Апы кёлюне джетерча джууаб изледикь, не келсин, ауузубузгъа сёз тюшмедди. Алимат а бир кьуджур джунчуб, дыфсыз болуб, бети кьан кьуйгъанча кызаргъанында, таб джазыкьсынныгъым келди.

— Борис, бала, сени джюрегинг кьыйналмасын. Эндиге дери мен сени керти джашымча кёре эдим. Анасы баласын сюйгенча сюе эдим. Сен анга толу ийнан. Сен ёксюзсе. Кишинг кьалмагъанды. Ма аны ючюн огъуна мен кьуру да сениге джашым дерге бек сюе эдим. Энди мен сеннге кюеуюм деб кьалай айтайым! Ол сёзюу ауузума сыйндырыб айталлыкь тюлме. Борис, джанынга тиймесин ансы, кьартланы эшта бир акьыл сёзлериң сен эсиме салгъанса. Бир

кьауум джашны кьонакь этиб тебснге олтуртсанг, кызынгы тилер — дейдиле. Огъай, терсди деялыкьмыса? Бизни кьартларыбыз билмеген джокьду, ала обурдула. Алай а энди не мадар этефик... Тюзю, Алимат ёксюз тюлмюдю? Ол да ёксюздю. Адамлары сау болгъанлыкьгъа, аладан Алиматха не барды?! Кысхасы, сиз мендеп разылыкь алыргъа келгенсиз, алаймыды? Ашхы муратларыгъызгъа джетгенсиз, энди ол насыбны сакьлай билигиз. Джашауугъузну татлы этерик да, ачы этерик да кесигизсиз. Мен сизни сюйгенча сюйсюн джаратхан аллах мени кесим! Джангыз андан тилерим: мени сизсиз этмесин. Мени джашаууму созарыкь жангыз сизни кьууанчыгъызды, сизни насыблы болгъаныгъызды. Аллахыу тагъала, сенден тилейме, бу гюнахсыз сабийлени энди джашаулары, аталарыңа, аналарына (ушатма. Кьудретини уллуду, ашхылыгъынгы бу эки ёксюзден кызгъанма. Намазлыкьгъа киргеним сайын тилерим да буду. Бала, аскер куллугъунга кьачан кьайтыркьса? — деб шош ауаз бла акьырын сорду Апуаджан.

— Былайда энгда юч кюнню боллукьма, — дедим гаукел. Апуаджан сюйюмлю ышара, былай айтды:

— Сиз обурсуз. Барын да билесиз. Барыны оноун да тындыргъансыз. Не этерикме, айтыгъыз? Хоншуларыма кьадалайым, болушсунла. Мен да аланы кёб затларына джараргъа кюрешгенме. Алай а мени джюрегими кемирген жангыз бир зат барды; жангы юйдеги кьуралды эсе, тойлары джашны юйюнде этиледди. Кызыны юйюнде болуб мен эшитмегенме. Бедни этерлеми хоншуларыбыз? Кьалай болсун? Сиз джашсыз, акьыллысыз. Алимат,, эшитселе, сени апаңг Зарият, атаңг Солтан бетибизни джерге сугъарыкь этмезлеми?.. Солтан кьайда эсе да бизден узакьла болур дейме. Не айтсанг да ол сени атаңгды. Аласыз кьалай болсун?.. Былайда иги сагъыш этигиз. Джангыз мени разылыгъым былай иште аз болтурму?..

Биз анга джууаб кьайтаргъынчы Олег, бети кыларыб, солууун кючден ала, эки нёгерин бла джетди. Алимат таныгъан адамла: бири шахарда советни тамадасы, экинчи уа — комсомолну тамадасы. Комсомолдукь, бизни насыбыбызгъа — кызды. Ала оноуну бизге джетдирмедиле. Бу иш артха кьалыргъа, боллжал салына туругъа боллукь тюлдю деб амманы

дженгдиле. «Эшитселе да Солтан бла Зариятны гурушха этерге кьарыулары джокьду. Алай а алагъа билдирликбиз. Тоюбузну Апуаджанны разылыгъы бла, тамбла 12 сагъатда башлайбыз,— дедиле ала, сёзню бир-бири тауузундан ала.

— Багъалы Олег, сен бизни багъалы кьонагъыбызса. Сен бюгюн огъуна кьарачай тойну кёрлюксе. Сен ёмюрюнде Кавказ тойну кёрмегенмисе?— деди тамада, акъсакъал, саубитген кьарт, Апуаджанны юйюнде кьууанчха джыйылгъанланы онг джанларында олтуруб тургъанлай.

Олег башы бла огъай деб билдирди. Къайсы эсе да аны кьабыргъасындан тюртюб: «Кесингден тамада бла сёлешсенг, ёрге турургъа керексе»,— деди. Олег джунчуб кёлтюрюлдю. Комсомолну тамадасы кьыз кьатыма келиб:

— Борис! Сени бюгюн уллу кюнюнгдю. Барыбыз да сени кьууанчынга джыйылгъанбыз. Олтуруб турма да бери чыкъ,— деди. Чыкъдым. Кьуулагъыма шыбырдаб былай айтды:

— Багъалы тенгим! Къайыналарынгы юйюнде болгъанынгы билемисе? Былайгъа джыйылгъанланы кёбюсю Алиматны джууукъларыдыла, ол эсингде болсун. Былайда джыллары келген адамланы олтуруб тургъанлары кёре болурса... Кел, сени былайда болгъанынгы ала ушатгырыкъ тюлдюле... Башха юйге барайыкъ. Анда сени кибикле олтурадыла.

Сейирспидим. Алимат мени бла ненча сёлешсе да «мени адамны джокьду» дейди. Сора была кьайдан чыкъдыла?..

— Айыб, этме, иги кьыз, ёзге джангыла болурса. Алиматха мен кимден да бек ийнанам, аны джууукъларындан киши кьалмагъанды, — дедим.

— Багъалы Борис, ол айтыуунг а неди! Солтан кимни атасыды да? Зарият а кимни анасыды? Ала сау-эсен болгъанларын биле болурса.. Ала кёб турмай джестерге керекдиле. Экиге, ючге, бешге айланганла уа? Джети атагъа дери бизде эт джууукъгъа саналадыла. Таб, чыртда джууукълукълары джокъ эсе да, тукьумлары бир эссе, ала бир юй боллукъ тюлдюле. Бу затда джангылгъанны кечмейдиле. Сен кьарачайлыса, адетлерибизни билирге керексе,— деб, мени адетлеге, халиге юретирге кюрешди. Ол айтхан затланы барысы да мени джюрегиме джарашыб бара эди-

ле демейме. Алай а былайда кьабханнга тюшгенме да айтыр кьарыуум джокьду. Кьартла олтургъан юйню кьатында олтуртхандыла бизни да. Арабызда эшик кёбюсюне ачылгъанлай турады. Ол себебден кьартланы сабыр-сабыр айтылгъан деменгили алгъышларын эшитгенлей турабыз. Тамада, боза аякъны Олегге узатыб: «Сен, иги джаш, кьонагъыбызса, кюеуно татлы тенгисе. Бюгюн бизге былайда эм багъалы адамланы бирисе, — дегенин эшите турама. Бир джанымда сюелиб тургъан биягъы кьыз а биягъы адетлени меннге юретирге кюрешеди.

— Билемисс, бюгюн сен былайда кьартлагъа кёрюнмезге керек эдинг... Апуаджан асыры огъурлулукъдан джукъ айталмай турады ансы, джюреги сынмайды дебми тураса, сюйгенин-сюймегенин арасында. Кьартла бизнича тюлдюле. Аланы бери бюгеме деб кюрешгенликге, кеслери айтхандан чыкъмайдыла. Чий чыбыкъ бюгюледи ансы, кьуу агъачны бюгеме деб сындырыб кьояргъа боллукъса.

— Аны бош айтма. Апуаджанны мен эртдеден бери таныйма. Ол меннге апалыкъ этиб тургъанды. Таб, Алимат болмай кьалса да, мен аны анамча кёреме. Келиб хапарын биллик эдим. Ол да мени кесини джашыча кёредди. Аны туздамын мен ёлюб кетгинчи унугурукъ тюлме. Сора ол меннге киши адаммыды? — деб, кёлкьалды болгъанымы билдирдим.

— Аллай ашхылыгъын биле эсенг, артыкъ да сакъ бол, джюреги салкын болмазча эт,— деди кьыз.

— Тынгылайма да, комсомол — ол адетлени алкын хайырлыгъа, кереклиге санайды... Аман, иги эссе да таулада бир кере туугъан адетле ёмюрлюкге джашаргъа керекдиле, алаймыды? — деб, аны бла даулашыргъа хазыр болдум.

— Огъай, мен алгын кьалай болгъанын айтама. Кьартла ол адетлени турлукъларына бек разыдыла. Джаратамыса, джаратмаймыса, ол кесинги ишингди. Ол джорукъланы ашхылары да барды, джарыкъ кюнбюзюню мутхузлагъанлары да тюбейдиле. Сёз ючюн, Борис, сени атанг, ананг сау болсала, сен Алиматны юйюнге элтирге керек эдинг. Ол а, джангы келин, джыл чакъланы ала бла сёлешмезге, таб соргъанларына ауузу бла джууаб этмезге керек эди. Башы бла кьолу бла кёргюзюрге болады. Алимат, сени атангы, анангы, кьарнашларындан, таб, сени тамада кьарна-

шынгдан, эгечингден, келинлерингден да тил тутаргъа керек эди. Кесинден тамадаланы къатында Алимат бла сен бир-биринг бла сѣлешмезге, сабийлеригизни эркелетмезге керек эдигиз. Адамланы къатында сени атыны да айтырыкъ тюл эди.

Мен билмеген, эшитмеген затланы айтды. Сейирсингенними къыйыры, учу джокъду.

— Сен да аланы тыйышлыгъа санай болурса, тююн айтчы?

— Борис, сен кертда дегеннге, керексизге джюрегинги къыйнайса. Мен сениге хапар айтама, аланы билирге керексе дейме. Къарачайлыса, къарачай къыз алыб, адетлеринден хапарсыз болсанг, адамла уялтмасынла деб айта турама, — деди. Аны тюзсюндом. Джууаб къайтарыгъа кереклиге санамадым.

— Айтдырмай къоймай эсенг, Борис, къайынларыны юйюнде сен олтурмай, джумушларына джарагъанлай турургъа керек эдинг. Алай болса да биз къайгылы адамла тюлбюз, аны ючюн айыб этерик тюлбюз. Къайгырмаз, олтур, — деди къыз. Мен кесими къалай тутаргъа билмей джюнге тюшген тауукъча болдум. Сѣлеширге къоркъама, тюзмю айтама, терсми айтама. Къалайгъа ангыларла...

Стол джанында да къалай олтурургъа керекди, таб, атлагъанынга да бир сѣз табаргъа боллукъдула. Айыбсыз былайдан кеталлыкъмамы деб, сагъышха киргенме.

Мычымай Олегни да биз олтургъан юйге келтирдиле. Ичдими, не сѣлешеди, алгъыш этдирдилеми, мен эслеялмадым. Соргъаныма уа джууаб этерге эрингенча кѣроне эди.

— Болдунг энди. Хаман соруб турма, прокурор болуб, соруу ала турмай эсенг... Мен сизни адетлеригизни къайдан билликме, кесигиз да тюзеталмайсыз сора. Кесим билгенча этерге кюрешдим, — деб суймей джууаб этди. Бетини къызаргъаны тамадаланы тигимлерин ызына къайтармай, алыб баргъанына шагъатлыкъ этиб турады.

Къартланы юйлеринде дауур сабыр болду. Тамаданы сѣзю ачыкъ эшитилди.

— Багъалы къонакъла, багъалы тенгле! Бу огъурлу юйню несп. Алиматны керти анасы, таб, Борисге да мындан ары керти аналыкъ этерик, багъалы Апуаджанды. Аллаху тагъала анга тириликни, огъурлукъну, адамлыкъны, джумушакъ джюреклиликни, къысхасы,

не джаны бла да игиликни ѓлчелемей бергенди. Апуаджанны саулугъу, насыбы да ѓлчесиз, къыйырсыз болсунла. Аны ючюн ичмезлик былайгъа келмезлигин билеме, тартыгъыз! — деб, барына да алдырды. Апуаджан болмаса, бу эки сабийни бу насыблары да боллукъ тюл эди. Апуаджан туудукъларыны быллай къууанчларын да кѣрсюн, — деди ол дагъыда.

— Оу, ол алгъыш тюлдю, къаргъышды. Адамлагъа джюк болургъа суймейме, — деб, Апуаджан джунчугъанча, баш энишге къарады.

— Огъай, огъай, Апуаджан! Бизни тилегибиз къабыл болуучанды. Туудукъларынга къатын алгъан заманда бизни сан этмей, чакъырмай къойсанг, джаныбызгъа тиериксе — деб ышарды тамада.

Тамада биринчи стаканны эм гитчеге, шапагъа берген эди, ол да адетди. Шапа да, сѣз айтмай ѓретинлей уртлаб, стаканны джангыдан толтуруб, тамаданы кесине къайтарды, — деди. Тамада къобса, ол огъай эсенг, джылы келген адам алгъыш этген заманда, бютеу юйдегиле ѓрге къобадыла. Бошаса, олтурадыла. Тамада джылы келген адамлагъа, къонакълагъа стакан бла алгъыш этерге сѣз берген да адет болгъанын билдим. Бири айтхан алгъышны экинчи кере киши къайтарыб айтхан айыбха саналады. Алгъышда джууукъ, тенг, эл, халкъ, Ата джурт, насыб, саулукъ, тынчлыкъ, шохлукъ, не айтайым... сагъынылмагъан зат къалмайды дерге боллукъду. Олег акъырын келиб къатыма олтурду, сора къулагъыма шыбырада!

— Джыгра, сени ючюн, былайда ненча малны джанын алгъанларын билемисе? — деди.

— Билмейме, билирге да суймейме. Апуаджанны алай кѣб къою джокъду. Мен аммагъа узатырса, бир джугъуна джарар» — деб, Алиматха атасы-анасы да 300 сомчукъ бергенме. Башха кереклилери да озубдула, — дедим мен.

— Эй, сени огъесе! Сен бир джукъ да билмейсе. Узакъ джууукъла, от хоншула да бирер къой келтиргендиле. Ол сизде адет кѣреме. Сен а аны да биле болмазса.

— Сора аланы барын да бюгюнмю кесерикдиле, не-е? — деб сейирсингенними билдирмезге кюреше сордум.

Барын да нек кеседиле! Той юч кюнню барады. Кѣрсклисин кесе барлыкъ болурла. Манга айтханла-

рына кёре, той-оюн кече, кюн да тохтамайды. Ол юч кюнден сора кысха джууукъладан къалгъанла дунняны алгъышын кюя, бирем-бирем чачыладыла. Айтыуларындан, къартла да тебсейдиле. Къобузну уа кыз согъады. Къобузчу кыз табылмаса, келин келген юйню джууукъларындан джашыракъ къатын да согъаргъа боллукъду дейдиле.

Эки шапа уллу табакъла бла тютюнлей тургъан этлени келтириб, аллыбызгъа салдыла.

Шапала сюсклени айырыб, сышаб, табакъдан алыб, джыллары келген тамадаланы алларына саладыла.

Столпу хантладан джасалгъанына киши сёз табарыкъ тюлдю. Алайгъа джыйылгъанланы кёбюсю мени эсиртир къайгъыгъа киргенлерин таныдым. «Врачла мениге ичсенг, орунга тюшериксе», — дегендиле дедим. Антсызланы бири къатымда ёрге сюелиб.

— Орунга алай, алайсыз да тюшеринги билебиз! Энди биз айтхан боллукъду, ич, сёлешдирме...

Джаш, кюеу не муну ичер, неда Алиматны къараб кёрюрге табмазча этербиз, — деб сёзлени бир-бири ызындан басындырыб тебрегенлей, нёгерлери эки билегинден тутуб, орнуна олтуртдула.

Хоншулары, джууукълары джетген кюнде Апуаджанны къалай кёлтюргенлерин кёзюбюз бла кёрмесек, ий-нанныкъ тюл эдим. Бу ашхы адет болгъанына ким сёз табарыкъды. Тар юйчюкге басыныб, бир-бирине эришгенча ашыгъыб, хапт этген ненча джаш тиширыу барды. Аланы киши тилеб, джалыныб чакъырмагъанды, эркишиле, тиширыула да кеслери разы болуб, болушургъа сюйюб келгендиле. Алагъа аны ючюн киши нохта бау этерик тюлдю. Ала кишиден бюсюреу да излемейдиле. Ол мында хар адамны борчуна саналады. Быллай адамланы кёрсенг, кёлюнг кёлтюрюледи.

Алай а эркишиле болгъан юйге бир джангыз тиширыу кирирге болмагъаны уа къалайды? Алагъа бизни бла бирге къууанч этерге эркинлик салгъандыла. Ол огъай эсенг, кызла мени Алиматымы да къатымда къоймай, алыб кетдиле. «Былайда хар кимни кёз туурасында тургъаны асыры ушагъысузду», дегенлеринде, асыры сейирсингенден не айтыргъа билмей, сирелнб къалдым.

Къайсы эсе да къатыма келиб, сахар Советни тамадасы арбазда сакълаб турады, сени чакъырта ийгенди мени, — дегенинде, орнумдан къобдум. Мени эслб,

Олег да, дагъыда Алиматны джууукъларындан бир джаш биргеме чыкъдыла. Айтханларыча, арбазны арасында сюелиб, аллыма къараб турады. Къатына да джетгинчи:

— Борис, Алимат бла бир юй болгъаныгъызны закон бла джарашдырыб, къагъыт этдиргенмисе? — деб кёзюме битди. Алкъын анга джеттишалмай тургъанымы джашырмадым.

— Алай деген неди? Сен сабиймисе, джорукъну билмеймисе? Сора дагъыда ата болама деб айланаса. Сени къалай ангыларгъа керекди? — деб кёлю бла хыны сорду.

Мениге да ачы болду.

— Алма джанынги. Быллай бир нек къоркъдунг? Мен къайры эсе да къачыбмы барама!.. Мен сизге орам хауле болмаз да.. Мен былайда сизни къолугъыздама. Керек эсе, келигиз, джарашдырайыкъ, мен огъаймы дейме...

Алкъын кеч болгъан болмаз, — дедим, ёзге не айгырыкъ эдим. Алимат ючюн къагъыт этдирген огъай эсенг, керек болса, къаядан да секирме. Советни тамадасы ачыуланганы кетиб бошамагъанын билдирирге излегенча, неле эсе да мурулдай, башын булгъады. Кёзлериме ишекли болгъанча къараб туруб, джюрегинде не эсе да бир хош болмагъан затын таныта:

— Тебре. Алайда мешинаны сакълаб тургъанын кёре болурса... Алиматны алайыкъ да, ЗАГС-гъа барайыкъ, — деди.

— Огъай демейме, алай а бусагъатда анда киши табарыкъбызмы да? — дегеними терсине ангылагъан болур эди, бери айланыб:

— Ол сени ишинг тюлдю, — деб, асыры чорт джууаб игенин ангылагъанча, бираз джумушатыргъа излеб, амалсыздан ышарыргъа кюрешди.

Бир кесекден джетиб, айтхан юйюне кирдик. Юйю ичи кемсиз ариу джарашхандан эки кёзюмю бери алалмайма. Къарамы хыныракъгъа дженгсе да чырайлы, бираз джыллыгъы келген тиширыу къагъытларыбызны джарашдырады.

— Белгиге берлик джюзюгомю мен эртдеден бери лсырайма дегенимде, къатын джаза тургъан къагъытларындан башын кёлтюрюб, бери да къарамагъанлай:

— Ол кесинги ишингди. Биз ол затны излеб кюрешмейбиз. Бизге кереклиси неди? Экинги да разылыгъы-

гъыз. Сагъыш этиб, бююн башлагъан ишигизни оймай, сакълай билгиз. Насыбыгъызны сакълагъыз, толу юйдеги болугъуз, — деб къагъытларыбызны тындырды. Энди Алиматны уппа эт десе, не айтыркъма?! Менича да болмай, ол кемсиз уяллыкъды деб сагъышдама. Къатын унутуб тура болур деб, хазырланыб, Алиматны къатына сюелиб, къайсы джаягъына тиерге керекме деб тургъаньмы эслеб, ол къашларын тюерек этиб:

— Хата джокъду, бир-биринги былайдамы кѳресиз. Сизни да юйюгюз боллукъ болур, бир-биринги энтда эркелете турусуз, — деди.

Сора алайда аны бламы даулаша турлукъ эдик...

20

Той бошалмай юч кюнню барды. Экипчи кюн адам аз болгъаны танылды. Андан сора ненча къарасам да стол джанында олтургъанла шагърей адамла, хоншулары, джууукълары «кѳкбоюнланы» къоуб кеталмагъанланы кѳре эдим. Кефли джашла, таб къартла! «Бу юй мени юйюмдю... Мени юйюмден къыстаргъа кимни къолундан келликди! Сюйсем, тамбла да, бюрсюкюн да, таб, къачан да турлукъма былайда». «Мен Апуаджанны джанымдан да бек сюеме...» — дейдиле. Мен а ким не айтса да, «алай болур» деб, ийнаныб барама. Адетлени билмеген аллай бир къыйынды.

Сора юйюне кетиб тебрегенлени хар бири, мени кѳре тургъанлай, Апуаджаннга къараб:

— Кюеу а къайдады? Кесп уа къаллай затды? Апуаджан джаратамыды? Не да болсун аны джюрегин къыйнаб ойнамасын! Къарачай тилни уа билемиди? Солтан бла Зарият а нек келмегендиле? Айтдырыргъа унутуб къойгъан болурмусуз? — деб, аууз джетдирмей озмайдыла. Тюзюн айтайым, арыдым. Таймаздан бир-бирине ушаш алгъышла эрикдирдиле. Джукъум бѳлюннгени, керти да кюеуме деб кесимп къатдырыргъа кюрешгеним, таңымагъан адамларым, дауурлары да мени сылыт этдиле.

Зарият ауруб келалмагъанын ангылата, телеграф бла ачха ийди. Эшта, Солтан келирге тартынган болур, не ючюн десенг, юйню чачхан олду. Алиматха къыйыны кирмегенди. Тюзю, кеси да алданыр ючюн къалмагъанды. Алай болса да Солтан кеси келирге таукел эталмады эсе да, бир къой бла тикген аякъ мешна ийди. Алиматха ол керек тюлдю, не ючюн десенг,

Алимат аны чархын бура да билмейди. Той бошалгъан кюн Алиматны адамларына—къартланы кеслерине тюберге керексе дедиле. Мен Апуаджаннга джюз кере кѳрюннгенме. Энди уа, пш этиб, кесими кѳргюзе къалай барайым... Мен маймул болмазма да. Барлыкъ тюлме деб къояргъа да бир башладым.

— Алай деген неди?! Тойну эм баш магъанасы—кюеу-чюкню къартлагъа, къатынлагъа кѳрюннгениди, — деб кюлдюрдюле. Сагъыш этигиз, кюлмей не этериксе, юч кюнню да ичлеринде, биргелерине олтуруб тургъанма сора. Мен аны къайдан билейим, Алиматны асыраб ѳсдюрген адамгъа, анга эм уллу къыйыны киргеннге—Апуаджаннга саугъа узатыргъа керек болгъанма. Апуаджаннга уа мен саугъа узатхан огъай эсенг, джанымдан юлюш этерге да разыма, алай а болгъан ачхачыгъымы Алиматха бергенме. Не мени джанымда, не Олегде ачха табылса уа!..

Джолума деб къыстыргъанчыгъым болмаса, джугъум къалмагъанды. Былайда ѳлкюч излейме десенг, бедншлик этерикдиле. «Джанында сому болмагъанлай, бу да къатын алама деб айланады», деб къоярыкъдыла. Къайры кирейим?.. Айхай, джанымда ачха болмагъандан ары да былай адамгъа саугъалаб берирге джараулу бир джылтырауукъ, айбат затым да джокъду.

Ингир ала, талай тенгим бла къартла олтургъан юйге кирдим. Бары да кѳлтюрюлдюле. Биз джунчуб, сир къатханбыз. Тамада меннге айланыб, къарачайча бир затла айтады, не айтханын а мен къайдан билейим. Айхай, меп ангыламагъандан ары, татлы сенгим Олег да билге эди. Ол да меннге къараб, бир джукъ ангылагъанча, башын къымыдатыргъа кюрешгенин кѳргенimde, кюллюгюмю кючден тыйдым.

Не айтханын кѳчюрюгюз дерге тартынган этебиз. Мен да, сѳз айыргъанча, башым бла «тюз айтаса» дерге кюрешеме. Олег акъырын къатыма келиб, къулагъыма:

— Къарт бир затла сора тура эсе уа? Не ангылаб башынгы силкесе? Былайда бир тылмачмы къуругъанды, айт, — деб шыбырдайды.

— Ауузунгу тый. Сорса, ауазындан, кѳзлеринден тапырыкъ болур эдик. Быллай къууанча сѳкген, аманлагъан, тарыкъгъан адет болмаз. Бу да биз эшитиучю алгъышладан бири болур... Кѳбно кѳрген къарт бизни кибик болумсузлагъа юретиб сѳлеше болур, — дедим.

Адамланы ичинден:

— Кюеуге! Кюеуге! — деген таушла чыкъдыла. Тамада кесини ишин ажымсыз биле кёре эдим, стаканны эрни-бурну бла этиб, меннге узатды. Энди сёз айтырга керек эсе, бир затла джаншаргъа боллукъма. Саугъагъа уа не этейим?.. Не бла башымы алайым...

Тамада мени джюрегими кемирген къайгъымы сезгенча:

— Хата джокъду, нек сагъышланганса? Къарама да ич, — дегенинде, не этерик эдим, баш уруб алдым. Тил билмегенлигиме мен къартны иннетни ангыладым. Джунчугъандан ауузума сёз да тюшмейди.

— Мени джууугъум джокъ эди. Меннге былайда джууукъла табылдыла. Мени амам джокъ эди. Мен былайда джюрегим излеген ана табдым. Шагърейли болдум. Мен тукъумсуз, джукъсуз ёксюз эдим. Кёлюмис кёлтюрдюгюз, сыниган джюрегими джаздыгъыз. Энди мен ол ашхылыкларыгъызын сизге не бла къайтарырма?! Сау болугъуз, разылыгъымы билдиреми! — дедим асыры уялгъандан бетимден терим чирчик-чирчик чыгъа.—Мен аскерчиме. Не байлыгъым да биргемеди, ма бу сиз кёргенчады. Мен багъалы амама — Апуаджанга кьолумдан келгенин аярыкъ тюл эдим, анга ийнаныгъыз. Алай а мени нем барды?.. Ананы мен сюйгенча не бай да, не залим да сюе болмаз. Багъалы амам, сизге мен кесими саугъа этеме. Ёлюб кетгинчи сизникиме. Айтхан сёзюгюзю джерге тюшюрмезге, джаныгъызын тюк чакълы кыйнамазгъа, сизге бала болуб, сизни кьол аязымда тутаргъа деб келгенме,— дедим, джюрегим тамагъыма тыгъылыб, кючден селеше.

Бары да ёрге кьобдула.

— Аперим! Сау бол! Джаша! — деген тауушла чыкъдыла. Тамада Апуаджанга таууш этгенинде, ол, иш этиб сакълаб турганча, ууакъ ышара, къатыбызгъа келди. Тамада боза аякъны алыб, алгъыш эте болур эди, кёб селешди. Юйню ичинде чибин учхан эшитилрча шыкыртсызды. Джыйылгъанла аны сёзюне тынгылаб туруб, дженгил-дженгил «Амин!» дейдиле. Тамаданы алгъышына барында да бек Апуаджан кьууанганы бетинден таныла турады. Апуаджанны саулугъу ючюн сауутланы энгда бир кере бошатдыла.

Олег имбашыма кьолун салыб, аз эшитдире:

— Бюгюн сен джигит болдунг. Къаллай алгъыш этдинг! Башынгы къалай таб ала билдинг... Кёб джаша!

Алиматны алгъан джаш да керекли джерде кесин джюрюте, багъасын чыгъара биллигин бир кёрдюле.

Тойну арт кечесинде джашла кеч чачыладыла. Хар кете тебреген мени кьолуму эки кьолу бла тутта эди. Сюйген адамларыны кьолун тутадыла алай, кьопакъны да багъалатыб, эки кьоллары бла тутадыла дей эдиле. Мен Апуаджандан эки кёзюмю алалмайма. Джарлы джан асыры кьууангандан не этерге билмей эди. Бир-бирде уа терен сагъышланыб турганын эслейме, таб, джыламукъларын да тыялмайды. Алай а ол джыламукъла кьууанганы ючюнмю келедиле, огъесе джюрек джарасымы келтиреди, аны мен айыралайма. Ол джашауунда кыйынлыкъла сынар ючюн къалмагъанды. Огъесе тамбла атылыб къалама дебми кыйналады... Окъуун бошагъанлай, Алиматны кьоратырыгъыма ол ажымсызды. Мен а аскерчиме. Кемеде кьуллукъ этеме. Алай демеклик, биз Къарачай-Черкес областдан кенге айлашыкъбыз. Сексенге джууукълашыб баргъан, уллайгъан тиширыу кеси джангыз къалай турургъа керекди? Бу зат меннге да сагъыш этдиреди. Апуаджан алай болгъанлай алкъын тириди, эси, кёргени, эшитгенин тюрленмегенди. Кеси кесин джюрютеди. Кишиден болушлукъ излемейди, огъурлуду. Аны айтмай кьойсакъ да Алиматха уа не оноу? Къартайгъан анасын атыб кетерикмиди ол? Биргезиге уа къалайгъа элгейик?.. Туугъан джерин, юйюн, адамларын кьоуб, бир ганымагъан, билмеген джерине, элтебиз десек да, барлыкъмыды?

Мени тенгими, Олегни, къарт анасы ёлгенинде, мени не болумгъа джетгенин кёргенме. Басдыргъанларындан сора талай ай кетгенинде да «огъай, джер юсюнде аллай адам тас болуб кетерге мадар джокъду, эшта, къалайдан болса да аллыма чыгъыб къаллыкъ болур деб, сахарымы орамларында озуб, баргъанланы ичинде непча кере излеген болурма... Анга ушагъан къарт къатынла бла иш этиб шагърей бола эдим, къарт амамы тансыкълар ючюн. Кимни тюрсюню, кимни ауазын, кимни сюегин, кимни халисин ушатыб тансыкълар эдим»,—деб хапар айтыучанды. Эшта, аллай огъурлу, джарыкъ, сюйюмлю адамла джерге киргенликге джууукъларыны, танышларыны эслеринде, джюреклеринде кёб заманны джашагъанлай тура болурла. Ыс себбден ала къайтмаздан кетгендиле деб, ийнаныб лалмайдыла.

Биз ючюбюз юйде кесибиз кьалгъаныкъда. Алимат къарт анасыны къайгысындан сора башха сёзюю ангыламай башлады. Таб, бир-бирде эки кёзю суудан толуб, тыгъылыб сёлешалмай къалады.

Сёзюю унутдуруп ючюн, тынгылаб туруб, Апуаджан кызын сагъынды:

— Джарлы Зариятны джашауу тюзелмеди. Эри, Ашотха айта турама, иги адамды, сюеди, юйюню къайгысын этгенлей турады. Алай а Зариятха ышанмагъанча, ишекли болгъанын таныйбыз. Артыкъ да бек Хапымсаг, Алиматха Солтанны кызы тюлдю, Ашотну гыбышысыды деб, хапар джайгъанлы нелери да терсейгенди. Адамлыгъы, намысы болгъан Солтан ол бедниши кёлтюралмады. Анга да айыб этмейме. Бирсуню ышаныб, джашаб тургъан юйдегисине аллай сёз чыкъса... Солтан келгенин тохтатды, къагъыт ийиучюсюн кёйдю. Керти да Зариятны бир уллу айыбы болгъанча, плиннб, кюрешиб, сыйын сындырыб тебреди. Энди джарлы Зарият меннге келирге Ашотдан къоркъады. Зарият Солтанны кемсиз сюйгенин унуталмагъанды. Солтан а, Сибирден къайтыб, энди элинде джашайды. Устазды, сабийлени окъутады, къатын алыр хапар айтмайдыла. Ол себеден Ашот энгда былагъа ишеклиди. Зарият, керти анагъыз тоюгузгъа нек келалмагъанын энди ангыладыгъызмы!.. Ашот да Зарият да тоюгузгъа Солтан, кызыны атасы, ажымсыз келликди деб тура болур эдиле. Ол огъай эсенг, гойгъа нелик этерик олду деген болурла. Сора Зарият келсе уа бир юйде, бир арбазда бир тойгъа келиб, бир-бирине тюбешмей къалыр мадар болмагъанын билмезча, Ашот тели тюлдю. Биягъындай сюймегенле сёз чыгъарлыкъ эдиле. Аны уа Ашот терспне ангыларгъа боллукъ эди. Алай бла юйдеги энгда бир кере чачыллыкъ эди. Сора Зарият ючюнчю кере юйдегимп къурарыкъды? Къарачайлыла «Юйюнг бла джау болгъандан эсе, элинг бла джау бол» — деб аны ючюн айтадыла. Ол заманда Зариятны джашауу къурду. Сиз анга айыб этмегиз. — деди Апуаджан.

— Сора андан сеннге хайыр джокъду! — деб, мен сёзюю бёлдюрдюм.

— Алай нек айтаса! Ачхачыкъ педиле, бир-бирде сауа да этедиле. Сау болсунла. Мен алагъа разыма. Кес-тун джунчумай, бир тюзелиб джашагъа эдиле. Мени динг! тюгюм чыкъгъанды. Ала уа алкын джашдыла,

тамам джашаудан татыу алыр заманларыды. Зариятны меннге келир мадары джокъду. Солтан келгенин эшитгеннде, бу джерлеге басмазгъа Ашот ант этгенди. Солтан а, не джашырыу, бизден арт айырыб къоялмагъанды. Бир-бирде арбазны джокълайды. Алай а Зарият Ашотха тагъылгъанлы Солтан бизге чырта киши адамды. Андан болушлукъ тилерге, аллах сакъласын, ёлсем ёлдюм да къалдым.

— Багъалы Апуаджан, бизге джангыз бир джол барды. Биз аны сайласакъ, аджашырыкъ тюлбюз. Аны биз сеннге айта тургъанбыз. Энтда айтабыз: бизни бла тебре. Биз болгъанча болурса.

— Оу, къайры? Мени уа къайры созаргъа излейсиз?

— Апуаджан, Алимат окъуун бошагъанлай, бизни шахергъа келликди. Бизге берлик фатарчыкъларышы эки юйчюгю барды. Аланы бирин сайларса да алырса, — дедим. Къарайма да не эсе да амманы джюрегине бир джарашмагъан зат болгъанча кёрюнеди: бети тюрлю-тюрлю болду. Меннге къараб туруб, къашын-башын туюуб, былай айтды:

— Багъалы Борис! Мени акъ чачымы къачын эт. Сени джауунг намыссыз болсун. Мен ангылаялмадым.

— Амма, не бла джанынга тийдим? Мен ёмюрде сени туюк чакълы бир зат бла кыйнарыкъ тюлме, кыйнагъаны да унарыкъ тюлме, — деб, кёлюмдегип айтдым.

— Ма бусагъатда кыйнамадынгмы мени джюрегими?..

— Не бла, Апуаджан?

— Алимат энди сени юйюнгде тиширыуунг болду. Минг джыл болсун ёмюрюгюз, мен аны анасыны анасыма, мени къатымда аны атын айтмай чыдаяммаймыса? — деди джыламсыраб. Мен сейир болдум.

— Сора къалай айтырыкъма? Аны аты Алимат шойду да? — дедим.

— Алайды. Мен айтханны къалай ангыламайса? Мени къатымда аны атын айтыргъа айыбды сеннге.

— Нек сора?

Апуаджан терен ахсыныб, башын булгъады, кёзюню кыйыры бла Алиматха къарай:

— Сенсе ташдан, агъачдан да терс! Анга аллай бирин айтыб ангылатыргъа билмейми эдинг?.. Бу адетни менми чыгъаргъанма? Халкъда бурундан келген намысды. Бетин, сыйын сакълагъан адам кесинден тамаданы хатерин этерге керекди. Борис, джанынга тиймесин ёзге, сен аманы, игини айырмача сабий тюлсе. Мен алай

кеси акылын джаратычуланы суймейме. Сен алай эте-
ме деб кёрсенг да ушарыкъ тюлме, аны билиб кьой.

— Амма, сен не айтсанг да мен огъай дерик тюлме
деб турама. Алай а кызынгы аты Алимат шойду да?
Огъесе башха аты бармыды? Бар эсе, айтыгъыз. Мен
билген аты Алиматды, сора мен анга Алимат демей, не
айтаймы? — деб кесим да билмей тургъанлай, даулаша
айланганымы эследим.

— Бетинг джокъду сени! Кет ары! Аны джангыз бир
аты болгъанын билгенниг чакълы кьарнынг бир ауру-
гъа эди дерик эдим, дагъыда джазыкъсынганг этеме.
Аны атын бал татытыб, мени кьатымда юч кере айтаса.
Ол эиди сени тиширууунг болуб бошагъаны себбли, ме-
ни кьатымда атын джашыргъанын ючюн не бюсюреу
барды, ким да болсун, джылы келген адамны кьатында
айтмазгъа кюреш, аны ючюн сени сыйынг тишерик тюл-
дю. Алиматны кёлюне да джукъ келмезге керекди, тели-
тюл эсе. Алимат дерни орнуна «кыыз», «сеннге айтама
да», «юйдеги», «Солтан кызы» — де. Ат азмыды. Бол-
май эсе, бир чам ат таб. Алимат да сени атынгы айтмай-
ды да? Нек сейирсинесе? Ахырда да айтыб кьойсам
игиди, тамадаланы кьатында сабийлеринги атларын
айтычу, эркелетиучю болма. Аладан тапсыгъынгы
алыргъа излесенг, ой, ой, ой заман... Ангыладынгмы?

— Ангыладым, алай а асыры тюзге санаялмайма ан-
сы, — дедим мен, тюзюн джашыралмай. Айтханынгы
унутмазгъа кюреширме, артыкъ да сени кьатынгда уа
ёлюб да аны атын сагъынамамы, — дегенимде, джюреги
басылыб, Апуаджан рахат болгъанча кёрюндю.

Апуаджан энтда терен сагъышха кирди, бир кьашы-
башы туйюлгенча кёрюнеди, бир ёрге кьобады, эслет-
мей джыламукъларын дженг учу бла сыйпайды, юйню
ичинде ары бла берн барады, дагъыда чыдаялмай ол-
турады. Биз тамбла кетерге керекбиз. Апуаджан не оноу
этгенин бизге айтыргъа керекди.

— Разыма, сиз айтханча огъуна болсун. Алай а, мен-
ауруб кьалсам, мени берн келтириб асыраргъа унут-
магъыз. Дуняаны джарыгъын мен биринчи былайда кёр-
генме, насыбны, кьыйыплыкъны да былайда сылагъан-
ма. Мени берн келтирирге сёз беремисиз? — деб, Апуа-
джан кёзюбюзге кьарады.

Керек кюнде Къарачайгъа келтирирге сёз бердим.

— Анам, сени элтирге биз юч айдан келирбиз, бол-
сунму? — деди Алимат. Эслемей Алиматны атын айтыб

кьояма деб, мени уа ичимде джаным джокъду. Аммагъа
Алиматны бармагъым бла кёргюзюб:

— Аны айтхан болджалына разымысыз? — деб
сордум.

— Не этерикме. Болсун алай огъуна. Алай а мени
джылымда элин, юйюн атыб, тилин билмеген бир баш-
ха шахаргъа кечмеклик телиликди. Не келсин, не са-
гъыш этссем да башха амал табмайма. Мени кёлюю
басдыргъан неди десенг, экинг да кёз туурамда бол-
лукъсуз. Сизге къайгъы этиб, не болдула деб, энди
таш салдырыб турмазма, джюрегим бир басылар, —
деди. Мен аны сёзюн бёлдюрюб:

— Амма мени бла орусча сёлешнучен эдинг да, унут-
ханмы этгенсе? Олсагъатда бир-бири тилибизни бек ариу
ангылай эдик. Ма бу эки-юч кюнде да сёлешгенинги бек
ангылаб турама. Джангы шахаргъа келсенг да ол тил-
ди, ангыларыкъса. Ангыламагъан тёренге биз кьатынг-
да боллукъбуз, болушурбуз, — дегенимде, Апуаджан
ышарды, сора сыртымдан кьагъыб:

— Къарт кьатын сер болгъанды деб, хыликке этме,
балам. Мен сора не тил билеме... Алай а, тюзю, аман бла
пганин ангыларыкъ болурма, къайдам... — деб, уялгъан-
ча баш энишге кьарады.

Экипчи кюн бютеу тийре Борис бла Алиматны ашыр-
ды.

21

Солтан Апуаджанны джокълаучу болду. Ол улай-
гъан огъурлу къарт кьатынны кёлюне джетер ючюн,
келмей чыдаялмайды. Зарият Ашотну кьоюб, ызына
къайтмазын Солтан бек ариу биледи. Таб, салыб келсе
да, аллыкъ тюлдю. Алимат анга джангыдан кыыз бо-
луб, атасына кьарагъанча, джюреги тешлиб сёлеш-
мезлигине да ажымсызды. Да сора Апуаджанга не ай-
тыб келеди да? Джюреги кыйналса, халарын тизиб,
кёлюн басаргъа келеди ансы, ол аны не тишируу тенги
гюлдю, не джыллары келишмейди, неда Солтанны энди
анга джалыныр иши джокъду.

Апуаджан кимни да сёзюн ангылай биледи, кесине
кёре сёлеширге сёз табады, джууукъ, кенг деб кьарамай,
кимге да джюреги эзиледи.

Адамны джарсыб, инджилиб айланганын кёрсе, кьо-
лундан келген бла анга болушхунчу тынчылыкъ табарыкъ
тюлдю. Ма бу экиппи бир-биринден сууутмагъан олду.

Бир кере Солтан Апуаджанны аурукъсунган хапарын эшитгенинде, олсагъандан анга джетмей чыдаймады.

— Багъалы Апуаджан, биринчи айтырым, саулуугъуна сакъ бол, неге эсе да бнягъы сен джюрегинги кыйнагъан болурса... Экинчиси, кызы чыгъаргъаныгъызыны эшитгенме, келиб, алгъыш эталмагъанма, кечеринги тилейме, — деди, Апуаджан, тапчанга таяныб тургъанлай, белин тюзетирге кюрешиб олтурду.

— Джокъду уллу хатам, турама, от къошунча... Сени джауунгу да менден уллу саулуугъу болмасын... Кызыны юсюнден айта эсенг, ол мени энчи балам тюлдю. Сен атасыса. Экибизни да къууанчыбызды. Солтан, сенден джашырыр сёзюм джокъду. Джаным саулай ол кызы сабийни джюреги сынмай, юйюбюзге бедиш келмей, айыбсыз юйден чыгъарын излеи эдим да муратымча болдум. Мен джашарымы джашагъанма. Энди адамлагъа джюк болмай, заманында сыйым бла къорар джериме къораялсам, ёзге джукъ излемейме.

Уллу аллахны игилигинден, алкъын кесими къарыуум кесиме джетеди.

— Апуаджан ары ашыкъма, марджа. Анда бизни киши сакълаб турмайды. Болджалыбыз джетсе уа, элтиучю сормаи къоратырыкъды, таб, кече джукълаб тура эсенг да, джолоучу болуб, къуугъунга атылыб бара эсенг да, ач сабийге эмчек сала тура эсенг да къарарыкъ, ангарыллыкъ тюлдю. Ол да алай болсун. Апуаджан, кюеуюнгу джараталамыса? Ала юй болуб кетерле деймисе? Не да болсун сизге асыры кёб келген хапарын эшитебиз. Муну анча сайын башына бош да къалай эте болурла? Ол кылыгъын мен асыры джараталамайма. Кеси да кемеде ишлей болур дейме? Ол сизни онгурлукъмуду, къайдам... Анга, тейри, эки шагъат керекди.

Апуаджан бу сёзлени ушатмады.

— Айхай, джашны къалай адам болгъаны, мындан ары кесин къалай тутарыгъы, юй джашауун къалай къурарыгъы мангылайына джазылыб турсала уа джазыкъ кызыла нек джарлы бола эдиле!... Сёз ючюн, Солтан, мен сёзю ачыгъын сюеме, сен къайда тилчини сёзюне ийнаныб барлыкъса деб джети джукълаб бир акъылымда джокъ эди. Сиз, аманны, игини айыргъан керти адамла, суймегенлени тиллери бла джашауун аязы къакъгъанлай, къуш тюгюнлей кау-куу боллукъсуз деб, кимни кёлюне келе эди?!

Борисни сора эсенг а, ол менден эсе сеннге бек кюеу

болады. Аны да бу джолдан сора хапарын меннге сорма. Алай а сордунг эсе, мен да кёлюмдегин айтайым: не джашырыу, Борисни табхан баламдан башха кёрмейме. Ол ёксюзчюкдю, не юйю, не адамы джокъду. Ол огъай эсенг, тукъумун, миллетин да кючден тюзетгенди. Кесини тилин билмейди. Аны ташдан ишленген джюрек да джазыкъсыныр... — деди терен ахсыныб Апуаджан.

— Сора, Апуаджан, сен аны барын да биле тургъанлай, меннге, — кызыны атасына махтаргъа кюрешесе. Сени сыйынг да тёпемде болсун, ёзге джарлы сабийни къармагъансыз. Иш этиб кюндюз чыракъ алыб изле-сегиз да, андан учхара, андан худжу сау дуняда да табыллыкъ болмаз эди... Сора бу тукъумсуз-джукъсузну несине кызыб бере тургъансыз? Бу кызы сабийге сиз быллай бир джаулукъ этерча, не хата этген болур эди ол сизге? Сиз аны излеб эм учузгъа бергенсиз. Эки кёзюм кысса да табарыкъ болур эди. аллай бирни. Ахырда да бир кирир джери; кысылыр тыгъырыгъы да болгъа эди... Кърал уллуду, айланлыкъды Зийкунну итча, аны да ызындан созуб, ачар эшиги, кирир тешиги болмай. Аскерде къуллукъ этгенни тынчы бла кызынын биз да билебиз.

— Солтан, болду. Энди джюрегинги бир бас, кертда дегешге Аппаны алашасыча кеси-кесинги кызыдырыб барма.

— Апуаджан, сиз меннге къанлым этмезликни этгенсиз! Джарлы сабийни эки кёзюм байлаб: «Джаханим орнунг болсун»—деб, юйден тюртюб чыгъаргъансыз. Башыгъызыны тынч алгъансыз. Шо, не да болгъа эди да, мен аны тюзюм аллындан бир билге эдим... Айхай, меннге аны хапарын айтханла аны оу болгъанын билдирсе-ле уа... Ол огъай эсенг, джерге, кёкге къараб, ант этиб махтаргъа кюреше эдиле.

— Энди не болгъанды да?

— Болуб а не болгъанды, бютеу айтылгъан—ётюрюкдю.

— Ётюрюк эсе да, биз Борисге разыбыз. Адамлыгъыны сёз табмайбыз. Алимат анга негерлик эталгъа эди аны.

— Апуаджан, айтма алай. Сени сыйынг да тёпемде болсун, ёзге, ол мени балам болгъанын унутма.

— Бир да аны ючюн къоркъма, Солтан.

— Айтыуунгдан, энди мен терсме, алаймыды?

— Солтан, бала, тюзюм излеи эсенг, алайды.

— Къзынг джолда айланган бир калакга тагылыб кетгенинде да менми терсе, не-е?

— Мени къызым Зарият, сен айтханча, орам хаулеге тагылыб кетмегенди, эри Ашот бла джашайды. Аны юсюнде да сен кесинг терссе, ахыры ангылар къарыунг бар эсе. Ханымсат тенгинги сеннге джызган къагытын окъумагъанмыса да? Зарият-къыйынлыгъа уа къалай сёзлени джазыб, джюрегин сары суугъа алдыргъанынги — ишни, тохта, унутханмы этгенсе?!

Солтан, аузуида къууут джуммагъы болгъанча, дыфсыз болду. Бюгюнге дери да бир-эки кере кесини терслигин сагъына тебреб, сора табсынмай, башха сёзге бурдуруб къойгъанды.

— Огъай, Апуаджан, джанынга тиймесин, ёзге ата, ана да джокъ, джууукъ, тенг да джокъ, ким эсе да буреу харбыздан чыкъды дегенлей, дуниягъа къалай джаратылды, кёкден тюшмеди эсе?.. Кюеуюнг кимди деб соргъаннга мен не айтыргъа керекме? — деди Солтан кёлю бла.

— Солтан, бары да билиб тураса. Ол адамларын излей келгенин сен эшитгенмисе? Ол сюйюбю болгъанды ёксюз. Ол тыбыры тартыныкъ къазауат азымы джерге къоратды! Къарачай тилин билмей эсе, олмуду терс? Миллетинден адамны къараб кёрмеген сабий тилин къайдан билликди? Огъай, Солтан. Ала бош дыгаласладыла. Ол аны терслиги тюлдю, насыбсызлыгъыды. Айхай, насыб сатылмайды. Аны тилеб алмайдыла, ол саугъагъа, нохта бауча берилсе уа... Энди Борис ёксюздю, тилин билмейди деб, аланы джашауларын бузсакъ, башыбыздан къараб тургъан бизни кечмез. Къазауатда ёксюз къалгъан да, чырмалгъан да улуу аллахны кесини буйругъу бла бола тургъанын биз бек арну билебиз. Джашауубузда оюмсуз атлау бла кесикесибизни абындыргъаныбыз, ахыры боллукъ эсе, болгъанды, — деб, Апуаджан сёзю созаргъа излемеди.

Солтан, биле тургъанлай, тойларындан хапар сорургъа кюешди.

— Билмейме, къолубуздан келгенни аямагъанбыз. Къонагъыбыз кёб тюл эди, алай а, сау болсунла, хоншуларым ансы, тоба, джушчургъа башлагъан эдик... Джумушларын аямадыла, къолларындан келгенге къызгъанчлыкъ этмедиле.

Аллай кюнде къызны юйюк кёлтюрген къалымды. Борис къыйынлыны адамы болмаса, кёлтюргючю къай-

барды. Берне этер хыйсаб къайда?! Алай а, билемисе, хоншу, тийре, таныш-тенг саугъама дегенни къууб къойгъан эдиле, адам къатына адам ёлмейди деб, аны ючюн айта болурла. Борисге берирсиз деб, костюм, аякъ кийим келтирдиле, «Аллыкъ тюлме» — деб, алдында чибшилей да бир тебреди, дагъыда ёмюрюнде саугъа кёрмеген насыбсыз джан, алды... Мени мыдах этерге излемеди.

— Апуаджан, анга ийнаныб тура болурса дейме?

— Солтан, ийнаныбма.

Солтан, неге эсе да джюреги къыйналгъанча, салкъынды. Эшта, аны салкъын этген Алиматны къайгысы болур эди: аны джолу, къарны, окъутхан... барына да ачха керекди.

Кесп аллына капек табхан да къыйынды. Солтан излеген не эди десенг: Алиматны иги джерге, борбайы болгъан, айтылгъан юйге, терең билими болгъан педа къолудан келген, кесини элинден джашха берирге эди.

Кюн сайып талай келечи келе, арытырыкъ болурла деб тургъанды. Алимат атасындан эркинлик табмай, таб, тыбырда къалыб кетерик эсе да, башына иш этмез деб ышаниганды. Алай а, не келсин, «Джетген къыз джерти эшекни танымаз» — дегенлей, Алимат алагъа сагъын этиб кюешмегенди. Сау атасы тургъанлай, соргъан-оргъан да этмей, чынгаб кетген къызына Солтан ачулуду.

Солтан бу иште ойлашыр ючюн къалмагъанды.

— Мени замансызлай чал этген ол къыз бла сизсиз, Апуаджан. Артда терсликни бир къыйыры кесинде болгъанын сезгенimde уа, мен айыбдан чыкъдым: къызгъа къагыт джаздым, кел да, мени бла джаша, институтха джарашдырайым деб, Сибирге чакъырдым. Ёзге мен не этерик эдим... Къызынгдан туугъан мени сёзюмю къулакъгъа алмады — деди ол.

— Багъалы Солтан, аллахны сюйген къулу, сен табан къызынга къатын ала айланганынги джазгъан эдинг. Къызынг анга къууанмазлыгъын ангыламазлыкъ гени сен тюлсе. Сау анасы болгъан къызынги алай бла джюрегин сындырдынг.

— Апуаджан, артда мен ол затны сагъынмазлыгъымы айтыб да джаздым. Аны аматтын мен насыбымы къолумдан ийдим. Ким ючюн? Сени къызынгдан туугъан, ол «хо» демез ючюн... Энди уа менден не излейсиз?! Сенин джюрегигиз къыйналыр зат барды деб билмейме.

Ала экиси да бир-бирин дженгерге излегенча кёрюп-мейдиле. Арбазда джукъ эслемегенине, Апуаджанга отун кереклисин сорду. Сатлыкъ отун таба эсе, джайылыб сорургъа излегенин, табса уа сатыб аллыгъын билдирди. Апуаджан къатына да кьоймады. Чомартлыгъы ючюн бюсюреу этди, отуну, газы да болгъанларын билдирди. Алиматны танг кесек ачха келтиргенин да айтыргъа сюйдю. Солтан ийнаналмады.

— Алимат алкъын окъуй турады, мен да ачха бериб, асыры онгдурмайма, сора сениге келтирирге бу къайдан табды? Бир джолда уа, Апуаджан, ол кызы кирик бир кемсиз ачыу этгенди да аны унутуб боламайма. Он тюмен ийгенимде, къайтарыб кьойду. Не орнуна да менге тёрт сёз, джазыб ийгенди: «Сени ачханг керек тюлдю». Андан сора мен да джазгъанымы тыйдым,—деди Солтан. Керти да ол юйдегиси бла джашамагъаны себбли Солтанны ачхачыкъ кыстыргъанын айтыучан эдиле.

— Солтан, бала, ол ачханы къайдан табханын мен билмейме. Окъугъан джеринде ай сайын бергенчиклерин кыстыра тургъан болур, кыйынлы. Таб, Борис берген эсе да, ким биледи.

Алай а, мен билген, Солтан не мени, не кызынги сениге дертибиз джокъду. Юй джашауунг терсейгенин кёрюб, джазыкъсыныб турабыз, ийнан сен анга,—деди. Апуаджан керти да Солтанга не бетден да джууукъ кёл бла къарамай эсе ансы, суумагъан эди.

Солтан келсе, экиси да олтуруб, кёб ушакъ этиучен эдиле. Бир-бирде экиси да, кюн булутха киргенча, салкъын болуб, сагъышлана эдиле, дагъыда джылы саламлашыб айырылыучандыла. Джылы келгенликге, Апуаджан аны эшикке чыгъыб арбаздан ашырмай кьоймагъанды. Хоншула уа аны эсеб, сейирсиниучен эдиле. Апуаджанны тэзюмю эди аланы сейирсиндирген. «Аны орнунда башха къайын ана болса, Солтанны ашыргъан огъай эсенг, эки этегин башына къаблаб иер эди» — дейдиле. Огъай, Апуаджан алай тиширыуладан тюлдю. Ол бары ючюн да кеси кыйналыргъа, кеси инжилирге излеген адамды. Хоншусуну бушуууна, танышыны кыйынлыгъына Апуаджан аладан эсе бек эрийди. Алай а ол кёлсюзледен тюлдю.

Танымагъан адамларыны кьууанчлары болгъанын эшитсе, кёзю, башы джарыб къалады, таб, талай джылгъа джаш болгъанча кёрюнеди.

Джайгъы кюнлени нссиликлерин бираз сына башлагъанды. Мени тыш къраллагъа барычу кеменн капиганына болушуучу этдиле. Институтну бошагъанлай, Алиматны теңгиз джагъада орта школаны бирине устаз этиб ийдиле. Кесибизге юй бергинчи, биз кьопакъ юйню бир фатарын кючледик. Алай а Апуаджанны сагъышы бизге кече, кюн да тынчлыкъ бермейди. Бизни биргебизге турлукъса дегенбиз. Эшта, эки-юч ыйыкъдан бизни эркин юйге чыгъарлыкъ болурла. Джангы юйню ачычларын биз ашыгъыб, термиллиб сакътайбыз. Насыб болуб, биз умут этген юй былай бир белгилн джерде, теңгизни джагъасында болса, Апуаджан аз бек кьууанмаз эди... Шахарны совети къарт анабызны келтирилгизбизни биледи...

Алимат да, мен да олтуруб, терен ушакъгъа кириб тургъанлай эшигиз къагъылды.

Ачыб къарасам: кеменн капитаны Гордеев Иван Петрович.

— Не, табсыз замандамы келдим? Кечигиз,—деб ышарды, ол.

— Алай нек айтаса? Кел,—деб нчкери чакъырдым.

Капитан юйге кирди. Олтуртдукъ. Бетини кызаргъанындан бир джангы хапар бла келгенин таныдым.

— Къалайды джашауугъуз? Алимат, Борис сени джюрегиңи кыйынаймыды, айт да бир кьойчу! Биз аны керетин берейк,—деб ышарыб имбашыма кьолун салды.

— Иван Петрович, мени кыйнаргъа не джолу барды, мен тне болурмамы аны джанына? Кесине соругъуз. Мен тюзюн айта турама, бош ышарасыз. Мен Кавказны юсюнден джазылгъан китаблада тюбеучю, ауузларындан сёзлери чыкъмай, кеслери кеслеринден уяла тургъан таулу кызладап тюлме,—деди Алимат.

— Ма, керти таукел кызы! Эндиги кызла алай боургъа керекдиле. Алай а, багъалы Алимат, энди айтми сёзю сени джюрегиңге мизча чанчыллыгъына кжимсызма.

— Иван Петрович! Алай нек айтханынги ангыламадым. Мен бир табсыз сёз зат айтыбмы ийдим экен? Ол эсе кемегизге асыры кёбмю келеме? Алай эсе, кемениге чырт да минмезге боллукъма,—деди Алимат, келлигъыты сагъышла эте.

Алимат, сен а кертда дегенге асыры теренге керетинг. Не къадар кёб келсегиз, ол къадар бизни джю-

регибиз кёлтюрюледи. Кемеле тенгизчиле кюн сайын бирер уллу сауға алгандан эсе, сени къараб бир кере кёрюрге разыдыла, — деб, чам этгенни билдире, меннге къараб кёзюп къысды. — Мени нек келгенни алкъын сиз билалмагъансыз. Багъалы Алимат, мен Борисни сенден иги кесек заманга айырырға башлагъанма, — деб, Иван Петрович джалынган ауаз бла сёлсиди.

— Къалай дедигиз? — деб, Алимат эки кёзюп да джаңдырыб сорду.

— Алимат, кёб заманга демейме, бир ай чакълы бирге узакъға джибермей болмайбыз.

— Сора къайры? Ол деген педи? — деб, Алимат сесекли болду.

— Алимат, алай бир нек эсинг кетди?

— Сиз аны къоюугъуз да къайры нерге пзлсиз, аны бир айтыгъыз? Мени джашауумда мен тутхан къая берн аууб келеди.

— Кеме тышына кетеди.

— Къайры? — деб, мен Алиматха да джетдирмей сордум.

— Араб къралланы бирине, — деб капитан кёзюме къарады.

— Алай болса да?

— Сен а джик-джигине дерн билирге сюесе. Сен тенгизчи тюлмюсе? Алай затны эшитдинг? Болду! — деб, капитан бизни сынаб туруб кюлду. — Къыбыла джанына, араб къралға дедим, ол азмыды? Андан арысын а кесим да билмейме.

Алиматны бетн агъарды, тили артына кетди. Бир кески юйню ичи шыкъртсыз болду. Этер къарыуу тау-усулгъанын ангылаб, Алимат:

— Энди къачап кетесиз? — деб, тыхсыгъан ауаз бла сорду.

Капитан экибизге де кёзюп къараб:

— Юч кюнден, — деди.

— Сора мен кесим джаңгыз былайда сау айны къалай турлукъма? — деб, Алимат тыгъылыб, кюнден сорду.

— Багъалы Алимат, бу джол биз сени биргебизге элталмайбыз, алай эркинлигибиз джокъду. Бойнубузға уллу аманат салгандыла. Алай а экинчи кере бизге бир джол чыкъса, сени элтирге мен сёз береме, — деди капитан джумушакъ, тилеген ауаз бла.

Мени Алиматым кюллюгю келмегенлей кесин ышарды.

— Сизни сёзюгюзге къалай табылуучугъузну билебиз. Кёрюрбюз. Бусагъатда уа, таб, элгебиз десегиз да, мени къымылдар къарыуум джокъду. Ишге джаңгы джарашханма. Дженгилде дерс башланшыкъды. Мени сепзинчи классха тамада этгендиле.

— Ма, кёремисе!.. Мени уа андан ханарым джокъди. Тенгизден берн чыкъмайбыз, сора биз алапы къайдан биле турлукъбуз...

— Иван Петрович, сизни кемегиз аскер кеме тюлду. Сизни ишигизден эсе мени ишим къайгылы болур деб кёлюме келеди, — деди Алимат.

— Джангылмаймыса, Алимат?

— Огъай. Эли сабийни бирге джыйыб, билним берген, адамлыкъға юретген тынч иш болмагъанын а сиз да билесиз.

— Алимат, сеп акъыллы кызса. Тёзюмюнг да уллуду. Не этерик эсенг да энди Борисни джолгъа хазырла, — деди капитан. Мен да ол кърурай ызына къайтыб кетмесни деб, ичери бла къалырыш да билмегенлей, бир кёкбоюнчу чыгъарыб, стол юсюне салдым. Аны эслегенлей:

— Бу неге керекди? — деб, билмегенча сорду.

— Ашха ачар. Сюйюмчюлюгюнг ючюн да болур, — деди.

— Хы-ы... Сеп къууаныб тура кёреме... Къайры да болсун, мени къоюб кетерге табсанг, сен апаңдан джаны тууаса, — деди Алимат джыламсырагъан ауазы бла, — сен къайры баргъанынги билемисе?.. Дуняда чыракъ этиб излесенг да, бусагъатда араблыладан къайгылы джер табарыкъ тюлсе. Сау къайтырынга ажимсызмыса?

Капитан бла мен бир-бирибизге къарашдыкъ.

— Алимат, бош къркъаса, «Солдат къайтыр, алай а сен иги сакъла» деб джырлагъанларыни кесинг эшитгенге да? Сен алкъын джанса. Эрнини сакъларгъа юрен. Ол джигитликди, адамны сыйын кёлтюреди.

Иван Петрович! Биз бир юй болгъунчу да мен аны, кърнашымы сакълагъанча, айла бла аллына къараб турургъа юрениб бошагъанма. Энди юйню несиди, сакълармай не этерикме, амалсыз болсанг, сюйюбмю сакълар...

Бирер рюмка уртладыкъ. Капитан кюрешиб, Алиматны унагалмады. Къонагъыбыз ашыгъыш эди да ызындан ашыра чыкъдым.

— Джолубуз бек сейир боллукъду. Кёбно кёрлюкбюз.

Алима тюз ангылады. Борис, юй бийченг акъыллы, сю-йюмлю тиширчуцукъду. Эндиге дери къалай болгъан эсенг да энди насыблыса. Керек болса, аллай тишируу-ну кесин беш-алты айны къююб, кетерге да къоркъма. Сау болсун, кесини сыйын сакълай билген, сени да багъангы чыгъаргъан. Алима т тишируу тюлю — сары алтынды. Ангыладынгмы? Аны бил да къол азынгда тут, — деди.

— Иван Петрович, мени джаным сау болуб, аны бир кюнню мыдах этмезлигиме ийпаныгъыз,— дедим. Ашырыб, ызыма къайтсам, Алима т бузулуб, кезлери къызарыб, къол джаулукъчугъу бла джыламукъларын сюртере кюреше турады. Мени эслегенлей, башын бир джанына бурду. Джолубуз къоркъуусуз болгъанын, ай да турмай къайтыргъыбызны айтдым.

— Энди кетесе, алаймыды? Сен а джаша къалай сюйсенг да...— деб бетиме къараб, кесин джазыксындыра, акъырын сорду:

— Къарт анабызгъа уа неди оноуунг?

— Сора анга не болгъанды? Джукъ зат эшитиб, джашыра болурмуса?

— Огъай, Борис, джукъ да эшитмегенме. Алай а эшитсе, не айтыр, джюреги къыйналмазмы?..

— Аны ючюнню айта тураса?.. Сора чакъырайыкъ да телефон бла селешейик, арну айтайыкъ, бир аз джюреги басылыр, — дедим мен.

— Алай эсе, бююн огъуна! — деди Алима т.

— Бююн огъуна селешейик, ингирде юйде боллукъду.

— Болсун, алай а аны бла мен кесим селеширикме, — дегеншиде, Алима тха сейирсиндим.

— Алима т, алай нек айтаса?.. Сора Апуаджан мени билмеймиди? Мен аны анамдан бапша кермейме. Барлыкъ мен эсем, мен селеширге керекме, разылыкъ менге берликди да?

— Борис, разы тюлме, — десе уа не айтырыкъса?

— Алима тчыкъ, ол бизни экибизден да акъыллыды, сен аны ючюн къыйналма.

— Алай болса да «мен разы тюлме» деб къойса, не айтырыкъса? — деди бнягъы Алима т.

— Ол замада къалдым, — дегеншиде, Алима т кезюме къараб туруб ышарды. Эшта, мени айтханыма ишекли болгъан болмаз эди. Ингирде 20 сагъатда селеширге къагъытчыкъ алдым. Аны капитаннга да билдирдим. Ол

огъай демеди. Алай а! «Иги джаш, аллай оноугъа не чёб атылынмайды, не къарт аммалагъа сорулмайды» — деди. Экибиз да бир-бирибизни ангыладыкъ.

Кюн чайпала тургъан къыйырсыз тенгизни артына акъырын ташайды. Алима т джан алыучуча:

— Унутубму къойгъанса? Сагъатынга къарачы! — деб къычырды. Джыйырма сагъатха он минут къалыб тура эди.

— Нек джанынгы аласа, сау сагъатны сакълаучубузну унутханмы этгенсе!..

Телефон юйюбюздеди, къыйналма, — деб, келюн басаргъа кюрешдим. Польшадан келген джашил телефонну экибиз да эки джанын сакълайбыз.

Телефон бизни илгендиррча зынгырдады. Алима т арам-къарам этмей, сермеб телефонну сабын къолуна алды.

— Амам, багъалы аначыгъым, сенмисе? — деб, Алима т сёлзериин басындырыб тебреди.

— Ким аначыгъынг? Ашыкъма, бусагъат табайыкъ апангы, юйде болмазмы, — деди телефонистка.

Алима т терк суууду, къаны тюрлениб, мениге къарагъанында, кюлюююмю тыялмай кюрешгеними эслеб:

— Не затха кюлесе, кюлюр зат болмагъанлай, — деди гурушхасын билдире.

Телефон дагъыда зынгырдады. Бу джол Алима тдан эсе мен тир болдум.

— Излеген адамыгъыз телефоннга тынгылайды, сёлешигиз, — деди тишируу ауаз.

— Амма, багъалы Амма!

— Борис? Сенмисе, бала? Мени бла селешген сенмисе, эшитемисе мени? Не болгъанды, мен хариб, Алима т нуруй болурму? Не этесиз? Мениге ауазынгы бир эшитдир, сенден алгъа ёлейим, — деди ол джыламсырагъан ауазы бла.

— Бир зат да болмагъанды, тыпч, эсенбиз. Къызынг да ма былай къатымда сирелиб турады, — деб, селеше тургъанлайыма, Алима т телефонну сабын къолумдан сермеб алды.

— Бир аймы дейсе? Ах, мен хариб, алай деген неди? Сора сени атыб, къалай кетерикди? Акъылынданмы чыкыгъанды? — деб ачууланды Апуаджан. Бир талай бирини ауазы чыкъмай туруб, дагъыда бнягъынлай:

Алима т, джанчыгъым, джюрегинг къыйнама. Бар чеген джерлерине бармай не этсин. Аллах айыб этмесин шеш, бир айчыкъ не затды... Бизни заманыбызда джыл-

ланы да сакълагъанбыз. Къараб къарагъынчы джете-рикди. Сени кибик джаш келинчикле отоуларындан чыкъгъынчы эрлерин къазауатха къалай ийиб тургъандыла?... Аллахны игилигинден, саулугъунгда хаганг джокъду, ишинг, кирир юйюнг барды. Ашхы джолгъа барсын, чырмау болма. Хы, айтырымы унутуб къоя эдим, бир иги тынгыла. Мени Борисге бир уялу тилегим барды.

Апуаджанны бу сёзлерин эшитгенimde, телефонга кесин къулакъ салдым. Сора тёзалмай:

— Кююнуг ашхы болсун, багъалы Апуаджан! Айтахнынгы барын да эшитгенме. Мени тын къралгъа барырыма огъай демей эсенг, тилегиниз не эсе да меннге айтыгъыз, джаным сау болса, тындырмай къайтмазма,— дедим.

— Багъалы Борис, бала! Мен барлыгъынгы эшитгенimde къууандым. Кёлом кёлтиюрюлдю. Сени ышаныб, тын къралгъа къалай педиле, сен, эшта, алапы кёллерине джете болурса, кёб джаша, бала. Мен суйгенлеши сени басхан насыб бассын. Аманатым ауур тирик болур... Къайдам, къолунгдан келирми, билмейме. Энди иги тынгыла. 1905 джыл бизни элден бир талай юйдеги «муслиман топракыгъа барабыз» — деб, къыбыла джанына: Тюркге, Арабха кетген эдиле. Ала бла мени атам бла эки къарнашдан туугъан да кетген эди беш джашы бла. Не кюн кетгенди, андан бери аты, чууу да джокъду. Саумудула, шаумудула? Алапы сагъынлары мени джашаууму джаргысын тауусуб барадыла. Аны аты Долай болгъанды, тукъуму да Батырбекладапды. Джашларыны атлары тилими учунда айлана турадыла, не келсин, эсиме тюшюралмайма. Бир тиллилери къалмагъан эсе да биллейме. Шо, атангы, анангы джаны ючюн бир соруула, мени къууандырыгъа излей эсенг, аладан тюз хапар келтир. Ким билсин, тау таугъа тюбемез, адам адамгъа тюбер дейдиле, аллахны игилигинден джолугъуб къалгъан тёренг болса, къолларын тут, салам айт. Алагъа да кюеу болгъанынгы джашырма. Балам, эшитмисе?

— Эшитеме, амма, бек арну эшитме, — дедим.

— Аманатымы уа толусу бла ангыладынгмы?

— Аны да ангылагъанма, амма. Тилегинги тындырмай къатмазма.

— Багъалы Борис, ёлюрююмю аллы бла мен салгъан аманатын тындырыб, аладан меннге огъурлу хапар кел-

тирмисе деб, аллынга къараб турлукъма, — деди Апуаджан.

— Къолумдан келгенни аярыкъ тюлме. Сау, эсен къайтыб, юй алсам, багъалы амма, сора турмай сени алыб келилкиме. Бизни бла джашарыкъса. Сен да артда чурум излемезге айт. Болсунму?

— Болсун, бала! Къор болайым ауузунга! — деб, Апуаджаны джыламсырагъан тауушу эшитилгенлей, телефонстка буйрукъ берген аууаз бла:

— Замапыгъыз бошалды! — деди.

— Эсен тюбешейик! — деб Алимат да, мен да бирден айгдыкъ. Джюрегим басылды, амманы разылыгъы меннге къанат берди. Энди меннге Алимат бла сёлешген къыйын боллукъ тюлдю.

23

Иги хапар да бир-бирде адамны джюрегин къыйнаргъа боллукъду деб, кимин кёлуне келилкимди... Бу джолны мен кесим сынадым. Тепизге чыгъаргъа тюз эки сагъат къалгъан заманда эшик къагъылды. Алимат эрлай кёзлерин сюртюб, мени чумаданымы къатына келди. Эшикни ачдым. Мен тапымагъан биреу келтириб къолума телеграмманы узатды.

Не джашырыу, бир къыйынлыкъ тюшюб, арабни, джолум кесилеми айланады деген акъылда къагъытны окъургъа къоркъдум.

— Окъучу ары, кимди, бусагъатха къараб тургъанча, бизге телеграмма не айланган... — деб Алимат къолумдан сермеб алды. Ичинден окъуду. Меннге аууздан сёз чыгъармай окъуб, къагъытны столгъа салды. Кесим алыб окъугъунчу мен да тынчылыкъ табмадым:

«Борис, Алимат, тоюма чакъырама. Аллыгъызгъа къараб турлукъма. Олег», — деб джазылгъан эди.

— Ма хапар десенг хапар! Энди не этейик! Аны тоюна бармай къалыргъа боллукъ тюлдю. Ол бизни тоюбузгъа келеме деб, сау ыйыгъын тас этгенди. Келююула къалай эди? Къолтугъу, къойну бла. Туугъан къарнашым болса да андан ёзге не этерик болур эди. — Огъай, бармай боллукъ тюлбюз. Экинчи бетибизни къалай кёрдююрбюз. Амалсыздан Алимат:

— Не этебиз энди? Нек тынгылаб тураса? Оюннга къалгъанбыз. Бир оноу эт, тишируула амал табаргъа бирден эсе залымдиле. Бир мадар таб,— деб къысдым.

— Ий, керти кёлюнг бламы сора тураса?

— Сора аллай зат бла ойнаргъа боламыды?..

— Борис, джолгъа чыгъыб тургъанынгы билемисе... Аллай бирни къалай ангыламайса. Сени «тойлагъа айлана тур», — деб ким иерикди?!

— Хо, сен айтханча огъуна болсуп. Олегге къаллай джууаб этерикбиз, аны бир юрет, — дедим амалсыздан.

— Аны мен бойнума алама. Юйдегили болгъанына алгъышны эм залими къуяйыкъ, шо джолгъа чыгъыб тургъаныбызгъа не мадар этейик. Огъартын келген буйрукъ бла узакъ жары кетеринги айтсакъ, ол ангылагъан джашды, сени джолдан тыймаз. Тюз бир тенгизчиди деб кёлюне келмесин, капитаны болушлукъчусу болгъанынги билдир, — деди Алимат.

— Кёлюнг бламы айта тураса?

— Кёлюм бла айтама. Сен да башха мадар табарыкъ тюлсе. Не этерик эдим. Алиматны оноун табсындыкъ. Телеграммабыз эки къагъытны толтурду. Қъараб къарагъынчы айырылышыр замаң джетди да къалды.

Алимат юсюме къабланганды да бери айырылалмайма.

— Мени ариу Алиматчыгъым, сёз ючюн деб айтама, ким биледи... Бир терсейген төрем болса... къайдама, къайталмасам... — деб, кёлюме келгенни айтыргъа теб-регенлей, Алиматны бети-къуту кетиб, эки кёзюн джандырыб тюбюмден ёрге къарады.

— Сёлешме, болдунг! Эшитирге да суймейме. Алай эсе, бир джукъгъа да иерик тюлме. Мени да аллай бир эркинлигим болур да! — деб, биягъы кёзлеринден пакъут-налмаз бюртиюкчечя тёнгерек келген джылы джыламуқъларын сюртдю.

— Алимат, не боллугъун, тюзюн айтсакъ, сен да, мен да билмейбиз. Ол замаңда не этеримни айтмадың.

— Борис, болдунг энди! Ол сёзлени меннге эшитдирме. Сен юйюбюзге сау, эсен къайтыб келликсе. Сакълаб, эки кёзюмю тенгизден алмай, аллынга къараб турлугъуму биле болурса.

— Алимат, сен сабий тюлсе. Тенгизден къайтмай къалгъанла бола туруучуларын сен да билесе, мен да кёргенме. Джазыудап къутулургъа мадар болмагъаны экибизге да ачыкъды. Мен аны ючюн соруб юрешеме, — дегенимде, мени Алиматым мыдахлаңыб, башын энишге ийди. Алимат тынгылаб турады. Арабин, не айтырыкъды деб, мен да ауузуна къарайма. Дагъыда къайтарыб сордум:

— Ол ёмюрде да болмазлыкъ затды... Сен этген къайгъыгъа сагъыш этсем, айтыргъа ауузума сёз тюшмейди. Алай а сен къоярыкъ тюлсе, ауузумдан къаным келгенча айтама: аллай къыйынлыкъдан бирден сакъланайыкъ. Ёзге къан джаугъан төреси болса, сени Алиматынг ёмюрюн джангызлай, къара кийгенлей, ёкюн-игелей ашырлыкъды. Сени джылауунгу эте, бетимден джыламуқъларым къурумай, ёлмей-къалмай джашарыкъма. Қысхасы — сен къабырда, мен да бастырылмагъан ёлюк, — деб кёзлери суудан толдула. Бойнумдан къаты буууб къучакълагъанында, бетимни мысты джыламуқълары джибитдиле.

— Мени джанымдан суйген Алиматчыгъым! Сени сыңар ючюн айта турама ансы, менсиз къалыргъа мадарынг джокъду. Бизни ёмюрюбюз бирге боллукъду. Алимат, севсиз джашау — меннге къара кечеди, тар къабырды. Таб, кемебиз батса да, сени ючюн мен къара тенгизни джырыб чыгъарыкъма, — дедим, кёлюмдегини айтыргъа ауузума ёзге сёз тюшмей.

* * *

Бизни кемебиз уллу тюлдю. Алай а тыш къарамы эки кёзюню алдайды: кюзгюча джылтырайды. Аны тенгизчилери бир-бирин багъалата биледиле. Талай джылышынчиде ала бир-биринден бир табсыз, оюмсуз сёз эшитген болмазла. Чамгъа, пакъырдагъа уа устадыла. Қызыры, учу кёрюмеген, тюрлене, булгъана, чайкъала гургъан кёксюл тенгизни башындан джарыкъ кюн юрюп ёлчелемей төгеди. Толкъунлу джолубузда бизге аллам ташыгъан, джюк ташыгъан кемеле, бизникиле, тыш къараланы кемелери да тюбейдиле.

Ала бир чёге, бир кёлтюрюле, ашыкъмай таукел джюйдиле. Иван Петрович ишин билген, ишин суйген адамды. Сабырлыгъы, тёзюмлюлюгю, джетген джерде батырлыгъы бла бизге кесин алдыргъанды. Аны бла бир кемеде болсанг, эрикмейсе, арымайса. Джолда мен бизни тылмачыбыз бла тапышдым. Аны аты Расулду, джаш адам, быйыл 27 джылы толады, Ташкент шахардан келгенди, узбеклиди. Араб, тюрк тиллени институтун бошатылды. Орусча чалдырмай, кескин сёлешеди. «Талай гилде сёлеше, джаза билеме» — дейди. Джарыкъ, пакъырдачы. Сёлеше келиб, ол мени къайдан болгъанымы сорду. Кавказданма дедим.

— Миллетинг а кимди? — деб сорду.

— Қъарачайлыма, — дедим.

— Сора биз бир-бирибизни ангыларыкъбыз. Мени биргеме эки къарачай джаш окъуй эдиле. Бизге тылмач керек болмай эди. Узбек, къарачай тилле бир-биринден узакъ кетмегендиле. Алай а биз «о» — тауушну асыры бек сие болурбуз дейме.

— Расул, мен тилни юсюнде сеннге сёз нёгер болалыкъ тюлме, — дегенимде:

— Да ашы бла махтайма. Адам не къадар кёб тил билсе, ол къадар джашау анга тынч кёрюшпюкдю. Тил халкыны келген джолуну хапарыды, — деди.

— Аны сен тюз айтаса, алай а тилге кыйынарыб юренингиле да аз тюлдиюле, — дедим башымы алыргъа. Мени башымдан аягъыма дери сынаб туруб, Расул:

— Сен кимсе? — деб, мени ючюн эджиклегенча сорду. Бу сёзлени уа мен кёб кере эшите турганма Къарачайгъа баргъанымда. Алай а бу сёзлесе терен, тутуучу джууаб керекди. Къарачайча анга толу терен джууаб эталлыкъ тюлме. Мен ышарыб тынгылайма.

— Айтыргъа суймеймисе? — деб орусча сорду. Авалсыздап сыртыма тер урду. Кесини ана тилниде меш бла сёлесирге излегенин джашырмады.

— Сора Къарачай-Черкес областны юсюнден хапар айт. Адамлары не ишлейдиле. Байлыгъы неди? Джеринде къайсы миллетле джашайдыла? — деб сорду. Билгеним себебли, тыйылмай джууаб къайтардым.

— Черкеслилени юсюнден мен сабий джылларымда огъуна бир китабны окъугъанма. Аланы юслеринден орус джазычуланы китаблары болгъанын билеме. Абазалыла бла ногъайлыланы уа, таб, къараб да кёрмегенме. Айтыуунгдан, аланы тиллери башхады. Кеслерини джырлары, тебсеулерими дейсе?

— Тюз ангылагъанса, Расул. Аланы эди кеслерини врачлары, джазычулары, алмлер, инжечерлери барды, — дегенимде, сейирсиниб, Ташкент шахарны махтаб, джерге-кёкге джетдирмей тебреди. Узбекистанны хапарын айтхан сагъатында аны кёзлерине къарагъан, уллу къууачын, кёлю кёлтюрюлгенин, таб, миллетин таймаздап махтаб туругъа излегенин кёрлюкдю.

— Бизни Узбекистанда джюзден артыкъ миллет барды. Алай а бары да бир юйюрдюле. Сизни Кавказда да кёб миллет джашагъанын эшите турган эдим. Алай а ол кесек джерде туура аллай бир миллет джашайды деб, айталлыкъ тюл эдим.

— Расул, Кавказда бир-бири тилин ангыламагъан

70-ден артыкъ миллет джашайды. Алай а ала эди бир-бирин ангылагъан огъай эсенг, башха миллетледенбиз деб кёллерине келмейди. Орус тилни хайырын ангыламагъан эди киши джокъду. Заманиа тюрленгенча джашау, адамла да тюрлене барадыла.

— Орус тил болмаса, бюгюн мени тылмач этиб, тыш къралгъа ким керек эди? Неда сен быллай кемени капитанына болушлукъчу къалай боллукъ эдинг!.. Институтаны къайда бошарыкъ эдинг? — деди Расул. Мен да анга сёз нёгер болургъа кюрешеме:

— Кемебизин аты «Шохлукъду». Ичинде орус, украин, гюрджюлю, татар, латыш, чуваш, къарачай, малкъар, черкес джашла бардыла. Аланы бир-биринден айыргъан кыйынды, нек десенг, ишлери, джашаулары сагъышлары, иштелери, Ата джуртлары бирди, — дедим ол кеси да иги былген затланы тизиб.

Экинчи кюн тенгизин кыбыла джашында джашагъан джууукълашапкъа, джайылыб тюшген уллу эки шахарны эследим. Кёкге къурулуб турган ракетагъа ушаш джылтырауукъланы кёрюб, капитаннга соргъанкъа:

— Сиз кёрген шахар Тюркню эм уллу шахарыды. Джылтырагъанла уа межгитлени минаретлеридиле, — деди капитан.

Чувашлы кыатыма келиб: «Биз Стамбулгъа бара окъукъ, капитан бираз хапарып айтсын, биз алкъын джукъ билмейбиз» — деб тиледи.

— Капитанни сен да таый шойса да, кесинден тиле, — дедим.

— Сеннге иги тынгыларыкъды, — дегенин Иван Петрович кеси эшитди. Ол кесине джалындыра турмай, билгенин айтыб тебреди:

— Стамбулну эм уллу махтауу неди деб кёлююзге келеди? Бурунгулугъу, межгитлерини кёблюю! Джашагъан бу шахарны ичинде 500-ден артыкъ межгитни кёрюрге боллукъсуз. Аллай бир школу болса, не хаталары бар эди!.. Шахарны аты бир заманда Византия болганды, артда Константинополь дегендиле. 1453 джыл осиджукъла шахарны тегереги бла ишленген къалып, тыш хураны чачыб, шахарны кючлегендиле. Андан берги атына Стамбул дейдиле. Айтыуларындан, тюркча Ислам динге бурул» — деген магъапада джюрюйдю.

Бирти бурулгъан да этгенди. Стамбул кыбыла джашауанда эм уллу шахарланы бирди. Шахарны джартысы Азияда, джартысы да Европада турады. Аланы эки-

ге бѣлген Босфор богъазды, аны кенглигин да биле болмазсыз. Бир километрден юч километрге джетешеди. Кѣб болмай алайгъа кѣпюр ишленгенди. Аны алты джылны ишлегендиле. Бусагъатда бир кюнде ол кѣпюр бла 120 мингден артыкъ мешина озады. Кѣпюрню узунлугъу эки километрге кѣб къалмайды.

Эшта, Босфоргъа энтда бир кѣпюр ишленмей болукъ болмаз. Хар джылда Тюркге бир миллион адам къошулуб барады. Бу шахарны биринчи ташын салгъанларын сиз да кѣрмегенсиз, мен да билмейме. Алай а, айтыуларындан, андан бери тѣрт минг джыл озгъанды. Болур, эришмейбиз. Аллай бир заманны ичинде былайгъа кѣпюр ишлемей къалай джашагъандыла? Сейир олду,—деб, хапарны тизиб баргъанлай, капитанны сѣзюн къайсы эсе да бѣлдюрдю:

— Сора шахарны адамлары бир-бирлерине, ишге къалай джюрюйдюле да?

— Ма, ары къарачы! Аллыбызда паромну кѣреми-се? Ол адамланы огъай эсенг, малны, мешиналаны да ѳтдюреди. Алай а оюн анда тюлдю, багъасындады. Аны бла бир кере ѳтсенг, тюрк ачхадан сегиз сом тѣлерик-се, — деди Иван Петрович.

— Он кере озду эсе уа, капитан джолдаш?

— Сегиз тюмен тѣлерикди.

— Кърал асыры уллу багъа салмагъанмыды? — деб сорду джашланы бири.

— Кърал салмагъанды, паромну иеси, аны ишлетген адам салгъанды.

— Сора кърал заманында кѣпюр нек ишлетмегенди?

— Аны меннге сорма да, алагъа сор. Бек байла кемеле, къайыкъла да таба болурла. Къалгъанланы кѣпюр ишлетирге къолларындан келген болмаз. Билибиз къоюгъуз, биз былайда юч сагъатны турлукъбуз. Борис, джашлагъа айт, узакъгъа чачылмасынла. Къайыныларына келмегенлерин билиб, кеслерин анга кѣре джюрютсюнле. Тыш къралны джорукълары башха болгъанын айтханбыз, — деди капитан.

Кеме тохтар джерге джетгенбиз. Полицияда ишленгени, джалан аякъ чабыб келген сабийчиклени эслейбиз. Алай а, даурларын эшитгенликке, сѣзлерин ангыламайбыз. Джашчыкъланы къолларында джангы тутулгъан чабакъланы, апельсинлени, джукъа будай гырджынланы кѣребиз. Къолларындагъын узатыб, ала-ны орнуна бизни къралдан келген саугъала, кѣюрекге такъгъан значокла, тютюн излейдиле.

Кемеден бир талайыбыз тюшдюк. Учхара кийинген маланаякъ, къаракѳз сѳйюмлю джашчыкъла, эшил, тогъуз-он джылдан кѣб болгъан болмаз. Щеткаланы кѣргюзюб, ача берсегиз, чурукъларыгъызын сюртейик деб блдирдиле.

— Боладжакмы? — деб аякъларыбызгъа къарайдыла. Сюртюлюрча кир болмагъанларын кѣрюб, терен ахшына, башха джолоучулагъа барадыла.

Полицияны адамларын сормагъанлай таныдым: акъ башлы чурукълары, акъ къолкъаблары, акъ картузлары, онг джанларында герохларыны акъ къаблары, джашыл кийимлери, бизден кѳзлерин алмагъанлай, сансыз кибик этиб, тенгизни джагъасын ары, бери барадыла. Уллу кѳллюлюклерин къарамлары айтыб турады. Ким бла да кѣб сѳлеширге излемейдиле. Хар бир джангы келген адамгъа, ишекли болгъанча, сынаб къарайдыла. Сабийле аланы эслегенлей, алайдан думп болдула. Расулгъа къараб:

— Тюрк тилин да къыйнамай сѳлеширча билемисе? — деб сордум.

— Билеме. Ол узбек тилге бек ушайды.

Мен а сейирге къараб турама.

Неле эсе да бирле айтадыла. Ол бизге мангылай тюбю бла къараб, бир затла айтханында, Расул да джурюб къайтарды. Полицай энтда не эсе да айтыб, бир джангына бурулду.

— Не дейди? — деб, тѳзмей, Расулгъа ашыгъыш сордум.

— Эртдеден бери мында джашагъанла тюркюле болуб бошагъандыла,— деб къойду. Къарнашым, бу сениге бизни совет Россия тюлдю. Сени къарачайлыларындан хапары джокъду,— деди. Айхай, Апуаджаны аманаты меннге тынчлыкъ бермейди. Анга мен не айтыб бетимн кѣргюзюрюкме? Былайда эшитгеними анхаплыкъгъа, ол ийнанлыкъ тюлдю.

Болгъанны барын кѣрюрюм, билирим келеди. Шахарны къыйырында, тенгизни джагъасында эки кѳзюлюню тѳгерекден алмай джюрюбюз. Ата джуртубузла кѳлекке боллукъ затны уа атын да сагъынлыкъ тюлдю.

Стамбулну къыйыр сюремлеринде, эски шахар тюшюнюн гийрелеринде тар, къынгыр орамчыкъланы кѳбюлюнде асфальт джокъду, ууакъ, джукъа ташла тизилиб салыгъандыла.

Къарайбыз да Стамбул джети уллу дуппурну юсю-

не тюшгенди. Кемсиз чубур кийген кызыланы, чепкен-лерни джерге сюйреле барган кыатынланы, таб, узун-шалбар тишпрууланы да эслейбиз.

Алай а, биз умут этгенча, бетлерине джабыу атхан-ланы уа былайда бирин да кермейбиз.

Былайда биз кермеген мешна джокъду, кыйсы кыралдан да топ-толуду. Шахарны кыйырларында иш-лене турган юйлени керемиз. Бир-бири башында кёб-этажлы, тоханалача юйлери бла биргелей, гитче кыо-щунбан, оюлурга тырмы тартыб турган эски ты-гырыкъланы да эслейбиз. Стамбулну орамларында джюклерни бла барган тюелени, энскелени да керлюк-се, дуняда эм айбат, кезно алдай турган мешна-ланы да эслейсе.

Былайда кюсени, садакчаны да, апендини, фи-зикадан алимини да керемиз.

Кюн кемсиз кызыдырады. Кыачны джуууклашканы танылмайды. Тюкенчикде хурма бла банан сатыла тур-ганларына тютюлюб кыалганыкыда, Расулга:

— Алырмы эдик? — деб сордум. Ол кюлун силкиб:

— Мен аланы керюб да болмайма, — деб, сансыз эт-генни ушаталмадым.

— Расул, мен да ала ючюн еле турмайма, алай а дагыда Стамбул шахарда аллай кегет алкын аша-маганбыз, аны ючюн дей эдим, — деб, мен да кыс-мадым. Сора джашны ийилмезин таныгъанымда, не болса, ол болсун деб, хар бириден экибизге ючюшер джетерча алдым. Тенгизчиле аллай кегетлеге эртде юре-ниб тура болур эдиле, сан этмедиле.

— Ачхачыгынгы кыстыр. Былай бош затлагъа деб бермегендиле сенге тюрк лираланы — деди Расул.

Алкын заманыбыз кёб болганлыкыга кемебизге кыайтдык.

— Стамбулну джаратдыгызмы? Айтыгыз хапар. — деди капитан.

— Иван Петрович, биз кыарау бла быллай уллу шахарны билиб кыйган алай тыч тюлдо... Аны би-лир ючюн азы бла бир ыйык керекди. Джашауун би-лир ючюн а не иги тылмачынг болсун, не тылгерин ке-синг бил. Алайсыз межгитлени минараларына кыараб, халкыны джашауун ким айталлыкыды! — дедим, би-ягы мен тезмей.

— Мен эслеялган неди десенг, орамларында бурун-гу да, бююнню да хоншудула, бирге джюрюйдюле:

Аны мекамлада, кийимледе, мешналада танырыкыса.

— Ол алайды. Ёзге биз эс бёллюк, — адамларыны кёбюсюню джашаулары кыалайды, ала не бла баш ту-гадыла? — дегенде, капитанга биз тюз джууаб этал-мадык.

Заман джетгенде, биз тюшюбюздеча керюнген Стамбулну ташладык. Кыара тенгиз, Мермер, Эгей, Джерле арасы тенгизле — ма бизни джолубуз былайды. Ала бары да Тюркию тегерегин кыуршоулабдыла. Ан-дан озганлай, биз Кипр айрымканны кердюк. Аны кюн чыкыган джаны таулурак джерле болганы таныла-ды. Биз алайдан кюн чыкыган джанына ышырылдык. Айрымкан онг джаныбызда кыалды.

Алай кёб бармай, энгда джагъа керюндю. Кюн чу-уакыды. Ашарча болганбыз. Алай а болганга сей-ирсингенбиз аны хорлаганды. Джагъага не кы-лар джуууклашсакъ, таула, кыулакыла ол кыдар ачык керюнедиле. Шапабыз Джерле арасы тенгизде бизни иги сыйлар муратда кыара терге тюшюб, сауут-лалан берн айырылмайды. Тегеректе кыарасакъ, бютеу тенгиз джел кыйыкыладан, уллу кемеледен толган-ча керюнеди. Джагъага иги узалсакъ, кыолубуз дже-герча алай джууукыду. Джагъаны башы сюремде кыыз-каргъанланы эслеб, капитанга соргъанымда:

— Ол кыум маталлы топракыды. Мында кызыл зы-гырны, топракъланы кёб джерде керлюксюз. Алай бол-ганлыкыга битимли джерди, нени салсанг да чыгыб, джашнаб келеди, — деди.

Кемеден чыгыб, джерге тюшгенлей, темир беркле-ри, акъ беллибаулары, картузлары, герохлары бла гали-фо кенчеклиле аллыбызга келиб, паспортларыбазыга кыарадыла. Ала кыараб бошарга, кыуугъунга чабхан-чи, ашыгыш, адам арасы болган кыара шинли талай джаш кыатыбызга келиб, капитанга не эсе да айт-дыла. Бизни тылмачыбызны бети тюренди. Ол сёзге кыошулду.

— Капитан джолдаш, была саулукъ сакылауны ми-нистерствосундан келгендиле бизге тюберге излеб. «Хош ке дигиз, багъалы кыонакыла, сизге бизни джюрегибиз ачыкыды, келигиз», — дейдиле. Ара шахарларына чакы-рытыла, — деди Расул.

Олсагъандан саламлашдык, кыол тутушдукъ, бир-бирибизге кыараб ышарабыз.

Капитан бизни алагъа танытды. Нек келгенибизни

билдирди. Бизни хапарыбызны эшитиб, сакълаб тургъанларын айтды. Бизни муниципалитетге элтдиле. Анда да кёзлери-башлары джарыб, разы болуб тюбедиле. Алайдан саулукъ сакълауну министрствосуна элтдиле. Ала да бизни сансыз этмей, къонакъча кёрдюле.

Кемеде джюгюбюзню бизсиз къотаргъанларын айтдыла. Бейрутну эски къонакъ юйлерини бирине, «Триумфха» элтиб, бешинчи этажгъа чыгъардыла. Былайда биз эки ыйыкъны турлукъбуз.

Тенгизден шахаргъа джетгинчи биз кёб гетен юйчюклен кёрдюк. Аланы ичлери къарыусуз кийинген сабийле бла тиширыуладан толуду. Тылмачха тилеб, аланы ким болгъанларын сордурдукъ.

— Ала Палестинаны къачхынчыларыдыла. Араб къралла алагъа къонуш болгъандыла. Израильди биланы ёмюрлери джашагъан джерлеринден илгиздик этген.

— Сора былайда не табадыла, къалай джашайдыла? Не ашайдыла? — деб сейирсиндик.

— Эртдеден бери кёбюсю садакъа бла баш кечиндиредиле. Тыш къралладан сизнича келген къонакъла бир джукъ узатадыла. Тышындан келген къонакъла былайы бла озадыла, юслери бла атлаб кетерге аллахдан къоркъадыла, — деди аланы бири. Кърал энди къарыуундан келгенни этмей эсе да, болушур ючюн къалмайды. Алай а ол аланы джукъларына джарамайды. Биз аланы кеслерине тюбоб, сёлеширге излепенибизни билдирдик.

Экинчи, ючюнчю кюн да бизни больницалары бла, амбулаториялары бла, дарманла этилген, ала сатылгъан джерле бла шагърей этдиле.

Университетни медицина факультетинде окъугъан къызла, джашла бла тюбешдирдиле. Бизни къралыбыздан, джашауубуздан аз да хапарлары болмагъанын таныдыкъ. Киптабларында, газетлеринде, радио бла сёлешгенлеринде бизни юсюбюзден тюз хапар табарыкъ тюлсе, студентле асыры сейирсингенден басындырыб, бир-бири ауузуна чабыб:

— Тюз айтчыгъыз, сизни къралда кесини юйю джери, малы, болгъан адам бармыды? — деб сорадыла.

Биз кюллюгюбюзню тыялмадыкъ. Капитан кёзюбюзге къараб «эслегиз, джанларына тиерге боллукъсуз», — деди.

— Сабийлеригиз аталарын, аналарын таныймыдыла? Джашырмагъыз, тюзюн билирге сюебиз? — деди

икъ костюмлу, къара кёзлюкю, узун къатангы джаш.

Биз, энтда бир-бирибизге къараб, сейир болдукъ. Биз къайры тюшгенбиз? Аны да билмегенле, была не тюрлю джашауда болурла деб кёлубюзге келди. Мен Африкада, узакъ океанланы сансыз айрымканларында джашагъан джахил адамла да алай бирни биле болурла деб тура эдим.

— Сизде сабийле аталарын, аналарын кёрмейдиле да, танымагъанлары аны ючюндю дейдиле. Тюз айтадыла да? — деб бизни пчибизни тёркюрюр мурат бла сорду уллайгъан, адамны кёзюн алыргъа хазырланыб тургъанча, джитикёз, къарамыйыкъ, орта бойлу араблы.

Энди биз былагъа не айтайыкъ? Былагъа джууаб гиб юрешмей, келтириб, къралыбызда къайсы юйге сюйселе, ары кийириб, сабийле аналарын таныгъанлары бла танымагъанларын кёзлерине кёргюзюрге керек эди. Алай а къалай бла? Алагъа бери келирге ким эркилик берликди? Мен, асыры ачюдан не этерге билмей, баш энишге къараб ышардым.

Расул аланы сорууларын бизге ашыкъ-бушукъ кёчюрюб сора кюлюмсюреб, аланы тиллеринде джудуджуду сёлешеди. Эшта, джууаблары кескин болур эди, андан сора ол сорууну экинчи киши сормай эди.

— Сизде дохтурла бармыдыла? Сиз аланы кесигиз кёзюгюз бла кёргенмисиз?

— Студент баш окъуу алыр ючюн къралгъа къалай бир ача тёлерге керекди?

— Сизде тиширыула да окъуйдула, аны ючюн каник да джоймайдыла деб эшитдик, ол кертимиди?

Былай сорууланы басындырыб къуядыла. Андан ары тёзалмай, капитан сабыр-сабыр, джик-джиги бла лигълатыргъа излеб сёлешеди. Расул да аны тохтаусуз кёчюреди. Студентлени дауурлары аздан-аз бола башлады. Ол окъуудан, ауругъанланы бизде къалай бакъышларындан, джарыкълыкъны ёсгенинден, миллет, тубум айырыу бошалаб баргъанындан айтады. Башларына эркинлик ючюн, тюзлюк, тенглик ючюн зорчуланы къаршчы юрешген араблылагъа бизни халкъыбызны болгъанын, болушханын айтды.

Студентлени къызыу харс ургъанлары джар оюлганча узакъгъа эшитилди.

Къралны ара шахарыны музейни кёргюздюле. Шахарларында адам сейирсинир зат болуб, биз кёрмеген джукъ къалмады. Араблылада джюрюген эм сыйлы

хантланы да татыуларын кёрдюк. Тюзю, араб ша- харда биз кесибизни кьонакъча кёрмейбиз, адамлары- ны кёбюсю аллай бир илешдиле, ачыкъдыла. Аланы ышарыб, жарыкъ бетден кьарагъанларын кёрсек, кё- любюз кёлтюроле эди.

* * *

Бары да алай болсун. Апуаджаны аманатына уа не мадар этебиз? Бу сагъыш менн мыймы эмиб боша- гъанды. Ол огъурлу, мёлек кибик Апуаджаны кьалай мыдах этейим... Кьонакъ юйде сагъышланыб тургъан- лайыма:

— Расул, кьалай суйсенг, алай эт, ёзге тамбла джаны сау бир кьарачайлы табаргъа керекбиз. Алай- сыз биз туб билалмазгъа башлагъабыз,— дедим.

— Болмадынг сен бу кьарачайлыла бла... Олсуз боллукъ тюльмюсе сен? — деди Расул, таб, онгсунмагъа- ныш таныта.

— Къарт амманы аманаты барды. Айтдырмай кьой- май эсенг, ол аманат тюлдю, осиятды дерге боллукъ- ма,— дедим.

— Тамбла кёрюрбюз,— деген болмаса, асыры сёле- ширге излемеди. Экинчи кюн эртденбла ким эсе да биягъы эшикни кьакъды. Мен кьобуб ачдым. Юч эрки- ши эшик юсюнде сюелиб тура эдиле. Неле эсе да айт- ханларында, кечмеклик тилегенге ушатдым. Тамада- лары узун кьарамыйыкъ адам дагъыда сёлешди. Аны айтханларындан мен джангыз «кьарачай» деген сёзюню ангыладым.

Олсагъатдан Расулу уятдым. Ол кийимлерин терк кьаблаб, кьатыбызгъа келиб, талай сёз айтханында, чакъырылмагъан кьонакъла жарыб ышардыла. Ичке- ри киргиз дегенин сездим. Ала джайгъы жарыкъ кос- тюмла кийиб эдиле. Эки джаш сёз айтмай тышгылай- дыла. Алада да Кавказдача тамада болгъан джерде гит- челеге сёз джете болмаз. Ала юйге кириб, ууакъ ышара олтурушдула. Кёзлерин бизден алалмайдыла. Мен да аны эслеб, кьараб турама. Сора тамадалары ол менге айтхан сёзлерин кьайтарыб, Расулгъа да айтды. Сёз башланды. Расулу бети тюрлю-тюрлю бо- лады. Ол бир жарыкъ ышарады, бир кьарасам, кьаш- ларыны арасы туйюлгенча кёрюнеди. Сорууларына джууаб этгенин айыралама. Алай а кьаллай соруула- дыла, кьаллай джууаб этеди, аны билалмайма. Бир-

бирде Расул меннге кёз джетдиреди. Мен а бу адам- ланы нек келгенлерин, «кьарачай» деген сёзюню нек сагъынганларын билирге ашыгъыб, Расулу ауузуна кьараб турама.

— Ма бу экисин кёремисе? Экиси да кьарачайлы- ладыла, ол джашыракъ — черкеслиди, шахаргъа джуу- укъда джашайдыла. Джер бла кюрешедиле. Къарт ата- лары Кавказдан келгенди. Кеслери аллынга келиб кьалгъанларын кёремисе, энди таныш. Сенге керекли адамладыла. Сени кьарачайлы болгъанынги да кьара- чайлылагъа туберге излегенинги да айтханма,— деди. Расул меннге бир кюмюш кереклери бла келтириб, бир хора атны берсе да андан бекми кьууанникъ болур эдим... Эрлай кьобуб барыб, кьолларын кьаты кьыс- дым. Тамадалары меннге неле эсе да айтды, алай а джукъ ангылаялмадым.

— Сёлеш, алап,— деб, джангыздан кьайтарыб айт- ды. Мен аны джанына тиерме деб кьоркьгъанлыгъы- ма, ышардым, джууаб а кьайтаралмадым.

Расул меннге кьараб башын булгъайды, мен да анга кьараб мадарсыздан ышарама.

— Расул, тенгим, кьазауатны чуруму бла атасыз, апасыз кьалыб, менн башха миллетли адамлары асы- рагъанларын, ол себебден кесибизни тилибизни билла- магъанымы кесинг ушатханча айт да бир ангылат. Анга кесим джюрегим да кюйюб тургъанын билдир. Джаным сау болса, мен кьарачай тилге юренникме, — дедим джалыныб.

— Борис, кьазауат тилинги кьалай унутдурургъа боллукъду? — деб сейрсишедиле. Огъай демей эсенг, мен алагъа толусу бла хапарынги айтайым, болсун- му? — деди, менден разылыкъ излеб Расул. Мен табу- ниб да разыма.

Джолда хапарымы Расулгъа сандырагъанма да эн- ли ол билмеген джугъум кьалмагъанды.

Расулгъа эслери кетиб тышгылайдыла. Бир-бирде башларын булгъаб, меннге кьараб, терен ахсыпадыла. Кьарасам, тамадаларыны джыламукълары бетин джуу- уо келеди.

Расул хапарын бошагъанында, ючюсю да кьобуб келиб, неле эсе да айтыб, кьолуму кьаты кьысдыла.

— Сен джигитсе;— деди кьарачайланы бири. Тюзю, бу сёлешти мен эште тургъаным себебли магъаналарын ангыладым.

— Расул, шо эрикме да бир сор, 1905 джыл. Къарачайдан кечюб келген Батырбекланы Долай деб эшитгенмидиле. Эшитмеген эселе да сорсунла, биз энтда былайда бир ыйыккыны турлугъубузну ангылат, — дедим мен Апуаджанны къууандырыр муратда. Расул алагъа айтды. Ючюсю да бирден ышарыб, кезюме битдиле, мыйыккылы секириб ёрге къобуб, ышаргъанын тыяргъа да излемей, кеси-кесин къолу бла кёргюзюб:

— Ма, сиз излеген Долайны джашы, керек эсем! Батырбекланы Долай мени туугъан атамды, алай а ол дунягъа кетгенди, — деди. Мен Долайны эгечини къызындан туугъаннга тагъылгъанымы айтханымда, аны кезлерин суудан толуб, келиб мени къаты къучакълады. Мен Апуаджанны аманатын айтдым. Джылы келген мыйыккылы мени башымы сылай:

— Атым Махмутду. Мени атам беш сабийи бла Кавказдан келгенди. Алгъы бурун Тюркде джашар мураты болгъанды. Измир вилаетде юлениб, 12 джыл джашагъандыла. Тели ауруу чыгыб, къауданнга ёртен тюшгенча, джайылыб тебрегенинде, дохтур табылмады, таб, табылса да алагъа берирча ачханы мени атам къайдан табарыкъ эди! Алай бла, апамы къутхаралмадыкъ. Эки къарнашым да аны ызындан кетдиле. Атам ёлдю-кетди, деб къыйын ауруду. Джаны сау къалды. Алай а эки къулагъы бителдиле. Юч сабий атылыб къалдыкъ. Ючюбюз да джашчыкълабыз. Къарныбызгъа ушхууур этер, кийимибизни джууар, ауругъан кюнбюзде башыбызны сылар адамыбыз джокъ. Энди не этерге керек эдик?.. Ёлейикми?.. Айхай, эки кезюнг джана тургъанлай, къара джерге кирген алай тынч тюлдю. Къара топраккыны тюбюне кемюлгенден эсе, не такъыр джашау да, не уллу азаб да такъылды.

Биз да дуня джарыкъда джашаргъа дыгалас эдик. Атабыз бла кесибизни къарныбызны асырар ючюн, «джарлылыгъын джашыргъан байынмаз» — дейдиле, садакъа да джыйгъанбыз, адамланы бауларында да къалгъанбыз. Ненча кечени ашамай джатханыбызны уа джаратхан аллах кеси биле болур... Сора узакъ джууукъларыбыздаң биреу, араб къралда къой кютерге сюрючюле излейдиле дегенинде, ёмюрюбюз да сюрюю кютюб келген адамла, табу этиб разы болдукъ. Атам, джаныгъызыны къалдырыргъа излей эсегиз, малгъа джарашыгъыз деб къадалды да, ма бери аны ючюн салыб келгенбиз... Айхай, бери кечген да бизге бир ауур тий-

ген эди. Атабыз аякъларыны алыб кючден джюрюйдю, къулакълары эшитмейдиле, ачхабыз джокъду, аууштурургъа къолубуз учхарады, рысхыбыз къалмагъанды.

Биз — юч къарнаш, чынг тамадабызгъа 14 джыл да тюгел болмагъан эди. Бир байгъа сюрюю кютерге джарашдыкъ. Боюн болсун ансы, боюнсха табылмаймы къаллыкъ эди... Бир къаты адамны къолуна тюшдюк да, ол бизни сындырыб, ыйлыкъдырыб, усу тутхан кюн сыртыбызда таякъ ойшатыб, бизге джетдирмеген азабы къалмады. Айхай, кетер эдик, къайры барайыкъ, кимши этегине баш урайыкъ... Бизни киши сангъа эмейди... Атабыз джюрек ауруу табды. Бир джолда уа иебиз бизге джекиргенин келюне джетмей, таяккыны бере тургъанлай, юсюбюзге келиб къалды да, аны къочундан таягъын тартыб алама дегенлей, джюрегине кириб, алайда огъуна аууб къалды. Алай бла ол да кетди. Мен бюгюн да сюрюючюме. Тюзю, кесим бир кесек кюйчюкъ къурагъанма да, аланы ызларындан айланам. Бир пйнегим да барды. Хаух юйден чыгыб кесим ишлеген джер юйчюкге кечгенме. Гитче тыгъырыккыкъды, алай а кесим къолум бла ишлегенме, кесимни макъымды. Эки тамада къарнашым да джалдадыла. Юйдегилери биргелериндеди. Айхай, иш табхан къара табды. Иш сайлар замаң келирми бир да пйнапалмайма, — деди.

Бир джангыз сёзюн ычхындырмай тынгылайма. Тюз кечюремиди экен деб, Расулгъа да къарайма. Нёгерлерини «алайды, тюз айтады» дегенча, башларыны къымыдатадыла. Кёб хапар эшитдим, алай а энтда тынчларым келеди. Араб къралгъа келиб, бурун кечген къарачайлылары туудукъларына джолугъуб, хапарларына тынгылаб тургъаныма ийнапмагъанча болуб, бир бирде тюшге ушатама.

— Къарнашларынг юйдегилери бла джалчы болуб, кайда ишлегенлерин айтдынг. Махмут, джазулары келлерине джетемиди? — деб сордум.

— Къайдам, сеннге къаллай джууаб этейим... Джавуу деб сиз неге айтасыз? Биз аллаху тагъала бизге сюрюгъан затха айтабыз. Джазуу къалай боллугъун кесер юсюнде бир тилли да билмейди. Аны эртдеден келиб туруп хыйсаб болса, биз бу кюнлеге нек джете эдик... Сабийлери окъумайдыла. Къарангы адамны бутаратда къуллукъчу этерик тюлдюле.

Сагъыш этеме да къарнашларымы сабийлери да келеринче малланы ызындан айланлыкъдыла ансы,

къайры барлыкдыла,— деди Махмут, сагъышланган кезлери бла. Джер джюзюнде къыйыплыкыла толу болгъанлары хамаи ачыла барады. Джарсыула, чырмаула, джунчуула чыгыб, табылыб келедиле. Къыйыплык джокъламагъан юй санлаб бир табыллыкты. Бир къауумла уа кеслериш оюмсузлуклары бла бююн да абынганлай, этгенлерине ёкюнгенлей барадыла. Тюзелиб кетгенле да тюбейдиле.

Ушакъ иги огъуна созулду. Ингир ала Махмут бизни юйюне чакъырды. Биз ауузланыб бошар-бошамас, аны юй бийчеси меннге былай сорду:

— Сени атаңг, анаңг да ауушхан хапар айтадыла. Джуюукларыгызда сау азды дейдиле. Ол тюзмюдю? Бу соруула мени джюрек тамырларымы чанчырадыла. «Алайсыз да муну къыйыплыкы уллуду, джюрек джараларын къозгъамайыкъ,» дерге бирини эсине келмегенине сейирсинеме...

Алай болса да Расулгъа болумуча айт да бир ангылат дедим.

Хы, ол алайды дейик. Сора сен атаңгдан, анаңгдан ненча джылда айырылгъанса?

— «Эки айдаң кёб болгъан болмас эди», де,— дедим Расулгъа. Къатып кезюме къараб туруб:

— Сора къалай сау къалгъанса? Билмили, окъуулу къалай болалдыңг? Кесниге къуллукъ къалай табдыңг? Сени ким окъутханды? Сизни адам этиб быллай джолгъа ким салды? Аны тюзюн айтчы! — деди.

— Адамла! Мени бу джолгъа салгъаңла керти адамладыла,— деб, таукел джууаб этдим.

— Къаллай адамлачыла ала?

— Къарачайлыла, оруслула, укаринлыла. Аладан сора да джашауумда мен джолукъгъан, мен къазанлашхан адамла,— дегенимде, ол Махмутха кез джетдирди. Махмут аны не айтырын билиб:

— Сора оруслула украинлыла муслиманмыдыла? — деб сейирсиниб сорду. Не айтырыкъ эдим:

— Огъай, тюлдиоле. Аланы динлери башхады,— дедим. Къатынны алкъын тохтар акъылы джокъду!

— Сора ала сеннге къалай болушдула? Сени къалай адам этдиле? Аланы динлери башха эсе? — деди.

— Сора динни былайгъа нек къошдунг? Быллай ишге халал джюрек бла тюз ишет керекдиле,— деб сейирсиндим. Къонакъбайла баш энишге къараб, бир ушатмагъан затларын эшитгенча сагъышландыла. Алай а алкъын сёз къошмайдыла. Ала мени сёзюме ийнаныб

къалдыла деб да айталмайма, эшта, ала мени хапарымы эшитгенден сора джаныма тиерге излеген болмазла. Кеч эте, тынчайыргъа кетдик.

Экинчи кюн бизни черкеслиле къонакъгъа чакъырдыла.

* * *

Араб къралда заманыбыз терк джетди. Алкъын билмегенибиз да, сорлугъубуз да кёбдю. Алай болса да мыдан кетген кавказлыла бизни ашырыр кюнлеринде бирден къозгъалгъандыла. Адамла кеслерини сыйларын, джашауларын, ишлерин сюзерге, ангыларгъа суйгенлерин, ол суймеклик кюн-кюнден ёсе, кенгере баргъанын эди ким да танырыкъды. Араблыла бла селешсек да шохлукъну, эркинликни, кеслерини джерлерине нелкин юсюнден тегюлюб башлай эдиле. Джарыкълыкъгъа, билмиге, тенгликге тырмашуу уллуду. Джоллары узакъды, ёрюшдю. Алай а биринчи атлавланы этиб башлагъан араблыла джашауну татыуун ангылагъан бла къалмай, керти шохлары ким, къанлы душманлары ким болгъанын биле, таныб барадыла.

* * *

Заман джетиб, биз таулулары болгъан араб къралдан кете тебрегенинде, ашырыргъа биз танымагъанла да келдиле. Махмут талай негери бла мени таба келе тургъанын эледим, къатыма джетгенлей, билегимден тутуб алайдаң бир джанына чыгарды. Меннге да, тенгелерине да кезюу къарай, бети бир агъара бир къыра, шыбырдагъан халда неле эсе да айтды. Биягъы мен ангыламадым. Кеси кесиме айыб эте, тегерегиме къарайма, Расулну эслемейме. Сора капитанга тылмачлыкъ этиб араб джашчыкъла бла селеше тургъанын кёрдюм. Не этерик эдим, «былай бир джет, энтда къармалгъанма», — деб чакъырдым. Расул тылмачлыкъ лгенин билген къарачай шагърейлерибиз, таб меннге къайын джууукъла селешиб тебретдиле. Расул меннге да къарамай, башын силке алагъа тынгылайды. Бир ышарады, бир башын булгъайды. Мен а ашыгыб, ауузунуа къараб турама. Сора Расул меннге айланыб:

— Махмут «мени да элтигиз, бир амал этигиз. Мени къозгъадыгъыз, эди мен Кавказгъа джыйылгъынчы гынчылыкъ табарыкъ тюлме» дейди, бармыды мадарыңг? — деди. Къаллай мадар табайым мен...

— Къолумда малчыгъымы, тыгъырыгъымы сатай-

ым, сокъраныр джигим джокъду. Анда сизге джюк боллукъ тюлме. Джашарымы джашагъан эсем да, саным, сюегим сауду, — деди Махмут мени кезюме къараб.

— Юйдегинге соргъанмыса? Ала уа унарыкъмыдыла? — дегенимде, ол ышарыб, былай айтды:

— Ала табу этиб, таб, джаяулай десегиз да кече бла туруб тебрерикдиле. Джерине, халкъына, туугъан джуртуна талпымагъан боламыды! Мени хоншуларым да, сиз эркинлик табыгъыз ансы, бир затларын сан этмей, ма бусагъат бирегизге тебрет къаллыкдыла, — деб, ол адам эшитмесин дегенча, тегерегине кез джетдириб, — огъай, энди мында да джашай барыргъа боллукъду. Биз юренинген да этгенбиз. Алай болса да бизни Кавказгъа, таулагъа, шоркъалы, чокъракъча таза суулагъа, нарат четеге, арбаз толу тойлагъа, къобузгъа, джыргъа къалай термилгенибизге, аллах кесип шагъатды. Этигиз бир адамлыкъ, менден къайтмаса, джаратхан аллахны кесинден къайтсын сизге, — деб, башын бир джанына салыб, джалбарды. Ичимден «Эй, мадар, мадар! Сен бизге былай багъалы нексе?.. Сенсиз, сени табмай ненча инджилген, ненча таралгъан барды... Къайда тасса сен!.. Былай нек бегидинг?!» — дейме. Энди бу адамгъа мен не бла болушайым?.. Меннге да джетдирмей, капитан къатыбызгъа келиб, башыбызны алыр сёзле табды:

— Бизни къралыбызны чеклери киритленибдиле. Алай а кесини адамларына сизге, эшиклери къачан да ачыкъдыла, джоругъу бла, тюз иннети бла келеме деген адам, джолдан къошулуб къалмай, къралындан да эркинлик алыргъа керекди. Сизни къралыгъыз бюгюн буду, араб кърал. Бизни бла шохлукъ джюрютеди. «Огъай» деб, сизни джолугъузну кесмез. Юйдегизни разылыкларына да къагъыт соруллукъду. Ма ол заманда, Махмут, къалгъанла да ангылаб, къоугъуз, биз сизни кемени тёрюне олтуртуб, бурунгу элдеригизге, Кавказгъа джыярбыз, — деди. Расул кечоргенинде, сейирсениб тынгыладыла, алай а бетлеринден къуандыла деб танымадым. Артыкъ да Махмут салпыланыб, баш эншиге къарай, терен ахсынды.

Кемеге минерге буйрукъ болгъанлай, келиб, бизни бойнубуздан къаты къучакъладыла. Махмут айырыдыб къалалмай, кезюме битиб турады. Сора неле эсе

да айтыб, кёксюл габрасын юсюнден тешиб меннге узатды.

— Ал, Борис, «мени кезюмден керюб киерсе, бериб къууандырыргъа ёзге зат табмайма, кийилген кийимди деб айыб этме, — деди ол.

Ол джутлукъду... Юсюнден кийимин тешдириб... Аны адам да эшитмесин дей, аякъ тирей да башладым. Алай а кемсиз къыйналгъанын кергенимде, мен да эрлай кесимн габырамы тешиб, аны имбашларына къабладым. Махмутну кезлери суудан толуб, джангыдан къаты къучакълай:

— Аллаху тагъала къайда да джолугъузну тюзетсин! — деб къолуму къаты къысды.

Мычымай, араб шахардан, джангы танышладан да айырылдыкъ. Джолда сагъышлана, кергенибизни бирибирбизге айта, таб энди тенгизге да къарамайбыз. Ол а бизге белляу айтхагъа, бир силкиндиреди, бир келтиредиди, бир ууакъ толкъунла бла эншиге тюшюредиди. «Минг кере къулагъын бла эшитгенден эсе, бир кере кезюнг бла керген игиди», — деб, билмей айтмайдыла. Ол эки ыйыкъны кезюбюз бла кергени айтыб, болумуча ангылатыргъа, кимни да билмейме, ёзге мени тилим джетмезлигин таныдым.

Экинчи кюн, тогел игир да болгъунчу, биз Одессагъа керюб, къууанч тыбырлы болуб, бирден харс урдукъ. Кемебиз тохтар джерге кёб адам джыйылгъанды. Аланы кёбюсю джашла, къызладыла кюлген тауушлары джарыкъдан джарыкъ эшитиле башлады.

Ашыкъгъаныбыз ючюн болур, биз алайгъа джетгичи заман созулгъанча керюндю. Одессагъа джетиб кемеде тюшдюк. Бир сарычепкен назик къызчыкъ чабалгъанын чабыб келеди. Джууукълашханында, Алимат болгъанын таныдым. Меннге мыллык атыб, бойнумдан къаты къысды. Сора хапар да соргъунчу бочхачыгъындан юч ачычны чыгъарыб:

— Кере болурса, сен кетгенли мен юй алыб турганымы! Алай а, Борис, бусагъатда биз юйге бара турмайыкъ, болсунму? Вокзалгъа кетейик, — деди.

— Сора нек? Алимат, юйге элтмезлик болуб меннге ачыгъаланы кергюзюб, нек къозуйса да? Нек бараны вокзалгъа? — деб ангыламай сордум.

— Бизге къонакъла келедиле, билемисе сен, — деб къолуму кесини кесип аязына сыйындырыргъа кюрешиб,

кысалганын кысады. Мен да онгунган башым бла:

— Алимат, бармакларымы кыркъаса, юйге джыйылыргъа бир къой, — деб башын сылай, терсине ангыламасын деген мурат бла, ышарыб кезюне къарадым.

— Бизге телеграмма келгенди, къуансанг а, тели джаш,— деб Алимат, учуб кетерге тебрегенча, бир кезюме битеди, бир билегимден тартыб ашыкъдырады. Бир затланы басындырыб селешеди.

— Не телеграммады ол?

— Бары да келедиле. — деди Алимат.

— Тохта, келгенле кимледиле? Нек келедиле? Бир ангылат. Мен келирге къарабмы тура эдиле? — дедим онгунмай. — Тансыгыбызны алыргъа бир къойсала уа...

— Сора, Борис, алай нек айтаса? Сен къууана билемисе!

— Мен асыры тапсыкъ болгъандан кече тюшюмде сени бла селешиб, сени атыгы айтыб тургъанма. Тенглерим аны меннге беднш этиб, башымы ёрге келтирмейдиле.

— Сен, менн теличгимсе, кимле келгенлерин билсенг, алай айта турлукъ тюлсе... Анабыз Апуаджан!

— Да сора аны айтсанг а! Ёзге уа ким келеди?

— Келиб, ким келеди, анам Зарият, атам Солтан!

Сен а тураса да «бизин кесибизни къойсала уа» дейсе дагыда...

— Да мен ала келе тургъапларын биллрге—билгичемми!..

Бир джаны бла уа энтда айтама! Кесибиз бир-бирибизден тансыгыбызны алгынчы чыдасала да уллу хата джокъ эди...

— Дагыда айтайыммы! Огъай, суюмчюлюгюмю берсенг айтыркъма, — деб, биягы кьолуму асыры джюреги тишлегенден тишлерин жыгырдатыб кысыды. Сагышлы болдум. Джюрегим чанчды. Арабин, менн адамларым да табылгъан болурламы деб кезлерине битдим.

— Мени термилтме да, айт бери, айтыркъ эсенг,— деб кьолларым кьалтырай сордум. Алимат менн тюрленнгеними кёрюб, таб, кьоркъаракъ болгъанча кёрюндю.

— Огъай, огъай, биз сакълагъан адамла тюлдюле.

Атамы кысха джууукъларыдыла, — деди Алимат айтханына сокъраныб.

— Да сора не суюмчюлюк излей эдинг да?

— Чынты сени кьозугъанлыгъым эди...— деди терсен ахсына. Мен Зарият бла Солтанны къалай джарашханларына сейир болдум. Алиматны уа аякъ тюбюнде чёб сынмайды. Эшта, «Биргелей барыб кёрсек, Алиматны кёлюне асыуду» деб, тагъылгъан болурла бирге. Огъесе, Алимат институтну бошагъанын, биринчи кере йшлеб тебрегенин, юйдегили болгъанын, мени да тыш кьралгъа барыб къайтханым, джангы юйге кечерибиз тентиретген болурламы аланы?..

Не айыбларын да аны бла джууаргъа излеген болурла, — деб джюз тюрлю сагыш этеме. Ансы да эндиге дерн къалай да чыдаб тургъандыла?! Аны Алиматха ким айтады... Алайсыз да кёлю такыр бир джанды.

Алимат, эшта, кёрсен, сынагъан затларын эсине тюшюрюб, атасы, анасы не бетден кёрюнюклерине, не сылтау табарыкъларына сагышланган болур, кёноме мыдахча кёрюндю.

— Алимат кьарт анабызны къалай къууандырлыгъымы сен билмейсе... — дедим, кёлюн алыргъа

— Иги да дейсе!.. Сеннге джюз тюрлю аман джорала этиб, таш салыб, аллынга къараб тургъанды. Сау-эсен джыйылгъанынга ол аз къууанмаз... — деда Алимат сёзлери акъырын эшитиле.

— Бир насыбым, аны аманатын тындыргъанымды. Билемисе, Апуаджанны джууукъларын табдым. Биргелерине олтуруб, ушакъны бердик, хапарларын билдим. Мен амманы разы этер ючюн отха, суугъа да кирликме,— дейме махтанаракъ болуб. Алиматны къайгысын чача башлагъанымы таныдым.

— Анамы къалай къууанч тыбырлы боллугъу кезюме кёрюне турады. Кел энди, ма ол автобусну артында таксиге селешгенме, сакълаб турады. Сен билемисе, кьартла не айтханларын? «Келгинчи кьонакъ уялыр, келсе, кьонакъбай уялыр»—дейдиле. Ашыкъ, бетибиз кызармазча болайыкъ,— деб биягынлай билегимден тартыб барады.

— Мен капитандан эркинлик алыб джетейим,— деб Иван Петровичге кегдим. Насыбыма, узаймагъан эди да, сау кьаллыкъ, сёз да айтдырмады.

— Джангыз Апауджан ючюн да иерикме сени, таб суу ийыкъгъа... Алимат аз къууанмайды!.. Атасы, ана-

сы да биргелей келген эселе... бар, бар, ашыкы! Насыб юсююзден кетмесин,— деб кыуандырды. Базарчыкда эм ариу гокка хансланы ала тургъанымы кёрюб, Алимат асыры онгсунмады, ол айтыудан, Къарачайда бурун гокка хансны саугъалаб берген адет болмагъанды.

— Ол мени ишим тюлдю. Мен кёргенмча, юренгенмча этеме,— деб, Алиматны кесича, мен да билегинден тутуб таксиге олтуртдум. Къараб-къарагъынчы вокзалгъа джетдик. Поезд келиб, адамла басыныб мине тура эдиле. Ким эсе да таймаздан неле эсе да айтыб, къарыусуз ауазы бла кычыргъаны аз эшитиледи. Адамланы ичине териден-терен кирсек, ауаз бекден-бек эшитиледи, кеси да шагърей ауазгъа ушайды. Биз да ашыгъыш атлаб, ол эшитилген джанына барабыз. Дагъыда бир кесек баргъанлай:

— Ой Алимат! Бала, къайдаса? Кёрмейме,— деген тауушну эшитдик. Апуаджан болгъанын билиб, адамланы чыначыгъыбыз бла эки джанына джырыб, бир кесек барсакъ — Апуаджан, эки къолун да джайыб, абын-сюрюн эте бизге келе турады.

Къатына джетгенлей, Алимат анга мыллыгын атды.

— Сен, кызычкы, тохта, алгъа Борис баланы къучакъларыкъма, ол узакъ джолдан келеди, — деб бойнумдан къаты кысыб тургъанлай, — балам, ма, уллу аллахны игилигинден, энди керти адам болдунг... Адамла сени адам этдиле. Энди ёлсем да ёкюнюр джерим джокъду,— деб джыламсыраб, Апуаджан кёлерин хотасыны этегн бла сюртдю.

Бютеу санларым джызылдай:

— «Айхай, багъалы анам, адамланы меннге ашылыкъларын, ол кыйынларын мен не бла къайтарырма...» — деб сагъышланганым эсимден кетмегенди. Ол сагъышла бюгюн да меннге тынчылыкъ бермейдиле.

АЕРСДЕ

Бу хапарны мен кесим кынлы къалсам джазарыкъ болмаз эдим. Огъай, огъай, унутхан джерлерим барлы деб айтханлыгъым тюлдю. Тюсю, таб, унутсам да кнши айыб этерик болмаз. Андан бери ёмюрню джарымы озду. Алай а къачан эсе да кесими бир джашыкъ этгеними халкъгъа баям этерге нек керекди деб тургъанма. Сёз сёзню айтдырады, былтыр Джанкир сенгим бла узакъ джолоучу болгъан эдим. Къайдан сенме тюшдю эсе да, окъугъан заманымы сагъына келиб, анга тиздим. Энди уа тюбегени сайын:

— Алан, ол хапарыңгы кыагытха энтда тюшюр-мей турамыса? Ийнан, не мени тилегими сан этмейсе, неда асыры эринчекге тартаса,—деб, уллу кёзлерин сюзюлтюб меннге кьараса, не айтыргъа билмей джун-чуйма. Бу джол а, не болса да ол болсун деб, андан башымы алыргъа излөб джазама.

1935-чи джылны джазыды. Микоян-Шахарда устаз-лыкь рабфакда бизни математикадан окъутхан Михайловну Ростов шахаргъа чакъырадыла. Кёчюб, тюбелек кетерикди деген хапаргъа кьууаниганладан эсе, кый-налгъанла кёб болдула. Шылап тюл эди, ёзге орта бой-лудан алашагъа дженген, тегерекбет, кёзлюкю устаз дерседе бир такыйкъаны бош ийдирмей эди. Эринчек-леге, сёз бла башын алыргъа излегенлеге кечим салмай эди.

Бир джолда ыйык кюн эртденбла студентле джа-шагъан юйге келиб, барыбыз бла джылы саламлашыб.

— Мен сизге билим берирге кюрешгенме ансы, ра-зы этиб кёлюгюзге джетерге излемегенме. Ийнаны-гъыз, устаз сохталагъа хатер этиучю болса, ол алагъа билим бераллыкь тюлдю. Джазсагъыз, джууаб кьайта-рырма,— деб юйден чыкьды. Барыбыз да ызындан ти-зилдик. «Ашхы джолгъа!» — деб, ашырдыкь.

Математиканы барыбыз да сюе эдик деб айтал-майма. Ол себеден аны орнуна джангы устазны ашы-гъыб сакълагъанла кёб эдиле дерге кыйынды. Эшта, ол сабий джылларыбызда биз билимни магъанасын толу билалмай, заманны багъасын ангыламай, андан бола болур эди.

Арадан эки ыйыкь озду. Алгебра бла геометрияны дерслери джетерлерин ашыгъыб сакълайбыз, не ючюн десенг, устаз болмагъаны себебли, алада биз юйге берилген дерслени этебиз. Тындырсакь, керексиз чам, джаншау бла заманны ашырабыз, зауукь биздеди.

Бир кюн эртденбла: «Рабфакга джангы устаз кел-генди, кеси Ленинград шахарданды, эркишиди, мате-матикадан окъутурукьду» — деб эшитдик. Ол кюн тёр-тючно дерсибиз геометрияды. Сау юч сагъатны аны кёрмей кьалай чыдайыкь. Тюрсююн, таб не кийгенин кёрюрге сюебиз. Къартмыды, хыны къаны бармыды? Чырайлымыды? Биз алкын Ленинграддан адам кёр-мегенбиз.

— Мен старостама да! «Бююн бизни курсда гео-метрия боллукьмуду?» деген сылтау бла учительская-

гъа кирейим, мени ауузума ким урлукь болур, не?.. Шо, не боллукь эсе да бир кьарайым», — деб кьадалыб кьалгъанында, Мазанга огъай деген болмады. Чыкь-гъаны бла мычымай кьайтды.

— Ой, сиз аны бир кёрге эдигиз!.. Бизни шайтан кьаргъагъанды. Тюз бир кьуу ёретурукь. Къартдан гохтаб тургъан, юсюнде кьаргъа кьабар эти болма-гъан, ийнаныгъыз, кёсюме кёрюнмей эсе, таб, бир ке-сек муккуруракь болур эди дейме, — деди Мазан, кёр-генине сокъуранганча. Тёртюню дерседе кьонгурау кьагъылды. Геометриядан китабларыбызны, тетрадла-рыбызны аллыбызгъа салыб, хазыр этгенбиз. Рабфак-ны директору, аны ызындан, узун, кьатангы къарт классха киредиле. Бирден кьобуб саламлашдыкь. Эки кёзюбюзню къартха ийгенбиз.

— Мен сизге математикадан окъутурукь устазны алыб келме. 45 джылны Ленинградны сабийлерин окъутханды. Билими теренди. Быллай устазыгъыз бол-гъаны сизни насыбыгъызды. Аты Отто Вильгельмович Гинденбургду,— дегенлей, биз сейирсиниб джукь ай-галмай, бир-бирибизге кьарадыкь. Директор бизни жили болгъаныбызны таныб, былай айтды:

— Гинденбург, немчалы болгъанлыкьгъа, Ленинг-радда туугъанды, анда окъугъанды, анда джашагъан-ды. Ол Ленинградны биз Кавказны сюйгенден бек сюеди.

Биз джангы устазыбызгъа, ачыкь айтайым, асыры кьууана билмедик. Кьууаныб да несине кьууаныргъа керек эди. Газетледе, радиода немча-фашистлени Гер-манияда этген артыкьлыкълары, ол огъай эсенг, Ис-панияны тюзлюк, эркинлик излеген ишчи халкын кьалай хатерсиз кьыргъанлары джазыла эди. Къол-ларындан келсе, бизни джуртубузну джер юсюнден думп этерге кюрешгенлери айтыла эди. Ачыкь айтыб кьоялмагъанлыкьгъа, бизге келген да аладанды деб, ийнаныббыз. Къарамы, тюрсюню адамны илешдирир-ча тюл эди. Алай болса да Гинденбург дерседе кьалгъан угазладан алгъа келе эди. Хыны сёзюню огъай эсенг, ауазын кёлтюрюб да эшитмегенбиз. Берген дерсин бар-рыбыз да толу ангылагъанлыгъыбызгъа ажымсыз бол-май, юйюне кетмей эди, дерсин этмей келгенин уа кьа-ллай эсе да таныб кьоя эди. Аллай студентни аллыша кел-либ, сюелир эди. Джукь айтмай, аны кёзлерине битиб түруб:

— Дерсинги этмегенлей келгенсе да? — деб сорур эди. Студентлени джунчуб, амалсыз болгъанларын эслеб, башын булгъай:

— Сени бир улуу сылтаунг болмаса, уялмай тенглеринги ичине дерсинги этмей келлик тюлсе, мен аны билеме—дер эди. Сора студентге къараб:

— Къалай этебиз, кечебизми? Бююн дерследен сора къалыб, дерслерин этиб, мениге кѣргюзмей, юйюне кетмезлиги уа ачыкъды,— дер эди. Бизде уа анга огъай дегенми боллукъ эди... Тамбла кесибиз да аны халын тартарыкъ эсег а? Бир джангызыбызны хыны, сыныкъ, бедниш сѣз бла джюрегин бир кере да къыйнамагъанды. Биз дерслерибизни этиб келген кюн, неда ол айтхан джангы дерсин толу ангыласакъ, бизни улайгъан устазыбызны, Отто Вильгельмовични, бети башха тюрлю болуб къала эди. Аны ышаргъаны кетмей эди, таб, бстинде заман салгъан джыйрыкъла тюзелиб, саз бетине шор келе эди. Ол кѣзюуде устазыбыз айырылыб сююмлю бола эди. Биз анга илешиб тебрегинибиз тапылады.

— Мен къарачайлыланы ичлеринде ишлейме. Мен окъутхан джашланы, къызланы санлаб биринден къалгъаны къарачайлыладыла. Сѣлсгенлерин энтеме, не айтханларын а къайдан билейим... Сагъыш этгенме да «арабин, ала не айта болурла»,— деб къайгы этиб турмай, тилге юрениген тынч болурму дейме, сиз не айтасыз? — деб бир кюн, дерс бошала, бизге сорду. Биз а не айтырыкъ эдик. Джетмишден атлагъан къарт немчалы къарачай тилге юрсалмаз деб кѣлюбюзге келгенликге, аны кесине джукъ айталмай, имбашларыбызны кымылдатдыкъ.

— Ийнаналмайсыз, тюзмю тапыгъанма? Огъесе мени юретирсени базмайсыз? Мен сизни, къыркъ адамны алгебра, геометриягъа, стереометриягъа юретген, сиз джангыз тилде талай сѣзге юреталлыкъ тюлюсюз? Бош къоркъасыз. Келир бу заманга мен сизни бла кесигизни тилде сѣлешиб тебресем, не айтырсыз? — деб сююмлю ышарды. Гинденбург айтхан сѣзюю тындырмай къоймагъанды. Ол кюнден башлаб бизге соруб, хар кюнде юч-тѣрт сѣзюю джазыб, экинчи кюн огъуна бизге аланы магъаналарын айтыб тебреди. Эси бла аны джылын адам бир джерге келтираллыкъ тюл эди. Бир эшитгенни ъмюрде унутмай эди. Бизни устазыбызны иги ышанларын тизиб бошайла-

лыкъ тюлме. Алай болса да хар бирибизни неге тырмашханыбызны, неге дженгил тюзелатмагъаныбызны, джюрегибиз нени сюйгенни билиб къоя эди. Сора ол адамгъа болушхан болмаса, бузукъ этерге къоркъа эди. Отто Вильгельмович бизни кесине илешдирди. Аны дерси болмагъан кюн бизни школгъа барлыгъыбыз келмей эди. Джашауунда кѣрген, сышагъан затларын бизге юретгенден сюйгенни джокъду.

Дерследен сора джашла мурукку этиб, анга тыш къралладан, артыкъ да Германиядан хапар сорургъа ѡчбю. Ол да джууаб этерге ауурсунмайды.

— Мени тукъумум, атым, таб, къаным да немчады. Ол кертиди. Алай а мени атам да Петербургда джашагъанды. Ол темир эритген заводда ишлегенди. Мен да ъмюрюмю Ленинградда ийгенме. Оруслула бла, орус ишчиле, орус устазла бла бирге. Ленинин шахарында туугъашыма, ишлегенме къаллай бир къууашиганымы билемисиз? Мен миллет айырмайма. Мен айыргъан—адамны игиси бла амаиыды, телиси бла акъыллысы, эринчегин бла джигериди, — дейди Гинденбург.

Ол заманда мени талай назум къарачай газетде басмаланыб чыкъгъан эдиле.

Газетни редактору Юсуф мени чакъырты адам ийди. Газетни редакциясы бла бизни рабфак, бир шахарда бир тийредедиле. Бардым. Джыллыгъы келген орта бойлу сынчыкълаб джюрюген редактор аллыма чыкъды. Юсюнде узун къара сахтиян пальтосу.

— Джашчыкъ, рабфакны бошай кир, газетде ишлерге адам излейбиз. Бююн чакъыртханым а не ючюндю десенг, ма, Май джетиб келеди, беш кюн кталгъанды. Бир назму джазыб бермесенъ, боллукъ тюлдю. Болджалы бек кысхады. Биз газетни кысхаракъ хазырлайбыз. Кысхасы, бюсююн игирде назмунг бизни къолубузгъа тюшерге керекди,— деб кѣзюме джити къарады.

— Да асыры кысмаймысыз, тындыралырмамы? Айхай, тамбла да дерслерибиз бардыла,— дедим.

— Ой сен сау къалгъын!.. Тындыралмазлыкъ болсанг, сора сени чакъыртыб нек юреше эди... Дерслеринг а болурла. Алай а, джашчыкъ, къарынг луруса, заман табарыкъса, — деб бюсюреусюз айтды.

Ол кюн игир ала Отто Вильгельмович студентле лкъашагъан юйге келди. Биз аны кесибизге чакъыр-

дыкъ. Не эсе да бираз салкыныракъ эди. Ол бизге джаш заманындан, къалай юйдегиленингенинден хапар айтды.

— Мария Ивановна бла мен бир юй болуб джашагъанлы 47 джыл озду. Джангыз бир джашыбыз барды, ол да Снбирде инженер болуб ишлейди, юч-тёрт джылдан бир келиб кетеди.

Саулугъум осал бола тебрегенинде, дохтурла «Ленинград асыры мылы джерди, Кавказда бир-эки джыл джашаб кёр, джараса, юйдегинг бла кечерсе», — дегендиле да, мен сизге аны бла келгенме. Билемсиз, Мария Ивановна бла мени арабызда дауур, сёз джюрюмегенди. Не джашырыу, кемсиз тансыкъ болгъанма. Бу арт айда къагъыт аллмагъанма да къайгъылы болуб турама, — деб сагъышка кириб, мыдах селешди.

Тамблагъы дерслеге хазырланганмысыз? — деб, тетрадарыбызгъа къараб, |разы болгъанын билдире кетди. Экинчи кюн, дерс бара тургъанлай, классыбызны эшиги къагъылды. Отто Вильгельмович столну джанындан къобуб эшикни ачды. Почтадан келген къыз къагъытчыкыны узатыб кетди. Отто Вильгельмович, дерс бошалгъынчы окъумаз мурат бла тёрт бюкленнген къагъытны стол юсюне салыб, бизни бирем-бирем доскагъа чакъырады. Сора къалай эсе да тёзалмай, къагъытха къолу узалды. Акъырын ичин ачханлай, илгенингенча сескекли болуб, ёрге къобду. Бети къызарды, бир учхун кибиб агъарды, сора барыб терезеге къабланды. Бетин бизге кёргюзмейди. Не болгъанын билмейбиз. Сора къол джаулугъу бла кёзлерин сюртюб, бери айланды.

— Айыб этмегиз, Ленинградда къарнашымы къатышы ауушханды. Аламат адам эди, тёрт сабийи ёк-сюз къалгъанды. Быллай ачы хапар кишиге да келмесин, — деди. Биз не айтыб кёлюн басаргъа билмедик.

Назму хазырларгъа меннге берилген болджал джестди. Кече да джукъламагъанны орнунда тангымы атдыргъанма. Эртденбла да ауузланган зат эсен кетиб бошагъанды. Ары бла бери барыб сагъышдама. Аллыма тюбеген болса да кёрмегенча этиб озама. Сёзле, бир-бирине келшген, магъаналы сёзле излейме. Майны юсюнден не зат айтайым?.. Мингле бла назмулада, джырлада айтыллыкъ эртде айтылыб бошагъанды. Айхай, редакторгъа сёз бергенме, сан этмей

къалай къояйым... Эм азы бла 16 — 20 тизгин къуараргъа керекди. Не джашырыу, бюгюн къайсы дерсле боллукълары да унутханма. Алай а джазгъы джангур танг аласындан бери салыныб джауады, аны терезеден эслейме. Терезе джарыкъгъа олтуруб, бир талай тизгин къуараргъа кюрешгенме, айхай ашыкъсанг, айтырынг, билгенинг да ауузунга тюшмейди. Джазгъанчыгъым да мени хош этмейди, нелери эсе да джетмегенин эслейме, алай а несиди келишмеген, аны билалмайма. Бир заманда зауаллы Джанкирни:

— Алан, дерсге къачан тебрериксе, биягъы назмулагъа батыб, чыгъалмаймы тураса?.. Бюгюн кюнубюз къаллай кюн боллукъду, билемсе! Эркишилик сыналыр кюндю! — дегенинде, неге айтханы къулагъыма кирмеди. Биягъы джаншакъ гырылдайды алай, делим да къойдум. Дерсге бармай а не мадарым барды. Алай а кимни дерси болса да бюгюн назмуну битдирмей къоярыкъ тюлме. Назмуну газетге чыгъарыргъа айтхандыла, Биринчи майны газетинде! Бу джол редакторну алдасам а сора—экинчи газетден къол джуу! Не этейим, мени тюшюм, тюнюм да назмула болуб бошагъандыла. Бу менден кетмез ауруу болгъанына кюн кюнден ажымсыз бола барама, ол мени кёб заманымы да алады, дерслериме зарап да салады, бир къауум усгазланы ушатмагъанлары да билеме, алай, а не келсин, энди назмусуз мени джашауум джокъду деб тургъан заманчыгъымды.

Къонгурау къагъылды. Дауурсуз, ашыгъыш классха кирдик. Устазыбыз къолунда талай къагъыты бла кызыбыздан келиб саламлашды. Сора аллында олтургъан къызгъа неле эсе да айтыб, къагъытланы бергенин эследим.

Хурджунумдан джазыла тургъан назмуму чыгъарыб сагъышландым. Къыз къатыма келиб, партаны къыйырына эки бюкленнген къагъытны салды. Алай а мен аны къайгъылы тюлме. Ол огъай эсенг, къайда болгъанымы да унутханма.

Тюрлю-тюрлю сёзле эсима келедиле, излеген сёзлерими уа, тилими учунда айлана тургъанлай, табыб къоялмайма. Эсими чучхуйма, къармайма, не келсин, глб, магъаналы, айбат сёзле меннге кеслерин табдырмайдыла.

Джаза келеме да, экинчи окъусам, джюрегим бичгичча, адам сюйюб окъурча кёрмей, бузама... Айхай,

заман а... Ол мени тынчлыгымы алыб бошагъанды-Насыбыма, бюгюн дерсе не эсе да чибиз учхан эш-тирча, шыкыртсызды. Сагъышла... Сагъышла... Майны джерге къууат салгъанын, аны сойюмлюлю-гюн, джарыкълыгынын, джылылыгынын айтхан азды. Ол халкъланы эркинликге, тенгликге сагъайтханын учундургъанын, бирикдиргенни да айтыргъа излейме-Талай тизгинни тиздим:

Таугъа, тюзге джан сала,
Келдинг бизге мычмай,
Тюзлюк, насыб чакъыра.
Саулай джерге сыйлы май, —

деб, джазгъанымы ичимден окъуй тургъанлай, онг джанымдан.

— Боллукъмуду?— деб, джумушакъ, тилеген ауаз эшитиб къарасам, устаз Отто Вильгельмович, къатымда бош орунга шыкыртсыз олтуруб, бойнун созуб джазгъанымы окъургъа дыгалас эте турады.

Асыры джуицугъандан тилим артына кетиб, ауузума сёз тюшмейди. Кёбно кёрген устаз, сойюмлю ышарыб, сагъатына кёзюн джетдире:

— Хата джокъду. Энди кёб къалмагъанды. Класс шыкыртсыз ишлегенли юч сагъат болуб келеди. Энди кёб турмай къагъытланы джыярыкъма,— деб кёзюме къарагъанында, эс ташлагъанча болдум.

— Джазала эсенг, неге тартынаса, хомух, бир да къарамай джаз! Сени инженер болмазлыгынгы мен кёре турама,— деб къагъытымдан кёзлерин алмайды. Энди мен а не этейим?.. Кечмекликни тилейим, огъесе газет салгъан борчуму толтурамамы дейим?.. «Математикадан сау джылгъа алгъан билимбизни сынар ючюн берилген ишни класс сау юч сагъатны кюрешиб, энтда битдиралмагъанды. Мен а башлагъан да этмегенме... Мени ючюн устаз джангыдан иш бермезлиги ачыкъды. Амалсызгъа тюшюб, тилим тутулуб тургъанлай, Отто Вильгельмович, ууакъ ышара, къатыма джууукъ олтуруб:

— Тилейме, джазгъанынгы акъырынчыкъ бир окъу боллукъ эсе, — деб къулагъыма шыбырдады. Арабин тюшюмлюдю, тюнюмлюдю... Математиканы сынагъан дерсинде башха зат бла безий тургъанымы кёргенден сора устаз, ачыуланыб, мени эшикге къыстаб пиймей къалай туралады?!. Огъесе, дерследен сора кёргозю-

рюк болурму оюнну?.. Директоргъа билегимден тутуб алыб барса уа, не айтырыкъма?!. Бу сагъышла, таб, пазмуму да унутдурдула.

— Назмум къарачай тилдеди, — дедим ауазымы кючден чыгъара.

— Билеме, джазылгъанны кёре турама. Сен мен айтханын эт да, бир окъу,— деб энтда кёзюме къарады да ышарды. Мени сынаргъа деб айтмагъанын тапыдым. Къабханнга тюшгенча болуб, амалсыздан окъургъа кюрешеме. Кёлю бла тынгылаб тургъанын эслейме.

— Аягъына дери окъу, — деб, джалынчакъ адамча, бойнун бир джанына салды. Не эсе да айтыргъа башлаб, эринлерин къымылдатды. Дагъыда таукел эталмады. Бир кесекни тынгылаб туруб:

— Ангыламагъан сёзлерим кёбдюле. Алай а пазму болгъаны танылады. Сен энди хар куплетни кёчюрюб баратмазса, алай болса да аллында эки куплетни магъаналарын билрге сюе эдим. Къалгъанлагъа ушатыбмы джазаса, огъесе сен да кесингча, кесинги энчи муратынгы айтыргъа тюзелгенмисе? — деб, биягъынлай, эки кёзюн менден алмайды. Билгенимча магъаналарын дыгалас бла кёчюреме. Сыртымдан къагъыб:

— Назмуланы кеслерин окъумай, аланы къаллайла болгъанларын билген къыйынды. Кюреш, эринме, кюрешмеген муратына джетмейди. Алай, а, билемисе, мени сёзюм туурады, джанынга тиймесин, бу джолдан сора башха дерследе назму джаз деб айталмайма, — деди.

— Газетге тилеселе уа? — деб, башыма себеблик излеб, кёлюм бла сордум.

— Таб, беш газетден излеселе да! Билим барыбызгъа да керекди, джазыучугъа артыкъ да, — деб таукел джууаб этди.

— Алгебра бла геометриядамы? — деб, мен да тохтаргъа унамай, тартынмай сордум. Отто Вильгельмович ышарды. Башын булгъаргъа излегенча, къуджур къалтырата:

— Таб, аладан да! Тюзю, поэгле математикасыз да джазабыз деб турадыла. Джангыладыла. Джыр да, назму да олсуз боллукъ тюлдюле. Мындан ары кесинг да ангылай барлыкъса, — деб къулагъыма шыбырдай, партамда ачылгъан да этмей тургъан къа-

гъытны алыб, юсюнде облонону мухурун меннге иш этиб кѣргюзте, ёрге къобду. Класны аллына барыб:

— Барыгъыздан да алгъа математикадан сынам ишин Солман тындырыб берди. Мен къатында олтуруб, кѣз джетдиргенме. Задачаларын тюз этгенди, со-рууланы тюз сала билгенди. Ма, къагъыты! — деб, былай ёрге тутуб, эрлай къара портфеллине сукъду. Мен да джерге кирлик болуб, бетими тенглериме кѣргюзалмай, баш эниште къарадым. Эки джаягъымдан, мангылайымдан чирчик-чирчик тер чыкъды. Ол кюн дерс къалай бошалгъанын билмейме.

Ючюнчю кюню майды. Кече джукълаялмай чыкъдым. Танг джарыгъанлай, газет сатхан тюкенчикге атылдым. Мен асыры ашыкъгъан кѣре эдим. Сатыучу келмей иги кесек сакълатды.

— Бнягъы сен нек эртделегенсе, газетде джугъунг чыкъгъан болурму? — деб, санлы, токъ тиширюу меннге кѣзюн джетдире, тюкенчикни ачды. Столда къаланыб тургъан газетлени эм башындан алыб къарайды.

— Ма, джигит, назмунг! «Джарыкъ Май» деб таб атагъанса. Кесни да кѣк бояу бла басмалагъан кѣреме. Алгъышлайма! Арты къалын болсун! — деб, юч газетни меннге узатды. Алайда огъунакъ окъуб чыкъдым. Аякъ тюбюмде чѣб сынмай, рабфакга чабыб барама. Қъарайма да устазымы кѣрмейме. Джашланы бири:

— Математикни излей эсенг, кесини кабинетине кир, — деди. Керти да анда мияла быргъычыкъланы орунларына тизе тура эди. Май бла алгъышлаб, газетни къолуна бердим. Ол ашыкъмай алыб, ал бетинде назмуну тюбюнде мени атымы, тукъумуму окъуб:

— Мени дерсимде санга назму джазаргъа тыйыншлы тюл эди, алай а заманынгы бош иймегенинги билдим, — деб сююмлю ышарыб, къолуму къаты къысды.

— Инженер болалмагъанлыгъынг ючюн хата джокъду, ол хар кимни кесини ишиди, алай а джазыучу да болалмасанг, ма ол заманда бизни мыдах этериксе, — деб, сабийчикни къолундан тутханча, къолуму иймегенлей, чыгъыб, байрам этерге тизилиб тургъан джашлагъа, устазлагъа барыб къошулдукъ.

Заман нени да унутдурады деб тюз айтмайдыла. Ёмюр джарым озгъан эсе да, таб, сиз да, окъуучула, сыйлы болугъуз, биздеги туудукъла да мени ол заманым тенгли болгъандыла. Алай а Отто Вильгельмович

Гинденбургну тюрсюню, артыкъ да ол кюн тюрсюню, таб, кирпич къакъгъаны, ышаргъаны, джумушакъ, ау баса башлагъан кѣксиол кѣзлери бюгюн да кѣзюме кѣрюннгенлей турадыла, аны тѣзюмлюлюгюн, сабырлыгъын, тюз иннетлигинг унутурукъ тюлме.

БИРИНЧИ КЕРЕ

Талай тенг ингир алада элибизде кюн турушка джыйылыб олтурабыз. Хар бирибиз кеси джашауубуздан биринчи кере джолоучу болгъаныбыздан, къонакълыкъдан, чалкъы ызгъа киргенибизден эсибизде къалгъанны айтабыз. Сѣзю семиртмей, къоратмай айтыргъа башыбыздан джарыкъ тийген кюн бла, къарапгы кечени агъартхан толгъан ай бла ант этгенбиз. Хапарла бири-бирин унутдурадыла. Алагъа эсибиз кетгенден, кюнню батаргъа къысылгъанын да кечигиб эсгердик.

Сослан, кишини аузуна чабмай, кѣзлерин къайры эсе да чыракъ ийиб, сагышланганды. Сора, нени эсе да эсине тюшоре болур эди, кирпичлерин къысха къагъыб, сѣлеше тургъаннга къарай эди. Кѣзюу джетгенде, Сослан хапарын ашыкъмай башлады:

— Тюзюн айтсакъ, «джаш кѣргенин унутмаз» дегенлей, эсде къалыб кетген кѣб зат барды. Ушатсагъыз, аладан джангыз бири айтырыкъма. Ким биледи, мени хапарым мени теллигим ачыкълаб къоярыкъ эсе да билмейме — бедими кесим аузум бла айтама.

1936 джыл акъыл-балыкъ болуб, дуниягъа джангы къошула айланган заманымды. Микоян-Шахарда мен къуллукъчугъа саналыб тебегенли юч-тѣрт ай болады. Қыш сууукъ ийирген кѣзюуду. Газетни редактору, асыры джашлыкъдан уллу кѣллюге дженген адам, мени чакъырды. Барыб, арабин, энди уа не айтырыкъды деб аллында сюелдим. Окъуй тургъан газетинден кѣзюу алмагъанлай:

— Келдинги? — деб сорду. «Огъай, алкъын келмегенме», — дерге да бир башладым дагъыда ачуландырмайым деб:

— Хо, келгенме, — дедим ышаргъанымы кючден тыя.

— Бюгюнню газетлени окъугъанмыса? — деб, редактор бу джол башын кѣлтюрюб, меннге кѣз джет-

дирди. Къралда окъууну ёсдюрююню юсюнден этилген джангы оноуну окъугъанымп, махтаңганча таукел айтдым.

— Тамбла огъуна Хурзукга барыб, Советни тамадасына тубе, адамланы джыйсын. Газетде окъугъанынгы хапарын колхозчулагъа айтыб аңгылат. Партиябызны къайсы бегимин да бизни халкъыбыз толтуруб келгенди, бюгюн да толтурады, мындан ары да толтурганлай турлукъду. Бар, ишни тындырмай къайтсанг, эштмедим демс, — деди редактор.

Ол кече таңгымы джукъламагъанны орунда агдырдым. Автостанциягъа салыб бардым. Автобус Учкулан районнга ыйыкъда юч кере барады деб джазылганы окъудум.

— Учкулангамыса? Автобусну башыңа ураса, мени кабинам бошду. Ма, ол арбазда гюрюлдей турган джашил машинаны кёремсе? Ма олду меники... Джок машина болганлыкъгъа, ол джолда къара мыллыгын атыб бир барады да, тейри, былай сейир болуб къалырса, — деб махтаңкакъ шофер мени алландырды.

Огъаргъы суукъ аяз, терен къарны башын сылай, терекленн къатхан чапраклары, булчуклары шырбырдата, Къобанны бойун энишге озады. Бу ёзеннге биринчи кере джолоучу болганым ючюн болур, эки кёзюм мийик тауладан, къотур къаяладан, къабырчакланган бузланы чачыб, оюб барган кёксюл Къобандан алалмайма.

Бир-бирибизге сёз айтмай, Дууут аягына джыйылдыкъ.

— Сора бизни ёзеннге биринчи кере келесе, не, эгечден туугъан? — деб шофер сёзю неден башларгъа билмей сорду. Эндиге дери келмегеними айтдым. Ол, кесп аллына пелени эсе да мурулдай келиб:

— Сора насыблыса, алан! — деди.

— Нек дегенлигинди?

— Ай юйюнге игилик джауарыкъ, сениге насыблыса демей не айтайым, бюгече сени кёзю-кёзюу къонакъгъа чакъырыб, къалай сыйларыклары биле турама сора... Айтыб къояйым, сен бизни элибизден беш кюнден алгъа башынгы алыб къутулалсанг, бойнуму беш джерден кесдиreme, — деб ышарыб, кёзюе къарагъанында, не айтыргъа билмей тынгыладым.

Къонакъ кюсеген къонакъбайладан башымы къалай аллыгъыма... аңга сагъышха кирдим. «Шайтан» сууну ичмегеними айтсам, алай бек къысыб кюремезле, деб ышанама. Мен аны сагъышын этиб бошагъынчы, машина, нарат чегетле басхан таулада, терен ёзенни ичинде Къарачайны атын айтдыргъан эски элден Къартджуртдан — озду. Топракъбаш юйле, таш хунала бошалыргъа, сол джаныбызда кенг ёзентни келген, чокъракъча тазалыгъы кёзюню алдагъан сууну кёрдюк.

— Энди кёб турмай Хурзукгъа джетерикбиз. Эгечден туугъан, былай элтиб, Советни тёрюне олтуртайым, — деди бнягъы шофер. Мийик къаяны эринде эски къалаы туурасындан оздукъ. Къанджалбаш юйню къатына джууукълашханлай, шофер джити къараб:

— Ма, сеп излеген юй буду. Алай болса да, эгечден туугъан, нек келгенни джашлыкъгъа дженгиб сеп да айтмадың, мен да эссизликге тартыб, соралмадым. Къышхыда бери къалай джангылдың? Нек джолоучу болганса бу тау джуртлагъа? — деди. Тюзю айтыргъа суюмедим, алай а ауузума сёз тюлеймей, джунчугъанымда не этерик эдим... Шофер кёзлерин джандырыб: «Доклад этергеми» дейсе, огъесе мени терсине аңылагъанма?» деб, ышарды.

Дагъыда къайтарыб болушлусун айтдым.

Ол машинасын тохтатыб, харх этиб кюлгеннде, асыры ачудан мадар табсам, ызыма къайтыб кетерча болдум.

— Ой, сени эчки ашасын огъесе... Айтыуунгдан, сениге онджети джыл болады, сора къаллай доклад этериксе сен, ашхы улан!

Айыб этме алай соргъаныма, докладны не болганын сен кесинг билемсе?.. Сора сени докладыңа уа ким тынгыларыкъды!.. Бизни элибизни алкъын сен билмейсе... Джашай барсанг кёрмезлигинг джокъду. Алай болса да, бар, бар, къоркъма. Мен ойнаб айтама. Эндиги джашла обурдула. Аналарыны къарында билирлерин билиб тууадыла. Сизге къартгунала деб аны ючюн айтадыла, — деди. Мени тюшюрюб, гыттылы шофер бир талай бирни ызымдан къараб туруб, орамны ёрге тебреди сора кабинадан башын бери къаратыб:

— Алан, кьонакъ джууукъ болсанг, аллах бла разыбыз, — деди. Анга «бар джолунга» дерге излеб, кьолуму силкиб арбазгъа кирдим. Терезесинден адам ауангылагъа кезюм илинди. Аллында «Хурзук элни Совети» деб, джазылгъанын окъугъанымда, юйге кириб салам бердим. Адам арасы болгъан кишиле юйню тююннге алдырыб, ауур ишден арыб келиб, сылыт болуб, селеше тургъанлай меннге онгсунмай къарадыла. Саламымы эршиб алгъанларыи тандым.

— Ким керекди? Кимни излейсе, иги джаш? — деб сорду тилини учу бла артда олтургъан бозбёрк, къарамыйыкъ хырхаракъ ауаз бла. Дженгил джууаб этиб кьоялмадым, сёзню неден башларгъа билмей:

— От алыргъа келмеген эсенг, нек сюелесе, олтур, — деди аны сол джанында кёбгенджаякъ, токъ адам.

Мен нек келгеними джарашдырыб айтдым.

— От тюшмеген эсе, неди бу гузабалакъ! Энди бююн мен сеннге кимни джыяйым? Айхай, бизде алай ишсиз адамла джокъдула, сени докладынга чабыб келирча, — деди бозбёрк, бети тюрлениб.

— Ахыры, бу не къара палахды... Келген болушургъа келмейди, адамланы ишден белюрге, бизге акъыл юретирге келеди. Алайсыз да сёз бла къууу болуб турабыз. Иш керекди, иш, ангылаймыса! — деди тамагъы бла ючюнчюлери ауузунда юллесин тююнжете. Мен сагъышха кирдим. Мени сабийге санаб былай эге тургъанла клубха адамланы джыймазларын тандым.

— Да сора мен кетейим. Сиз да, квалгъанла да сёзден тоюуб, башыгъызны атар джер табмай тура эсегиз, мен айтырыкъ да сёздю. Мени бери ийгенле анда кеслери оноу этерле, — дедим.

— Къайда анда? — деди бозбёрк, сескеклениб.

— Мени бери ийген джерлеринде.

— Аны кьой да ненча джыл болгъанды сеннге? Аны бир айтчы? — деб сорду ол.

— Онджети.

— Энди сен бизге оноу этерге келгенсе, алаймыды?

— Огъай, сизге мени оноу этерге не ишим барды. Мен тюнене газетледе чыкыгъан кърал оноуну адамлагъа ангылатыргъа келгенме.

— Сора мында адамла газет алгъанларыи сен билмеймисе?

— Билеме. Ала сора барысы да аламыдыла газет?

Алгъанла да окъугъанмыдыла? Окъугъанла да толу ангылагъанмыдыла? Бир сорлугъу болгъан да чыкымазлыгына сиз алай ажымсызмысыз? — деб, джаньма джетерек болуб, келтиюререк сордум.

Ала бир-бирлерине къарадыла.

— Эште болурсуз! Огъай, джаш келтирликди... Асыры тартышыб, джунчурча уа кёрюнмейди, — деди бозбёрк олтуруб тургъанлай тюбюмден ёрге къараб.

Ашхам бола, тёнгертеден этилген клубну ичи адамдан тыкъ урулду. Къарайма да олтургъанла джыллары келген эркишиле бла уллайгъан тиширүладыла. Мени столну джанында, туураларында сюелгеними кёрюб, «бумуду бизге ангылатырыкъ...» — деб мыйыкъ тюбюнден ышаргъанланы эслейме.

— Джамагъат, ма бу джашны бизге область джибергенди. Барыгъызгъа да керекли оноуну ангылатыргъа бойнуна борч этиб салгъандыла. Сиз джашлыгына къарамагъыз, кереклисин айырта билсин ансы, бизге не башхасы барды, — деб бозбёрк бёркюн алгъанында, юйню сууукълугъуна да къарамай, эркишиле бёрклерин тешдиле.

— Джамагъат, доклад этерге деб адамланы алларына биринчи кере чыгъама. Кёлююзге джукъ келмесин, мен кесин джанымдан селеширик тюлме. Къралыбызны этген оноуну болумуча ангылатыргъа юреширикме. Дунняда окъууну, билимни сюймеген, аланы хайырларын ангыламагъан адам табылмаз. Мен бююн сизге хапарын айтырыкъ оноу да сабийлени, ёсюб келген джаш телюню билимли этер ючюн табылгъан, тыйыншылыгъа саналгъан мадарланы юсюнденди, — деб башладым. Заманны азлыгъы, юйню сууукълугъу мени ашыкъдырадыла. Ишекли къарагъанлагъа, мыйыкъ тюбюнден ышаргъанлагъа, эслетмей кёз джетдиреме. Ала энди тохтай башлагъандыла. Клубну ишинде, таб, шыбырдаб селешген да кёрмейме. Мени тартынганым бираз кете башлады. Къартланы эсиниб тынгылагъанлары меннге энди кёл берди. Къралланы атын айтдыргъан, махтатхан аланы джылдан-джылгъа ёсдюрген билим, окъуу болгъанын чертерге юрешеме. Джер-джерден: «Ай, аллах разы болгун!», «Аперим», «Кюн кюнден нени да табы бола келеди, къралыбызгъа, джамагъатха аллахуу тагъала кесин тынчылыкъ берсин!» деген тауушланы эшитиб, кесин

кесиме, джаныу этилген чалкыча, джунчумай, ачылгандан ачыла баргъанча кёрюнеме. Айтыргъа кереклими барын да айтдым, деб, сёзюмо тохтатдым. Къызыу харс урлукъларына уа не сёз барды деб тургъанлайыма, харсны орнуна соруула эшитдим:

— Иги джаш, иги айтдың, игилик кёргю! Алай а мени сорлугъум барды. Мен кесим рахымма. Ишге менден хайыр джокъду. Анасыды да эргдеден бери тешекдеди. «Ётирюкчионо шагыаты къатында» дегенлей, ма хоншум, тийрем айтырыкъды. Бир гылджам бла эки къотур танам барды. Атасы анасы да мал атына олду. Энди мен ол ёсмезликни сен айтханча школгъа салайым. Малчыкъларымы уа къайры кыытайым... Бёрю азыгъы этми дейсе?

— Тохта сен, Абук, сабыр бол. Сизни сыйыгъыз да тёпемде болсун, мени юйюмде да эки кыз сабий барды, кызара бшшерикле... Сюйгенини, сюймегенини арасында мен аланы элтиб, хауле джашланы ичине къалай саллыкъма?! Джашчыкъ, кесинги къартгуначыкъ этиб, сёз къабчыкъ болгъанлыгынга Къарачайны бурундан келген намысына, адабине келишмеген затланы сандырай тураса. Хо, сени джанынг ючюи, сен айтдың эсенг, кёзюмо гинджисича сакълаб тургъан, бюгюниге джетдирген кыз сабийлени элтirme да, къайда сылыкъны джанына чёкдюрюме... Ары дери бир къан къуссун сенден сора аны айтхан... — деди асыры кызгъандан кеси-кесни тыялмай, аллы сюремде олтургъан къатынланы бири. Аны тиорсюно бла сёзюно хышылыгъы бир-бирине шашмай ушай эдиле.

Не джашырыу сорууулагъа джууаб эталмай къыйналдым. Эшта, аны эследиле дейме, артда соруула бла асыры кысмадыла. Джашаудан алкъын хапарсызлыгъыма къол салдым.

Бозбёрк эл Советни тамадасы болгъанын кеч билдим. Ол, ёрге къобуб, бюсюреу этиб, къолуму тутду. Алай а этген джууабларымы тюз болгъанларына ишек-лигим себебли джюрегим хош болмагъанлай турама.

Адамла бирем-бирем чачылыб тебретдиле. Таякълагъа таянган къартла, ашыкъмай, мийик босагдаи тюшюб, кече къарангыгъа ташадыла. Аланы терен къарда джырылдагъан аякъ тауушлары ачыкъ эшитиледи. Эшик ачылгъан кесекге сууукъ хауа юрюлюб юйге киргенди. Ол сырт узууму сууукъсуратады.

— Алан, Сослан, джууукъ бол дерик эдик, келлик тюлсе ансы, — деб бири кёзюме битди. Не джашырыу, мешинала шахаргъа кеч да джюргенлерине не сёз барды деб, къонакъбай излер къайгылы болмагъанма.

Учуланда къонакъ юй болгъанын билгенликте, ары къайтыб, хапар излей да айланмагъанма.

Къарачай ёзениге биринчи кере киргеним себебли, джууукъ, тенг бар эселе да, танымайма, кысхасы, шагърейсизме.

Отузунчу джыллада тау элде ёсген, ёмюрю тыш элге джолоучу болмагъан джаш а тартынчакъ болмай не этсин?! Ол огъай, орамда бара тургъанлайыма аллымда кыз, не джаш тиширыу кёрюнсе, джунчуб, джанлаб озуучу заманымды.

Ол себебден гюнахлары кеслерини болсун, айтыр, чакъырыр керекли къоймадыла. Хапарсызлыкъ, шагърейсизлик, таукелсизлик джаш адамы къалай джунчутургъа боллугъун айтыргъа излейме. Ансы Хурзук, Къартджурт, Учулан да къонакъгъа къарау бла атларын айтдырыб тургъан элле болгъанларын билеме. Айхай, ёмюрю кирмеген юйюнге, танымагъан адамларынга салыб къалай баргъын...

— Къонакъ, сени тенглеринг бизге бошатмазла ансы, юйге келсенг, аллах бла разыбыз, — деб бухарбёркю сакълай туруб ташайды.

— Мени къайгылы болмагъыз. Къалыр джерим барды, — дедим.

— Сослан, кел, юйге барайыкъ, сениге къанатыргъа бир токълу биз да табарыкъбыз, туз дамыбызны кёрмезге ант этмеген эсенг, — деб энтда биреулеи къатымда тохтагъанды. Не келсин, бармазлыгъымы таныб, бирем-бирем менден кёзлерин алалмай сакълайдыла. Сора тюшюлюб чыгъадыла. Къарайма да клубла хазна киши къалмай кетиб барадыла. Билегимден тартыб элтмеселе, ичкерп бармазлыгъымы таныгъанма. Элде къонакъ юй болмагъанын билгенме. Ызыма къайтыргъа уа машина джокъду. Кече автобус джюрюмейди. Къар тобукъданды. Къайгылы бола башладым. Энди былай кёлю бла чакъыргъан болуб, тартсоз этсе, биргесине къошулуб тебрерчама. Чыгыб баргъанланы кёзлерине къарайма. Къонакъбай болургъа разылыкълары кёзлеринде танылады.

— Алан, багъалы къонакъ, — деб бир узун къарт

мени таба айланганлай, энди аллах берди, тебрейим биргесине дейме кеси-кесиме, — ийнан биз кьонакьны бек сюебиз, кьонакь аллахны кьонагьыды, алай а кел-мезлигинги биле турама, сен бир кьууллукьчу... Сора кел деб джалыналлыкь тюлме. Ёмюрюмде тюрсюл, субай сёзден сюемезим джокьду, — дегенинде, арты-ма ауарча болдум.

Юйде ючеулен кьалыб, бир керексиз затны юсюнден даулашадыла, мени кьайгьылы тюлдюле. Эшикге чыгьаргьа тебреб, кьатыма джетгенлей, бири сермеб билегимден тутду. Ичинден: ма быллай кьонакьбайгьа уа ким да барыб, — деб кьууандым. Чыгыб, биргесине тебрерча болгьанма.

— Билемисе, — деди ол, — мен ма быллай билегинден тартыб элтгинчи келмеген кьонакь мениге керек тюлдю. Мениге турсунмагьан, бойнун узатыб келмеген кьонакьгьа, айырамыса, мен баш кьалай урайым. Огьай, урлукь тюлме, ийнан, кьарпашчыгьым. Ансы, оллахий, кесерим да бар, тартдырлыгьым да бар. Джалынырымы сакьлайса, огьай, эгечден туугьан, бош башыгы ауругьаса, чакьырлыкь тюлме, — деб, накьырдасы бла кертин айыртмай, билегими ийиб, эки имбашыма кьолларын салыб, бир-бирине керексиз чамланы эте, чыгыб кетдиле. Мазаллы, кьарангы клубну ичинде кесим кьалдым. Сууукь эсе да эки столуу бир-бири кьатына тартарма да, тынчайырма деген акьылгьа кириб, столланы кьайсы мюйюшге джыйсам таб болур деб, сагьышлана, кесими таукел-сизлигиме, тартычакьлыгьыма сокьурана, таб ачыудан джюрегим джарыла тургьанлай, адам арасындан атлагьан бир кьатын кириб, мениге кёз джетдире, кьолунда сибирткиси кёрюне, мазаллы ачхычланы иш этиб, мен эшитирча столгьа быргьаб зынгьратды. Аны магьанасын ангылагьанлыкьгьа, билмегенча сап-сыз этдим.

— А джаш, клубну сибириб, киритин саллыкьма. — айыб этме, — деди. Ауузумдан сёзюм чыкьмай сирелдим. Алай а сакьлаб, кёзюме кьараб турады.

— Барыр джерим болмай сирелиб турама. Ёзыма кетерге уа машина джокьду, — дедим джазыкьсын-ныкь болур деген муратда. Кьатын баш энишге кьараб, бир кесекин сагьышланганча кёрюндю. Сора эр-лай кёзлериме битиб:

— Аны не ючюн айтханлыгьынгды? Мен джашгьыз-ма. Баш ием джокьду. Сени да аллах сыйласын. эрки-шим болса, сени былайда кьоймаз эдик. Кесим огьуна юйге алыб барыр эдим. Кьонакьгьа сууукь кьарагьан джаханимди болады, дейдиле. Бизни элибизге кьонакьлаб, хазна киши келмеученди. Алай келгенин уа тарыкьдырмаучандыла, эшта, кесинги сууукьлугьунг болур, — деди, джумушагьанын танытыб.

— Да мен тарыкьмайма да, — дедим уятлы болуб.

— Иги джаш, кече арасында мени былайда сени бла кёрген не айтырыкьды, билемисе?.. Эртдснбла эки этегими башыма кьаблар! Чыкь, сен эркишисе, эл болгьан джерде эшикде кьалмазса, башымы дамыргьа кьойма, — дегенинде, керти да бир уялу айыбы болгьанча гузаба чыгыб, клубну туурасындан ташайдым.

Элде лампасы джанган кёрюнмейди, петеген эркин эсе да. Адам аякь тынганды. Кьайры, кимге барлыкьма! Сагьатыма кёз джетдирсем — онеки сагьат болуб турады. Тангига джети сагьат кьалгьанды. Энди ол заманы кьайда ашырама? Хурзукну уллу орамына чыгыб, ууакь сызгырыб, кесими джубатыргьа кюрешеме, сокьмакь джолну ары бла берн ашыкьмай айланама. Сууукь дженглеримден, бойнумдан чимдеген бла кьалмай, сыргыма, тобукьларыма джелкеме кьатылады. Чууакь кёкде джулдзула накьутналмаз инджилеча джылтырайдыла. Кьара кечени бир-бирде учхан джулдуз чыммакь джол этиб, эрлай джукьлапыб тас болады. Элде бир тилли да кьымылдасанг а! Бир алада бир джанлы улугьан таууш эштилсе, джукьсураб тургьан итле кьозгьалыб сагьаядыла. Аланы хаб-хубларына уяпыб, туайлагьан тауушла да эштиледи.

Кьар кючлеген мазаллы таула, ёхтем башларын джулдзулагьа узатыб, бизге кьарыу этерик дуньяда не барды! дегенча, сирелишедиле.

Таулада кьышхы кечени ариулугьун адам сёз бла ангылаталмазча тамашады. Сууукь ётгенинде, кечин-мексиз болуб, дыгаласха кирдим. уСууукь эки аягы-пгдан алса, ёмюрюнг тойда бурулмагьан эсенг да гебсетиркиди.

Районну арасы Учкуланды. Анда кьонакь юй бо-

луучанды. Алай а джети километри, джаяуларгъа керекди. Джети огъай эсенг, сууукъдан къурушмаз ючюн, джыйырма бла джетини да барлыкъма. Джолгъа чыкъдым. Къызыууракъ атлагъанымда, сапларыма джан кирди. Арыгъан эсге да келмей, Учкуланнга джыйылдым. Къонакъ юйчюкге кѳб адам сыйынамагъанын эшитгенме. Алай а къышхыда аны къонакъ кючлеген болмаз. Терезесинден мутхуз жарыкчыкъ чыгъады. Ашыгъыш атлаб, эшиклерин дюнгордетдим. Эшик ачылмады. Тоба асто! Энди уа не къара шайтан къаргъады мени, деб андан да бек къакъдым. Эшикч къыйыргыгъы ачылганы бла:

— Бош орун джокъду! Энтда ма былай къакъсанг, милиция бла саламлашдырыкъма! Ким эсенг да сыйынг бла къора! — деген хыны тиширну ауазны эшитдим. Энди уа не мадар? Къайда танг атдырайым? Терезе жарыгъы чыкъгъан юй эслемейме. Биринчи тауукъ къычыргъанын эшитиб, бююн джылы орунга кирлигимден да тюнголюб, мени чиркитген къонакъ юйден джанладым. Орамгъа чыгъыб, биягъы мени, ѳрге бла энишге бара арыгъанымда, арты орамгъа айланган юйню терезесини туурасында, джолда арыгъан олтурур деб, шиндик орнуна салынган къагъаны эс-ледим. Къатына бардым. Юсюнде, терен къарын дженгим бла сыйпадым. Кемсиз арыгъаным бла олтургъанымда, амманы къуш тѳшегине олтургъанча болдум.

Сау кюнню аякъ юсюнде тургъаныма эки бутум джызылдайдыла. Аякъларым айран гыбытлача тебедиле. Ичинден кеси-кесиме: «Сениге тыйышлысы алайды» — дейме. Бу насыб мениге къайдан табылды деб тургъанлайыма, эшик ачылган тауушну эшитдим. Эшта кеси кереклисине чыкъгъан болур эди, эркиши ич кийими бла тонну имбашларына къаблаб, арбазда мурукку этди. Сора мени эслеген болур эди, къабакъ эшигини къылычып ачыб, къатыма джууукълашыб тохтады.

— Кимсе сен? — деб хыны сорду. Ауазындан, орусча кескин сѳлешгенинден къарачайлы болмаз деб кѳлюме келди. Мени бу элде киши танымайды. Не джууаб этерге билмейме, кесими къалай танытайым...

— Нек тынгылайса? Кече арасында мени тереземи тюбюнде не излейсе? Кимни сакълайса? — деб иги

огъуна кѳлтюртуб соргъанлыкъгъа, аллына атламагъанына сейирсинеме.

— Айта эсенг, айт, айтмай эсенг, мен бусагъат сени орнугу табдырайым, — деб темирчилеген ауаз бла къоркъутургъа мурат этди. Ай аурунгас, бюгечели излеб табмай айланама, орнуму табдырсанг а мениге андан уллу игилик этерик тюлсе, — дейме ичинден.

Тонлу джукъ да айтмай, юйюне кириб кетди. Олсатгъатдан чыгъыб, биягъыплай джууукълашыб, хурджу-нундан фонарчыгъын чыгъарыб:

— Сен энтда былай тынгылаб турсанг, анангдан джигит туургъанса! — деб юсюме джапдырды.

— Къоркъма да, былай къатыма бир кел. Мен хаталы адам тюлме. Бир сѳз, эки сѳз бла мен былайгъа нек къысылгъанымы санга ангылатааллыкъ тюлме, — дедим амалсыздан кесими ышартыргъа кюрешиб.

— Мен сени былайгъа нек къысылгъанынги бек арну биле турама. Бир ажымсыз болайым ансы, сени да аны да къабыгъызгъа джыярма, — деб буюгъа-буюгъа, къатыма келиб къалмаса да, иги джууукълашды.

— Айтханыма ийнанмазса, — деб джанымда джолучу къагъытымы узатдым. Бир кѳзюн менден алмагъашлай бир къолу да герохну сабын иймей тургъанлай, къагъытларымы окъуду, паспортума къарады. Башын булгъаб:

— Сора былайда не этесе? Къонакъ юйге барсанг а? — деди сейирсиниб.

— Адамдан тыкъ урулуб эди, — дедим.

— Да сениге элде бир къонакъбаймы къуруду? Къышхыда не кемсиз джунчугъанса! — деди тонлу дагъыда.

— Аны юсюнде уа кесим терсме. Бир адамгъа да айыб салалмайма, — дедим.

— Газетде ишлегенинг къагъытында айтылады. Мен сени ауазынги эшите тургъанма... Алай а — къайда эшитгенме... билмейме. Кесинги уа кѳргенме деб билмейме... Тохта... Тохта... радио бла сѳлеш-мнсе?

— Бир-бирде чакъырса, сѳлешпучеиме — дедим.

— Сора тюз билгенме. Энди мен да кесими танытайым. Мен бу районда радиону тамадасыма. Тукъумум Добрыкинди, Иван Фѳдорович. Мен мында ишле-

генли бешинчи джыл башланады. Халкъ болгъан джерде аман, иги да тубейди. Сагъыш эт, кечени ауурлугу кетгенден сора кыш суукъда терезеги тубюн эркиши сакълаб тургъанын кёрсенг, не бек ышанган тиширыуунга да ишек этериксе да? Айыб-этме, ёзге мени юй бийчеме алкъын эршиди деб киши айтмагъанды, — деб, кюлюб имбашымдан къакъды. Мен да ышарыб:

— Дуняда сени тиширыуунгдан ариу джокъ эсе да, мен бюгеч ала къайгъылы тюлме. Сен да айыб этме, ёзге аланы ызларыдан айланыучула, алагъа кеслерни алдатыучула, аладан сора башларында башха сагъышлары болмагъанла башхаладыла. Мен хау-леликни сюргенледеи тюлме, — дегенимде, Иван Фёдорович кюлю.

— Ариу тиширыугъа алдатмагъан эркишиге мен тубемегенме, хаулеме деген эркишини да кёрмегенме, барыбыз да сенича айтабыз, къайгырмаз. Энди тур, — деб чамны сюйгенни таныта, билегимден тартды.

— Қъайры? Орнунгу табдырайым дей эдинг. Милициягъа элте айлана болурмуса? — дегенимде, накъырдамы ангыламады дейме, кёлю бла харх этиб, билегимден андан да бек тартды. Бармазлыгъымы айтдым.

— Энди тангига кёб къалмагъанды. Сууукъсурагъаным да кетди. Сау бол! — деб, аны къыйнамазгъа изледим. Иван Фёдорович, эрлай юйге кириб, бир тиширыуну алыб келди.

— Ма буду мени ариулугу бла алдаб, кесине ёмюрлюкге джесирлеген, танышыгъыз, юй бийчемди, таб эртден таныш эсегиз да, ким биледи, — деб ышарыб, энтда сыртымдан къакъды.

— Мени атым Любады. Юйге кирмесегиз, бизни адамгъа санамагъаныгъызны билликбиз, — деди сюйюмлю джаш тиширыучукъ, джарты джукъулу болуб кёзлерин ууа.

Бнягъы мен аякъ тиредим.

— Сора къарачайлы болмагъаныбыз ючюн унамайсыз. Биз бу элге биринчи киргеникде, джууукъ къайдан боллукъ эди, таб, танышыбыз да джокъ эди. Биз тилин билмеген элге келгенибизге кемсиз сокъранган эдик... Ариу атабызны, анабызны тойдура тура эселе

да, ангыламайбыз... Бир сагъыш этчи... Сау къаллыкъла, аны сезген болур эдиле. Артыкъ юйлери болуб, бир ингирде бизни кеслерине чакъыра тёртёулен келди. Сыйладыла. Сют, гырджын, гардош бердиле. Багъасын алыргъа унамадыла. Тёгерегибизге айландыла. Ол кюн огъунакъ къалай эсе да джюрегибиз илешди. Кесибизни элибизде, кесибизни тийреде тургъанча болдукъ. Бизни ючюн быллай бир къыйналмагъыз десек, бу элни адамлары бизге: «Адам къатында адам ёлмейди» — дей эдиле. Бир джангыз кюнню былайгъа келгенибизге сокъранмагъанбыз, — сау болсунла. Биз ол игиликни не бла къайтарырбыз. Бир кюнню сабийибиз юйге джылаб келмегенди. Эгечибиз, къарнашыбыз этмегени этдиле. Биз адамланы ол ашхылыкъларын ёмюрде да унутурукъ тюлбюз. Сен да уялгъанлыкъдан, джашлыкъдан болумунгу ангылатмагъанса, ансы, къайсы юй да сени къонакъча кёрюб, тёрюне ётдюрлюк эди. Тур, энди мындан кёб багъалатдырма кесинги. Ваня, тутчу ол билегинден, бу ариулукъ бла келлик тюлдю, — деб, Люба къарыуун аямай тартханында, субайлыкъгъа айтылгъан сёзле болмагъанларын таныб къобдум. Юйге кирдик. Кече арасында тынчлыкъларын бузгъаным ючюн кечмеклик тиледим. Люба мен сюйген хантланы эрлай джылытыб, аллыма салды. Иван Фёдорович къайдан эсе да кёк шишачыкъ чыгарды.

— Керексиз тартымакълыкъ бизден керн болсун! Қъонакълыкъда джунчууну бирибиз да сынамайыкъ! — деб, Иван Фёдорович стаканын бизникилеге джетдириб ичин бошатды. Ичимден: «Огъай, энди меннге да акъыл киргенди», — дейме. Биз да анга негерлик этдик. Джангы юй болгъанларын айтдыла. Орундукъларын меннге къоюб, кеслерине джерде орун салдыла. Эртденбла эртде къобарымы, кюндюз онеки сагъатха ишиме джерге кереклими айтдым.

— Ол бизни ишибизди. Сен аны къайгъысын къой да, тынчай, — деди юйню неси.

Эртденбла татлы джукъудан уяныб къарасам, юйде киши джокъ. Он сагъат болуб тура... Эшикни ачама десем, кирити! Бнягъы мен оюннга къалдым. Қъычырыб кимге эшитдирликсе, къабыргъа хоншулары джокъду. Столгъа къарасам, башы джабылыб джылы ушууур. Мюйюште бет джууаргъа джылы суу, сапын,

джаңджаулукъ. Мен бетимн сюрте тургъанлай, Иван Фёдорович ашыгыш кирди.

— Нек эртделегенсе, Сослан? Тыпчаялмадың дейме? — деди ол, къайгылы болуб, эки кёзюн менден алмай.

— Да къалай ашыкъмайма? Джукълаб къалгъама. Онекиде ишде болургъа керекме. Автобуса да кечикгенме, — дедим.

— Къоркъма, Сослан. Аланы къайгысын биз этерикбиз деген эдим да? Ишлеген джерниге сёлешиб, хапарыңгы билдирдим. Автобус оңбирде кетерикди. Ма, билетниг, — деб къолума туттурду. Сейир болдум. Мени ишлеген джерни да къалай табды, менге билет алыргъа бош заман къайдан чыкъды деб, бюсюреу этиб, билетни багъасын узатханымда, кёзюме хыны къарады:

— Тенглик тутаргъа бюгече аны ючиюню ант эттигенбиз?! Ары салыб къой, мени джюрегимни кыйнар-гъа излемей эсенг, — деб аллыма джылы ханглан салды.

Мычымай мени ашыра, биргеме автостанциягъа келди.

— Бюгече болгъан хапарыңгы менден сора кишиге айтма,—деб тиледи.

Дунияда сейирлик затла кёбдюле. Джашауда джанын-дан юлюш этерча адамлагъа да тюбейсе, кеслери кеслери джунчута джашагъанланы, аны ючию асыры бюсюреу табмагъапланы да эслейбиз, — деди Сослан хапарын бошай.

АЗНАУРНУ ТИЛ АЧДЫРГЪАНЫ

Шо, ол иги атангы джаны ючию, келининги къалай илешдиргенинги, аны не мадар бла сёлешдиргенинги аздырмай, семиртмей, тюз болумуча бир айт,— деб къадалсала, Азнаур онгсунмай, сёз бла башын алыргъа кюрешеди.

Тюзю, алгъаракълада Азнаур ол хапарын кеси башлаучан эди. Айтдырмай къоймай эсегиз, арабин, ким-

ни кёрюб кюлдюрюр эдим деб, ашыгъа эди. Аны, таб ол махтаугъа санай эди. «Нечикди, ким кимни онглайды...» — дегенча, мыйыкъ тюбюнден ышаруучан эди. Алай а сёзю сюйгенле анга къошулуб, къоратыб, таб, эм артында хапарны кеслери ушатханча джарашдырыб башлагъан эдиле.

— Келини уллу саугъа умут этиб, къайын атасын-дан сау джылны тил тутуб тургъанды.

— Огъай, огъай, Азнаур келинин иш этиб, кеси сёлешдирмейди. Тил тутуб, не къадар кёб чыдайлса, келин ол къадар намыслыгъа, адеблиге, ишленгеннге саналады деб дженгенле уа—ой, ой, ой!..

Ала Азнаурну сагышландыра болурла. Азнаур энди тенглерине асыры онгсунмай хапарын тюз болумуча тизеди. Ол хапарны баилагъаплай, келинчиги Фатима ышара башлар. Сора къашчыгъын-башчыгъын тюйюб, бетчиги къан къуйгъапча кызырыб, эрлай джанлаб кетер.

Ким къалай суйсе, алай айтсын, Азнаур келинчиги кызыларындан башха кёрмейди. Джашы Алибек айырылыргъа дыгалас этгенча кёрюнгенинде:

— Ай бетсиз а! Ай къара шайтан къаргъагъан а! Сют уюгъанча джарашыб тургъан юйдегиге, тюлюкю къуйругъу бла от салгъанча, бу къайгыны уа къайдан табдың?.. Мен быланы джукъгъа джиберлик тюлме. Мени юйюмде ат оюн этме да, кесинги тыялмай эсенг, бар, къайры джаханимге барлыкъ эсенг да! — деб къойгъанды, къайын анасы. Фатима артыкъ да ол кюнден бери къайынларына бек илешгенди. Керекли, керексиз джерде да:

— Атам, не зат ашар эдинг? «Атам, джуууллукъ кийимниг бар эсе, бер!» «Атам, асыры салкынча кёрюнесе, ауругъанын-зат бармыды? Дохтурну чакъырайымчы!» — деб тебресе, Азнаур аягъы джерни басмай, кёкню джети къатында айланганча, джюрегине сары джау джагъылгъанча онгсунуб, ууакъ ышара:

— Келинчик, кёзюнге кёрюнеди ансы, джокъду бир хатам, — дейди.

Тил ачдырыуну белгили джорукъларын киши да билмейди. «Эл-элни къой союу башха» дегенлей, элде огъай эсенг, бир тийреде, таб, бир арбазда, туугъан абсынланы тил ачыулары да бирча болуб къалмайды. Джылла бла тил тутуб, таб тюшген джерде уа къай-

ынларын хыртха уруб тебреучюле да бардыла, келин-леб, юйге кирген кюнюнде огъуна бир адамдан да тил тутмагъанлай, къартланы къачларын да кёре билген, сёзлерин джерге тюшюрмеген, сабийленн сабий хатерлерин да эте билген, кеслерини сыйларын да сакълагъан, айыбны, бюсюреуню да билген келинле да аз тюлдюле.

Не джашырыу, ала-чола хапарла болмасала, Азнаурну кесини ауузундан мен да бу джолгъа дери эшитмеген эдим. Ол иште бара тургъанлай, антсызма, хапарын кесим бир айтдырмай къойсам деб, гузаба атлаб ызындан джетдим.

— Алан, Азнаур, ашыкъгъан джеринг болуб, алынгы тыймайым, — дегенимде:

— Юйге тебреген эдим, ийнанамыса, бу телевизорла да бизге ишни-башны да унутдургъандыла. Мен аланы атларын айтыб да кюрешмей «иш къалдыргъычла» деб къояма. Экинчи анга къарамазгъа талай кере ант этгенме. Алай а дагъыда ашхам джууукълашханлай, мукъладис темирча, зор бла кесине тартады,— деди Азнаур.

— Да, сора джор, мен ашыкъмайма, ашырайым, — деб биргесине тебретим.

— Ийнанамыса, келиними юйдегими биринден айырмайма, илешликлиги бла, тирилиги бла, бизге сакълыгы бла кесин сюйдюргенди.

— Хо, анга киши да ишек этмейди. Келинлеб юйюнге киргенлей, сёлешдириб къойгъан болур эдинг? Огъесе тил тутубму турады? — дегенимде, бети тюрленгенча кёрюндю. Соруууму онгсунмагъанын таныдым.

— Да сени кесинги да келининг бар шойду да?

— Барды, нек болмайды, Азнаур, бир тюл, ючдюле, — дедим.

— Да сора ала сеннге сёлешибми тебреген эдиле?

— Огъай, Азнаур, ала да мени къыйнар ючюн къоймагъандыла. Алай а бир юйде джашасанг, келини дженгил сёлешдирмей болмайса, нек десенг, сен аны ючюн деб юйден къайры кетериксе. Сен юйде болсанг а, эшитиб къоярыкъса деб къоркъгъандан, толу юйдегени бири бла да сёлешалмайды. Къысхасы, мени амалтын сау юйдегиден тил тутаргъа керекди.

— Да айхай, алан, келинле да бирча болмайдыла. Сен «сёлешигиз» десенг, алайсыз мадар болмагъанын

ангыладыла да сёлешдиле. Мен а айтханамы этдираймадым: «сёлеш да къой, марджа», — деб не къадар бек къадалсам, ол къадар бек аякъ тирей эди.

— Да сора алай эшитирге да суймей тургъан, намыслы келинчик Фатима къалай сёлешиб къойду да?

— Алан, сен да былай къайгысыз адам кёрюнгенлей, гынтдылы кёреме... Гыбы къадалгъанча къадалгъанса да, къоярыкъ тюлсе... — деб Азнаур джарашдырыб, хапарын джангыдан айтды.

— ...Сыйымы кёргенинг ючюн джашаулу бол! Энди мени разы этерик эсенг, сёлеш да къой, балам, сен да бу юйдегилени бири болуб къошулдунг... Бир юйде джашагъанла тил тутмайдыла, — деб кёрдюм, болмады. «Меннге адамла айыб этерикдиле», — дедим. Бирден эки этдиралмадым. Ийнанамыса, баш эниште къараб ышарыб тургъан болмаса, бир сёз да айтсанг а. Айхай, юйде телефон барды. Келинчикни ишлеген джеринден телефоннга чакъырса, менден тартынгандан сёлешир мадары болмай, башын къымылдатхан болмаса, сёз айтмай, «не «хо», не «огъай» демей къара тынгылауну басыб турады. Аны ол дыгаласын кёрселе, юйде кызла джашла къолундан телефонну алыб, аны орнуна кеслери сёлешиб, сора артда келинчикге ангылатадыла. Ыйыкъ кетди. Ай озду. Эки ай болду. Тюрлениу джокъду. Ариулукъ бла джалыныб тиледим, кёлкъалды болгъанымы танытдым, джаныма джетиб, таб, кёлтюртюб да кёрдюм. Сёзюме ийилталмадым. «Джыл джарымдан алгъа къайын атанг бла сёлешиб къойсанг, бу эки эмчекден ичген сютюнг харамды», — деб, анасы илгендиргенди да андан къоркъмай, ол сёлеширик тюлдю, бош кюрешме», — дегенле да болдула. Арабин не бла кёлюне джетейим, деб не ючюн бергеними ангылатмай, саугъа узатдым. Ышарыб башын булгъаб тургъан болмаса, ауузундан тылпыуун чыгъармады. Алан, ангылаймыса, аузуна кирит салынганча, мен туура алай бегиб къалгъан джаш адамгъа алкъын кёз ачмагъанма.

— Азнаур! Ол игими, аманмыды?, — деб аузуна чабдым. Ол онгсунмады. Бир кесекни мурукку этиб былай айтды:

— Къалай иги болады? Аны амалтын барыбыз да джунчуб турабыз. Аны кесини къыйналгъанын къой да къой. Тил тутууну игилиги къалайды? Мен айтхан болса, тил тутууну эртде тохтатдырыкъ эдим. Къарт-

ланы сыйларын кёрюрге башха мадарла да кёбдюле.

Хы, сора аны айта тура эдим... Амалымы тауусдум. Мен огъай эсенг, сабийлени анасы да меннге кьошулуб, сёлешдириб кьояргъа мурат этди. Не келсин, эки аякъны тирегенди да, кишини айтханына кьарамайды. Телефонубуз коридордады. Ол зыгырдагъанлай, мен эрлай юйлени бирине киреме. Ол сёзюн бошагъынчы, таб, кюйюб баргъан иш бар эсе да, анга кёрюнмей, джунчутмай туругъа керекме.

Къыш тюшдю. Къар тобукъданды. Сууукъ къысханды. Мычымай Москвдан къагъыт келди. Тамбла ары чакъырылама. Ишни юсю бла джыйылыугъа барыргъа керекме. Эитда тилеб кёрдюм, сёлешмедим. Не этерик эдим. Кетдим. Кече «Байкал» деген кьонакъ юйге бардым. Джангы ишленген уллу мекямда орун бердиле. Сибирден келген, Кузнецов деб, адам арасы болгъан бир джарыкъ, чамчы инженер бла бир юйге тюшдюк. Ол кече огъуна сау-эсен джыйылгъанымы юйюме билдирирге изледим. Кьонакъ юйге алкъын телефон салырмагъанды. Кече 12 сагъат болгъанды. Сууукъду. Алайдан узакъ бармай, телеграф болгъанын билдим. Тенгиме:

— Мен къайда болгъанымы телефон бла юйдегиме билдириб келейим,— дегенлейиме, ол да башына бёркюн къаблады, палтонун имбашларына атды. Ышарыб:

— Айыб этме, юйдегиси болгъанла сенден сора да бардыла. Мен да барайым биргенге, боллукъ эсе, — деди. Бир-бирибизге сёз нёгер бола кетдик. Почтагъа келдик. Къайсы шахар, къайсы телефон керек болгъанын айтдым.

— Бир кесек сакъла,— дедиле. Нёгерим да Куйбышев шахаргъа сёлеширини билдирди. Нёгерим:

— Юйде киминг барды, кимге сёлешириксе, айыб этме, ушагъыусуз соруума, — деб сокъраныб, джунчугъанча кёрюндю.

Юйде джашла, къызла, аналары, таб, келинле болгъанын айтдым. Гитче келин а алкъын мени бла сёлешмейди дегенлейиме, нёгерим, кёзюме джити кьараб:

— Кеч, иги ангылаялмадым,— деди.

— Меннге сёлешмейди.

— Сора не болгъанды? Тынч адам кёрюнесе да,

аны джюрегин аллай бир не бла кыйнагъанса? Огъесе огъурсуз тиширыу болубму тюшгенди сизге? Не этериксе... тэз... Бусагъатда джаш тёлюде кеси айтхандан сора башханыктын кьулакъгъа алмагъанла, услула, гурушхачыла да тюбейдиле... Айхай, хар къызы хар не къылыгъы да мангылайына джазылыб турса уа иск джазыкъ эдик, — деб мени джазыкъсына сёлешди.

— Огъай, тенгим, келинчигими усу, гурушхасы да джожьду, бек болуму болгъан, эсли, акъыллы, тиширыучукъду. Мени туугъан атасындан башха кёрмейди,— дедим.

— Да сау эки айны сёлешмейди дединг шойду да? Огъесе мен ангыламай къатышдырамы турама, иее? Къартлыкъ, тенгим, неден да алгъын адамны башына чабыб, эсин аздыра кёреме... — деб сагъышланды. Биз бир-бири тилибизни толу ангыламай, алай сёлеше тургъанлай:

— Азнаур къайсысыз? 9-чу кабинагъа бар,— деб, джаш тиширыучукъ къычырды. Ашыгъыб кирдим.

— Къайдан сёлешесе? Кече арасында да тынчлыкъ табалмагъан, сен кимсе? — деб басындырыб сёлешген тиширыу ауазчыкыны эшитдим.

— Сен къайсы болдунг?

— Мен Анисатма, Азнаурну къызы. Сен къайдан сёлешесе? — дегенлей, кесибизни къызчыкъ болгъанын билдим. Олсагъатдан менден тил тутуб тургъан келинчигим шаркъ деб эсиме тюшдю. Энди аны табыб сёлешдирир муратда Анисатха ауазымы тюрлендирек этиб, кесими танытмадым. «Мен Ригадан сёлешеме»— дедим.

— Айыб этме, ким керек эди сизге?— деб, Анисатны биз джумушагъан ауазын эшитгенimde, кеч кьозгъагъанымы ючюн кечмеклик тилей: «Фатима бир бек керек эди, мадар бар эсе»,— дедим, кеси кесими джазыкъсындырыргъа кюреше.

— Да ол отоунда къалкъыб турады,— деген назик тауушну кючден эшитдим.

— Айыб этме, эгечим, тамам амалсыз болуб чакъыртама. Не этерик эсенг да, кьозгъарыкъса. Уят да, мени сакълаб тургъанымы бир ангылат деб тиледим. Бир кесекден:

— Къайсы болдунг? Не керек эди? Мен Фатиматма— деген джукъусурагъан ауазчыкыны эшитдим.

— «Хы... менден тил тутуб, селешмезге ант этген келинчигим шойса... сени бу джола бюсюреусюз селешдиралмасам, эки мыйыгъымы джюлотюрме»,— дейме ичимден кеси кесиме. Энди иш тюзеле тебрегенди... Сёзню неден башлайма... Ауазымы андан да бек тюрлендириб:

— Фатимачыкъ! Не этесе, тынчмыса? Кеслерн да эшитмесинле, ёзге Азнаурлагъа келин болуб, къубуллубу тураса?— деб сейирсингенча сордум. Джууабын дженгил эштдирмеди. Сора бир кесекден асыры джунчугъандан, ырахын чыкъгъан ауаз бла:

— Да джокъду хатабыз... Турабыз...— деди.

— Къачан келгенсе былагъа?

— Да бир эки ай бола болур.

— Къайын атанг Азнаур аурумай, тынч-эсен болур, аллах айтса?

— Турады. Алай а тюнене ишини юсю бла Москвагъа кетгенди. Юйде джокъду.

— Фатимачыкъ, къайсы къонакъ юйде болгъанын, телефонун билдирмегенмиди? Айтсанг, эски шохум бла бир безир эдим, — дедим, кюллюгюю тыялмай.

— Тоба алкъын селешмегенди. Биз да умут этиб, сакълаб турабыз. Селешиб, хапарымы билдирирме деген эди. Ишинден бошагъан болмаз...

— Фатимачыкъ, атанг Аслан, ананг Саният а не эте турадыла? Саулукълары къалайды? Сени Азнаурлагъа ашырыб, ызынгдан къарабмы къалдыла?

— Сау болугъуз. Джокъду аланы да хаталары.

— Сени келиб керемидиле?

— Тоба, бир кере чакъырылыб келген эдиле. Бу арт айда уа келмегендиле, — деди Фатима мыдахыракъ ауаз бла. Безирим келиб:

— Къатынгда къайыналарынгдан киши болмаз? — деб шыбырдагъанча акъырын сордум.

— Огъай, ала джукълайдыла, кесимме.

— Да сора, Фатимачыкъ, меннге тюзюн айтмай боллукъ тюлсе. Сен былагъа келин болгъанлы, айтыунгдан эки ай озду. Андан бери бир джукъ сезгенинге душман дау табын...Шо бир айт да къойчу, къалай адамлагъа тюбегенсе? Къайын ананг, къайын къызларынг инджитемидиле? Джашырма.

— Огъай, тоба... Джокъду хатам... Алкъын мени

джукъ бла да къыйнамайдыла. Былай турлукъ эселе, гюнахларын алмам...

— Къайын атангы таныйма, Азнаургъа айта турама. Ол а къалайды? Хыныды деб таныймыса?

— Тоба, асыры хапарым джокъду, — деди.

— Сора нек?

— Да кёбюсюне иште болады, элlege, узакъ шахарлагъа джюрюйдю. Келген кёзююнде да селешмесенг... къайдан билгин...

— «Селешмеген» деген неди? Сени бла селешмеймиди сора? Тохта, мен ол Азнаургъа бир тюбейим! Мен аны керегин берирме... — дедим, темирчилеген ауаз бла.

— Огъай, аны юсюнде не айтсанг да, меннге айттырыкъса... Менме селешмеген.

— Тохта, тохта... Фатима, сора нек селешмегенлигинди? Нее? Ол деген не хапарды?

— Да, къайдам, къайын атасына, анасына келин алай дженгил селешиб къояргъа болмайды, дейдидиле.

— Сора нек болмайды? — деб, къоймаздан «нечиксе» — дей, кёл кенгдириб сордум.

— Да, уятысызгъа, бетсизге санарыкъдыла.

— Аны сеннге ким айтханды? — дедим хыңыракъ.

— Мен кесим хоншулада келинлени хапарларын эшнте турама. Атам, анам да; «Эрлай селешиб къоюб, бет джоярса», — деб джюз аманат этгендиле дедим да?

— Фатима, энди сен тартынырча къатынгда къайыналарынгдан да киши джокъ эсе, тюзюн бир айтчы, сен селешмей тургъандан Азнаургъа, сеннге да файда барды деб таныймыса?

— Да файда уа анга, меннге да джокъду. Аны кесим да кере турама. Селеширге да бек сюе эдим... Алай а айхай... Селешаллыкъ тюлме.

— Селеширксе!

— Энди сен эталмазлыкъ затым бла къысма мени. Бир джаз алалагъа дери чыдаргъа кюреширимме.

— Огъай, Фатима, селеширксе, пйнан сен, ма былай билмей тургъанлайынга селешиб къоярыкъса. Бу джол мен айтхан боллукъду, — деб иги таукел айтдым.

Дженгил джууаб кьайтармады. Мен а кюлюрюмю ты-
ялмай дыгаласдама.

— Мени да атам, апамы да былай арну таныгъан
сен, ким эсенг да, мени кьарнашым болургъа керексе.
Айыб этме, ауазыгы не кюрешиб да кишиге ушата-
майма, кимсе сен? — деб, сейирсениб келю бла соргъа-
нын ашгыладым.

— Сора кьалай таныялмайса? Мени джюз кере кьер-
генсе, ауазымы да эшитгенсе! — дейме мен да.

— Да билгенча, кьргенча уа селешесе, алай а са-
гъыш этиб, чыртда кишиге ушатамайма, мени был-
лай бир термилтме да шо, бир айт. Атам Москвадан
кьайтыб: «Ким эди селешген?» деб сорса, мен анга не
джууаб берликме, эшитемсе, бир айт? — деб кыс-
ды.

Андан кьб кьыйнамайым, излегеним табдым, фече
арасында джукъусун белгеним да озубду деб, кесими
ауазым бла былай айтдым:

— Атанг Москвадан кьайтыб алай сорса, бир ар-
тынга, аллынга кьарамай: «Азнаур бла, кесими кьай-
ын атам бла селенидим», — дерсе.

— Оу, мен джарлы! — деб илгенигенча, телефонну
атхан таушун эшитдим...

Келинчигим мени бла дженгилде селешиб кьоймаз-
гъа ант этиб тургъанлай, ма, тил алай бла ачдыргъан-
ма, — деб Азнаур мени кюлдюрдю.

— Азнаур, сен Москвадан кьайтыб келиб, тюбешге-
нингде, келининг дагыда джалындырмай селешдим? —
деб сордум.

Алан, билемсе, былай мени кьараб кьргенлей, джун-
чуду, не этерге билмей, дыгаласха кирди, бетн кы-
зарды, сора таукел этиб, келиб кьучакълады. Кьзле-
ринде джыламукъларын эслеб, башын сыладым. Да-
гыда селешмесге мурат этди. Алай а аны не терслиги
барды. Аны алай юретгеилге айтыркъса, не айт-
саг да... Сора мен: «Келинчик, джаным, сау кечени ке-
че узуну мени бла ушакъны басыб туруб, энди джа-
нгыдан тилни тутаркъса! — дегенлейме:

— Папа, кеч мени... Ол кече джукъламай чыкьгъан-
ма тагнга, — деди, джыламсыраб.

— Эртде этринги кеч этгенсе, келинчик. Бир сагъыш
этчи, мени кибиб кьартла юйде келинчиклерин селеш-
дирир ючюн салыб, уллу Москвагъа джолоучу болур-
гъамы керекдиле! — дедим.

Джазгъы кьууанч кюнлени биринде башха элге кьо-
накъгъа чакьырылдым. Барыб тюшдюм. Элин арасы-
дан ётиб, гитче орамчыкь ба онг джанымма бурулдум.

Адам арасы болгъан, орта бойлу биреу мени эсле-
генлей, тирн атлаб кьатыма джетди. Ышаргъанын тыял-
май:

— Тобасто... Сослан, кьайдан чыкьдынг бери? Джа-
нги ай бла кьрюн! — деб, кьолуму кьаты кысыб са-
ламлашды. Аубекир чакьыргъанын айтханымда:

— Да сора бизге келлик тюлсе. Аубекир а игитда ча-
кьырады тенгин, джууугъун. Кьызчыгъы, бетсизчик,
кьачыб кетгенди да, энди бюгюн нигирде джарашыргъа-
адамла келликдиле деб, сакълаб туралдыла. Арбазында
толу кьазанла кьайнайдыла. Ма, барсанг кьюресе, ала-
ны уллу кюнлериди. Аллах насыбын кьызгъанмасын, ол
джангыз баласы кьайгъысыз, огъурлу джерге тюбеген-
ди, барыбыз да кьууанганбыз. Юйюн биле болурса, ма
бу орамчыкьны арасына джетерге сол джанында акъ
сюртюлген кьанджалбаш юйю эслериксе. Чакьыргъан
эселс, арбазларында сакълаб огъуна тура болурла, — де-
ди. Дагыда неле эсе да айтыргъа ашгарылгъанын та-
ныдым, алай а орамда джаншай турургъа заманым бол-
май кетдим. Кертн да бир арбазда аслам сабийлени эс-
леб, кьараб тургъанлайыма, тенгим Аубекир бир джа-
нымдан чыгъыб:

— Алан, Сослан, хош келдинг! — деб кьолуму кьаты
кысыб, кьезюме кьарагъанында, кефчиги болгъанын бил-
дим.

— Сослан, анасы бергенин текгенлени, былай кьаш-
ларына салыб пйсем кьалай кьересе, нее? — деди.

— Алай дегенинг?

— Джолдан кьайтарыб пйгенинге не боллукъду?

— Нек сора?

— Да сени да аллах сыйласын, мени бир джангыз
кьызым болгъанын биле болурса...

— Сен Селенгуртча этме, алап. Джангыз кьызынг да
джашны отоу юйюне кеси барыб киргенин биле тургъан-
лай, кьаллай чурум излериксе? — деб чам халда айтсам
да кьлюмдеги ол эди.

Аубекир деуча мазаллы эсе да, келбетли, сабыр адам-

ды. Эшта, бююн ол асыры кѳууаннгандан омакъланыр-
гъа кюрешгенлиги болур. Мен да аны билиб, тереннге
кѳрмедим, Билегимден тутханлай юйюне элтди. Кѳзызылы
бла агъы тѳгюлген токъ, суйюмлю тиширыу ышарыб
кѳолуму тутду. Забидагъа ушатыб, «кюнде кюнюгюз да
былай болсун», — деб, алгъыш этгеними ол ушатмагъан-
ча онгсунмай тынгылады.

Джашны махтауу уллуду, юйю да алгъышда айты-
лырчады деб эшитеме. Огъай, былайда не эсе да мен ан-
гыламагъан бир зат барды.

— Сослан, джаным, тынчлыгъым кетиб кюнюмден
чыгъа айланама. Ах, табыб, бюртюкдеп адам этиб, ма-
заллы кѳзызны ѳмюрлюкге биреуню кѳолуна тутдуруб
ийгенден насыбсыз ким болур, — деб терен ахсыннга-
нында, ачыу болду.

— Забида, кѳызчыкъны суйреген затмы этгендиле?

— Огъай, суйрейбиз деб а бир кѳрге эдиле, анала-
рындан джигит туугъандыла да!.. Тоба, аланы тюклерин
былай эрик ашагъан чабырлыкъны тюгюнлей бардырыр
эдим... — деди Забида.

— Хой-хой-хой! Забида сен а ахурдугъурий кѳреме.

— Аны Сослан, эндими билесе?! Сени келнинги
ачууландырыб а ойнамасынла, тоба, алай айтхапыма,
сен айыб этме, былай эки этеклерин башларына кѳаб-
лаб иерме, — деди Забида., кеси кесине орча эте.

— Забида, былайда киши адам джокъду, джюрегин-
ги кѳыйпагъан педи, сымде да бир кѳй муну, — дедим.
Ауузупа сѳз тюшюб кѳалалмай, джунчуяракъ болуб,
амалсыздан былай айтды:

— Кѳыйналмай не этеийм? Ма бюгече ала бир талай
адам перик болурла. Бир малчыкълары, ящик аракълары
боллукъду. Биргелерине тиширыу келсе, анга кѳ-
ре гырджыны, башха ары-бериси да болургъа керекди.
Сора тутуб, башы-тюбю бла кѳзызынги алагъа ѳмюрлюк-
ге сат, ол да азды, кѳонакъланы тѳгереклерине айлан,
айыбсыз ашыр. Кѳайдам, мен былайда кѳууаныр зат
кѳрмейме. Мен да кесерге керекме мал, мен да алыргъа
керекме аракълары. «Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны
артыкълыгъы», деб бурунгула билмейми айтхандыла.

Аубекир бла Забида мени кѳонакъл юйде олтуртдула.
Дагъыда башларында чохлары бла джыллыкълары кел-
ген эки кѳатын табчаннга таяныб не бар, не джокъ деб

ушакълны бере тургъанлай, кѳулакъларын бизге ийдиле.

— Энди ол да алай болсун, сиз негизни да эслеб, кел-
лик кѳонакъланы кѳыйналмай ашырыча болгъанмы-
сыз? — деб, тартына-тартына сордум.

Забида кишиге да джетдирмей джууабын кеси этди:

— Ой, кѳонакъла джомакълыкъл болсунла огъесе!..

Аллай кѳзызны табхан эселе, башларына чыгъырма керек-
ди. Кѳрейик... келиулерине кѳре кетиулерин болур.

— Алай дегенинг, Забида?

— Иги кѳайыным, «кѳолтутгъу бла келген кѳйну бла
кетеди».

— Кѳолтукълсуз келсе уа?

— Бир келсинлечи алай! Тоба, эл бедешлик болуб
кѳайтырла... Мени кѳрмеген сора мени баламы кѳайдан
онгдурлукъду?.. Элде болмагъан адетини этебиз деб а
бир кѳрсюнлечи, керти айта эселе...

Забидада кѳайгъыла аякълашыб-башлашыб джат-
ханларын ангыладым. Кесини кѳлюнде болмагъаннга
ким айтса да ийилталмазлыгъын таныдым. Алай болса
да кѳонакъладан айыб алмаз ючюн, элге хапар болмаз
ючюн джуашыргъа, тѳзерге кереклисин сингдирирге кю-
решдим. «Тѳзген тѳш ашар», деб бурунгула сынаб
айтханларын эслерине салдым. Забида мени сѳзлерими
асыры огъурамай тынгылагъанын кѳре турсам да адеб-
сизлик, джутлукъл, башына кюн чакълырыу, ѳлчелемей
сѳлешну адамгъа сый болмагъанларын ишленмегенлик-
ге санагъанларын тизмей чыдаялмадым. Олтуруб тур-
гъан кѳатынла да Забиданы джанында болгъанларын
таныгъанма. Кече тынчлыкълсыз боллугъуна да ажым-
сызма.

Эшик ачылыб, Амырбий босагъадан тюшгенлей:

— Хош келдинг, Сослан! Келин, бери бир джукъл
келтир. «Кѳуру кѳашыкъл эринги джыртар», — деб
эшитмегенмисе сен!.. Кѳонагъынги да эринлери кѳур-
гъакълсыб тургъанын кѳрмеймисе? — деди.

— Хо, бир да! Сослан сизнича аракълыгъа кесин
салыбмы турады сора?!

— Да былай адетдеча, аллына сал да бир сына,
келни, юйюнг кѳурумагъан!.. Сени ачыкълыгъынги,
чомартлыгъынги халкългъа махтаб, тишлерим тюшген-
диле. Мени да ѳтюрюкчю этме, марджа, — дей, Амыр-
бий да олтурду.

Чибинлей келсе да, Забида Амырбийни сѳзюн джер-
ге тюшюрмедим.

Стаканны кьолуна алгъанлай, кьоркьгъанча, кьа-
тынлагъа кезюню кыйыры бла къарай:

— Алан, Сослан, сен сахарчыса, сен кьуллукъчу-
са, кёбно кёргенсе. Шо, айыб этме, сейирсинниген заты-
мы бир айтайым. Бусагъат дуняда бир элде тууб ёс-
ген, бир школда, бир классда он джылны окъугъан
кыз бла джаш бир-бирине разы болуб, термизиб тю-
бедиле эсе, аталары, аналары да кеслери билиб этген-
лери себепли бир уллу таш чартлатмай эселе, ЗАГС
этерге совет огъай демеи эсе, бир-бирине бойсунмай,
темирчилеген адет къайдан чыкьгъанды? Энди сен ме-
ни тюз ангыла, сюгча уюб тургъанланы бир-бири бла
джарашдыргъа нек керек болду? Сёз ючюн, мени
къарнашым Аубекир бла келишим Забида кызгъа биз-
ден эркиндиле. Не айтсанг да кыз алаыккыды.

Алай а бююн была джарашыргъа келгенлени кес-
лерине джалындыргъа излеб, бир болмагъан чурум
чыгъарыб, аланы мыдах этиб, джарашмай къайтарыб
ийселе, кыз къачыб ызына келликди дебми турасыз?
Неда аны къайындлары кыстаб иерикдиле деб ийнана-
мысыз? — деди сёзге кызыб.

— Мен ийнаналмайма, — деб тёргерсиме къарагъа-
нымда, анга «сора нек?» — деб соругъа излеген кёр-
медим.

— Ол да алай болсун! Бизни юйюбюзге кьонакь-
лаб огъай эсенг, джангы, татлы джууукь болургъа из-
леб, боюнларын узатыб келген эки-юч адамны биз ай-
бысыз ашыраллыкь тюлбюзюмю? — деди Амырбий тиши-
рыулагъа сынаб къарай.

— Сора нек ашырмайбыз. Тоба, алай айтханамы
уллу кёллюге санамагъыз, джюз кьонагъыныгы ашырай-
ым, иш этсем, — деди кызыны апасы Забида. Биз стакан-
ланы башларындан уртлиб, алыбыздан хантны алдыр-
дыкь.

— Да сора, келиним, джаным, джарашыргъа келген-
ле маллары, аракылары бла келирге нек керекдиле?

— Оу, сен а, джаш, кьуджурса!.. Сора биз алагъа
келтиргизми дегенбиз? Айтмагъанбыз алай, сени ий-
нандырмагъан аллахны хакына. Къайдам, адет бол-
гъанды да, эл бары да джюрютеди.

— Забида, тамбла совет бу ишни тыяргъа оноу
этсе, сен разы боллукьмуса?

— Джангы джууукьланы джарашхан адетлеринми
дейсе? Къайдам. А джаш, джууукьлукь джюрютмегиз
деб, ким айтса да, совет къалай айтыр? Адамла бир-

бирин билген, бир-бир хатерин кёрген джууукьла бол-
сала, сора кимни юйюне от тюшерикди?

— Огъай, Забида. Сен да биле тургъанлай айтаса.
Мал бла аракы бла келген адет дейме мен?

— Къайдам, тоба!.. Аны оноуу бизге джетиб кьал-
магъанды. Мени айтырым а ачыкьды. Ол былайгъа
келтирлик кьотур токьлусу бла талай шыша аны джар-
лы этерик болмаз... Этерик эсе уа—аллай юй тюб огъу-
на болсун,— деди Забида, хотасыны юсю бла белли-
гин кьаты кьыса.

Къараб-къарагъынчы кёз байланды, чыракьла джан-
дыла. Ауuzu не десе да, Забида ушхууур, сауут-саба-
къайгъыгъа кирди. Хоншу юйде тартхан джашланы
джарыкь тауушлары, чамлары эшитиледи.

Гетен башлы гитчерек мешина келиб, юйю арбазы-
на да кирмей, кьанга бурууну джанында тохтады.

— Сослан, къарнашым, алларына бир къарагъыз.
Энди къалай этейик, — деб Аубекир къайгъылы болуб
сорду.

— Аубекир, къарайыкь да, джыллары келгенле эсе-
гизге табыча этигиз. Алай а сордунг эсе, мени айты-
рым неди: кьонакьланы разы этерге кюрешигиз. Бо-
лур болгъандан сора сёз, къайгъы излемегиз. Нелери
бла келгендиле деб, чурум чыгъарыргъа излесегиз, не
джашырыу, мен кьобуб кетиб кьаллыкьма,— дедим.

— Хо, аны алай боллугъуна не сёз барды?! Энди
аланы биргелерине уа кимлени олтуртабыз?

— Аубекир, къарайыкь да, джыллары келгенле эсе-
ле, кесибиз олтурайыкь биргелерине. Джаш адамла
эселе уа, майна, аргъы юйде ол джырлагъанла бизни
джашладыла. Кьонакьлагъа нёгерлик эталмай кьал-
лыкь тюлдоле, аны ючюн сен бир да кьоркьма. Алай
а.. билемисе, Забидагъа бираз сакь бол,— дедим. Биз
юйден чыкьгъанлай, кьуш-муш эте, тёртеулен арбазгъа
кирдиле.

Алларында келген сарымыйкьны бети кызарыбды.
Ол неден да алгъып баш бармагъы бла кесини кёкю-
регин кёрдююб:

— Танышайыкь, мени атым Махсютдю, кюеуюгюз-
ню атасыны къарнашыма. Ма бу узун кьатангы Бос-
тапды. Мени бла югге айлашыбды. Ма бу уа—тамада-
быз Токьалды. Къызыгъызыны къайын анасыны къарна-
шыды. Ма бу да бизни кюеуюбюздю, аты Къаншауду,
аллах сыйген бир мубарекди. Къойну ауузундан чёб юз-
меген деб ма мунучалагъа айтхандыла—деди ол бизге

бирер сауҕа узатханча кѳууаныб. Бары да джыллары келген, дуня жарыгыын, таб, бизден да алҕа кѳргенле болҕааптарын таныб, кесибиз олтурган юйге чактырдык. Биз да кесибизни танытдык. Забида буруу джанында мешиначыкдан кѳз алмайды. Мен аны разы этер ючюн эслетмей, буруу кыатына джетиб, мешинаны ичинде джукъ эслемей, шофѳрну ичкери чактырдым. Уялчакъ джаш бетн кызара кѳбду. Эшта, бу Забиданы разы этерик затлары бар эсе, юйге ала кирлик болур дѳб турама, алай а ол да кеси келиб квалды. Забида бизни джукъсуз келгенбизни кѳргенинде, бет кыаны бираз тюрленнгениге ушады. Аубекир аны айыбын бойнуна алганын билгеним себебли, мен асыры кыайгырмадым.

— Эл, джамагыат, рахат болур? — деб Токбал джукъарган чал башыны терин кѳл джаулугу бла сылай, бизге кырады.

— Джашаулу бол, джамагыат сют уюганча рахатды, — деди Амырбий, бизге сѳз джетдирмей.

— Алан, Токбал, сени бу соруунг неге ушайды?.. Кызауат джокъ, баш джокъ, сора джамагыатха не болдукду?..

— Ауузунгу тый, Махсют, сен аусуз кѳнчскчигинг бла авангы этегине чырмалыб джюрюучю заманлада, айыб этме, мен толу полштобланы солуууму алмаганлай, бир кереге агызыб турган джашма, — деди кѳонакъланы тамадалары.

— Да джыгырам, сен да айыб этме, тамадаса, ауузундан кыаным келгенча айтама, алай залым эсенг, бюгон стакан бла джарымны да кваллай бир джалыидырыб уртладынг?.. — деди сазбет Бостан.

Кѳонакѳла джолда бет джойгыуча джолуга келгенлерин танытдыла. Алай а кѳууанчха, игиликге келгенле алай бирчик да этмей.. деген болмаса, аны ючюн кишини кѳлюне джукъ келмедн.

Биз джанындан тамадага алкын киши айырмаганды. Алай а Аубекир кызыны атасы болганы себебли сѳзге кыатышырга асыры излемейди. Атасыны кыарнашы турганлай, ол айыбны мен да бойнума алырга излемедим.

Кысыхасы, Амырбий алагы арткалыкъ этеди. Тишируула аргы юйде кѳлтюртуб сѳлешгенлерин эшитибиз. Бир кѳллерине джетмеген затны чайнаганлары белгиледи, бир-бири ауузларына чабадыла, юлгюге

кимлени эсе да келтиредиле. Джангы джууукъларын кыалай разы этгенлерин айтадыла.

Биз а аланы кѳлквалдыларын, гурушхаларын алагы, кѳонакѳлагы эшитдирмез ючюн абадан сѳлеширге кюрешибиз. Кѳонакъланы бири аны ангылаб кѳоялмай:

— Аланла, бу элни адамларыча былай кѳлтюртуб сѳлеширпк эсе, келинчигибиз кѳулагы беклерибизни кѳууандырлыкды, тейри, — деб кеси айтханга кеси кюлдо.

Кыаншау а, эки кѳолун да бир-бирине уруб, кыара кыатыб квалды. Токбал кѳзю-башы бла билдирирге излегенликге ичгерлери ангыламадыла.

— Болдугуз. Сизге сѳз джетмейди. Кѳонакѳда болганыгызыны билигиз. Мен экинчи стаканымы джарымындан квалганын бюгон ичалмай кѳойганды дебми тураса? Ма былай джорукъсуз болмайкъ деб кесими сакъларга кюрешгенме ансы, джигит, мен ичкени бир джерге джыйсанг, ичинде кыайкъ джюзмесе да сизни кибиб кѳбле джюзерик эдиле, — деб, нелени эсе да эсине тѳшюртуб, терен ахсынды.

— Алан, Токбал, багыалы кѳонагыбыз, шапаларыбыз чабышыб айланадыла, бусагыат столга бир джукъла саллыкъ болурла. Ауузлангынычы элигизден, джеригизден хапар айта туругуз. Сизни элге биз саглаб бир барабыз, — деди Амырбий.

— Да энди биз, ачыкъ айтсакъ, ашыгышыбыз, — деди Кыаншау да.

— Ауузунгу тый, суалик, былайда тамадала бар шойдула да! — деб Махсют, сары мыйыкъларын кѳргюзюрге излегенча сылайды.

— Ашыгышыбыз. Ол а алайды. Алай а бизни кѳобуб кетиб квалгыгыбызны уа сениге ким айтды? Ауузунгу кысы, — деб тамада «эсигизде болсун» дегенча, джарыкъ ичгерлерине хыны кырады. Кѳургыакъ чамла эте, кѳонакѳла бир-бири сѳзон бѳлдюре, кѳлквалды бола да джараша турганлай:

— Багыалы кѳонакъларыбыз, кечигиз, сакълатдыкъ, — дей, шапа столну джасады. Стаканлагы да кѳуйду. Аланы джартыракъ кѳрюб, салкын болганыны да эслейбиз. Шапа билдирмезге кюрешгенликге уа кѳуйганы спирт болганын билебиз.

Кѳонакъланы тамадалары Токбал стаканын алыб ѳрге турду. Барыбыз да кѳбдукъ. Узун алгышы бла энди бу бизни джаныбыздан этерикди деб турганлай:

— Джашла, бу кетди, сиз кьалдыгъыз. Баргъан джерине джарашсын!—деб, стаканны бошатыб стол юсюне салды.

Джыйырыла келиб:

— Бу аллах ургъанны бнягъы мыйыкълары энтда юсюнде кёре эдим. Тамагъыма от салды деб тура эдим,—деб ол кючден солууун алды. Экипчи кере да стаканлагъа кьюолду. Токъал Амырбийге къараб: «энди кёзюу сеникиди,»—деди.

Амырбий онгсунмай кьобханча кёрюндю. Бу да бюгюн шайтан суудан къуруча кёрюнемейди. Алай а кьонакъла нек келгенлерин кеслери алкын билдирмегенлерин себепли, кызыны джанындан аллай сёзю башлагъан ушагъыусузду, таб айыбды. Ол себепден кьалай алгъыш этерге билмейди.

— Кьонакъла, къуру да келнучю болугъуз. «Кьонакъ аллахны кьонагъыды» дейдиле, тартыгъыз,—деб сауутуну ички бошатыргъа джетдириб, столгъа салды. Кьонакъла аны эслеб, «боша» деб кьадалдыла. Амырбийни бирден эки этдиралмадыла.

— Тейри, джашла, джарагъан аракы кёре эдим. Хайт деб джылындырды, — деди тамада. Джарашыуну киши сагъынмайды.

— Да бери дери да джылыныб шой эдинг да? — деб Махсют ышарды. Токъал онгсунмай, къашын-башын тюйдю. Чотну таб кёрмей, шофер джаш акъырын кьобуб келиб:

— Къачан кетерикбиз? — деб, буюгъа-буюгъа, тамадагъа сорду.

— Ол сеннге неге керекди! Бар, олтур орпунга!—деб кыджырады Токъал.

— Тамада, сора былайда хоншу элге джетиб бир къайтайым, эгечим кыйын ауруб турады, эркинлик беригиз! — деди дагъыда.

— Мен бар дегенме да! — деб, тамада хыны къарагъанында, ол чыгыб кетди.

Заман тохтаусуз барады. Кечени арасы болгъанды. Къурманлыкъны сахан табакъ бла тютюнлете келтириб, шапа столгъа салды. Биз, юню джанына айтама, юсюбюзде ишибиз болгъаын эсгериб, кесибизни сакъларгъа дыгалас этебиз. Кьонакъла уа кыызгъанлары себепли, нени ичкенлерин да билалмагъандыла. Ала бир-бири сёзюу ангыламай тебрегенлери таны-

лыб, айыб алмаз ючюн кызыны атасы, юню иеси Аубекир, сарымыйкыны эшикге чакъырыб, энчлеб былай сорду:

— Айыб этмегиз, «келгинчи кьонакъ уялыр, келсе, кьонакъбай уялыр» деб сёз барды—дегенлей, Махсют аузуна чабыб:

— Сора бизни уялгъаныбызны сизге ким айтды? — деди.

— Ашыкъма, багъалы кьонакъ, энди сиз бизге тансыкъ болуб келмегенсиз. Джылы келген талай адам бизге бош, кёз ача келмеслигинизни биз да ангылайбыз. Сизни бир джумушугъуз болур...

— Алан, кьойчу соруу алгъанны!.. Менмени кьонакъ, огъесе сенмисе? Соргъанны кьой да кьонакъбай эсенг, кьонакъларынга къара. Аланы нек келгенлери уа, айыб этме алай айтханыма, сени ишинг тюлдю! — деди. Джууабы бла Аубекирнин артына аудурду. Джарлы Аубекир соргъанына сокъранды. Айыблы болгъанча, эрнин къабды. Не этерик эдик, экибиз да! къымсыз болуб юйге кирдик.

Кечени ауурлугъу иги огъуна кетгенди. Шофер къайтды. Кечикенине кечмеклик тиледи.

— Олтур ары, дауурну кьой да. Терсинге айлангын сен! Мен сеннге бар да орпунга олтур деген эдим, сен зауаллы уа эгечинги сылтау этиб, къайры эсе да думп болуб кетгенсе. Насыблыны баласы болсанг, энди сёз ангыларча уа болгъан эдинг... Тамада дагъыда неле эсе да айтыргъа башлады, алай аузуна сёз тюшмеди. Кьонакъла нек келгенлерин унутхандыла. Кетер акъыллары уа джокъду. Биз, кьонакъбайла, эркини, тиширыу да къайгылы болдукъ. Оноу этилмегенди. Танг а бусагъат атарыкъды. Ички сууча барады. Тюзю, экинчи стаканладан сора спиртни берирге шапа да, биз да кьоркьдукъ.

Шофер андан кёб тёзмей:

— Кетмейбизни, тамада? Анда къайгы эте болурла, — деди.

— Кимди къайгы этерик?

— Да сакълаб тургъанла.

— Кимни сакълайдыла?

— Бизни!—деб, шофер ачыудан кёлтюртдю. Аны ангылаб, тамада:

— Къайры джаханимге барлыкъса? Нек ашыгъаса быллай бир? — деб хыны сорду.

— Сиз негизге кьайгырасыз, мен тамбла танг амай Ставропольга барлыкма, — деди джаш.

— Ким бла?

— Тамадам бла!

— Ой, тамаданглай оу болгьун сен огьесе, джукьга да бармазлыгьынг чакьлы! — деб тамада бизни кюлдюрдю.

Шофер тынгьсыз болду. Керти да иште тамадасы кьаты адамды. Былагьа машинаны кече онеки сагьатха дери бергенди. Джаш не олтуруб, не туруб чыдаялмады. Токьал аны эследи.

— Кете эсегиз, тебрес кьалыгьыз, алай тюл эсе, мен кетдим, — деди шофер.

— Кет джаканымни джети кьатына! Ташай кезюмден! Бизни кьачан кетерибизге энди шо сен да оноу этибми тебрединг!. бурнуугу сюрте билмегенлей. «Кьузгьунну баласы анасын юрете эди», — деб сени кибикле ючюн айтылгьанды, билемнсе, джартыбаш, — деб кьычыргьанында, биз баш энишге кьарадыкь.

— Мен кетейим, сиз юйге не бла барлыкьсыз?

— Ол сени ишинг болубму кьалды? Нее? Кетмей былайда кьалсакь, дауунг бармыды? — деб, тамада аузуна ургьанча этгенинде, джаш эрлай чыгьыб, машинасына кьонуб, кьуш тьубюнден ычынган тауукьча, угулуб кетди.

Танг белги берир заманда Амырбийни юйюнде телефону болгьанын сезиб, ким эсе да чакьыртды. Бир кесекден ол сескекли болуб кьайтды. Мени эшикке чыгьарыб, хапарын айтды.

— Тынгылайма, кьайсыса тангны атаргьа кьоймай, халкьны кьозгьагьан? — деб хьны сордум.

— Аллах ючюн, айыб этме. Мен кьызыгьызыны кьайынларынданма. Сизге джарашыргьа кетген адамларыбыз энтда кьайтмай турадыла. Джыйырма километр джерде была кьайры думп болдула? Машинагьа бир хата болгьан болурму деб, ГАИ-ге соргьанбыз, сахарда милициягьа баргьанбыз, больницада джолда чырмадыб, кьыйынлыкь табханла джатхан белюмге соргьанбыз. Учдула, кюйдюле, табылмайдыла. Шо, тюзюн бир айтыгьыз, сизден ненча сагьатда кетген эдиле? — деб, асыры кьайгылы болгьандан тыгьылыб-тыгьылыб сорду. «Огьай, ала кетмегендиле» дегенимде, ийнанамыса — «Ол деген неди? Тюзюн айт, хоншу-тийре да джукьусуз болуб, не этерге билмей турабыз», — деди.

Энди кеслерине билдирсек, кьонакьла джарыб тур-

гьанлары бла терсине ангыларыкьдыла, олтургьаныбызны онгсунмайдыла дерикдиле. Огьай, тезейик, энди танг да атады. Бизде болгьанларын айтханбыз, — деди Амырбий. Кьонакьла Амырбийни кьайры чакьыргьанларын, ким излегенин да соруб кьорешмедиле. Кьонакьла, эшта, аланы эсгерирден озгьан болурла...

Танг атды. Аубекир этлени джылытдырыб, сохтала кьатыш келтирди. Ашаламай кьалгьан баш джартыны да столгьа салдыла. Биягьы стаканлагьа энтда кьуюлду.

— Аллах ючюн, меннге бир сез беригиз, — деб Кьаншау ёрге кьобду. Столгьа кезюн джетдире — бизни кьойну эти былай семиз тюл шой эди да! Бизникини башы уа мындан уллу эди, — деб, ёзге сез да айталмагьанлай, стаканын кьампайтыб олтурду.

— Бу бизни кьойну этиди, — деди сабыр селеше, Аубекир. Эшик юсюнде ким бла эсе да джаншай тургьан Забиданы кьулагьына чалышыб; «сез башларгьа аллах берди чурум» деб, келюндегичикни силдеди.

— Не кьой хапарны айтасыз? Кьайдады кьоюгьуз? Сиз энди, таб, аракьы да бизникиди дерсиз...

— Аракьы да келтиргенбиз, — деди Кьаншау таукел.

— Кьайдадыла да сора?

— Да, эгечим, аны уа сиз билигиз, бизни ишибиз келтириргеди, сизники — алыргьады, — деди Кьаншау.

— Огьай, тоба, аллай бирни билмезлик телчиккле энди тууарыкьдыла. Келтирген, юйню адамларын чакьырады да: «Быланы сизге ийгендиле, алыгьыз», дейди. Сиз кьара тынгылауну ийиб турсагьыз, биз барыб машинаны ичине тинтиуюлмю этерикбиз? Огьай, туура аллай учулукьгьа джетмегенбиз, иги джаш, — деди.

— Махсют, терсинге айланникь, машинаны артын ачыб, ол затланы табдырмагьанмысыз? — деди Токьал эс джыя келиб.

— Да манга аны кьачан айтханса?

— Сора мен айтмасам, аллай бирни билмеймисе, сен, мазаллы киши, эки мыйыгьынгы буруб турмай...

Махсют тамаданы джанына тиеме деб да кьарамай, терсликни кесини юсюнден атаргьа кьореше:

— Да сен тамадамыса, огьесе оба кьаранчхамыса? Кишини селеширге кьоймай, хар кимни аузунга ашагьанча этиб, тангны атдырыб кьойдунг да! — деди.

— Гьыбыт кьобузча кёб джаншама да, бар, машинада малны да, аракьыны да бери дженгил келтир-

— Оллахпй, тамада, машинагъыз а кетгенди, — деди Амырбий ышарыб.

— Къачан, ол деген неди?..

— Танг аллы бла. Да, кесигиз кет деген эдигиз, унутханмы этгенсиз?..

— Алай деген неди! Мен табхап анамы танымайым, аллай сёз ауузумдан чыкыгъан эсс!.. — деди тамада.

Биз бир-бирибизге къараб ышардыкъ. Эки терезеден да кюн таякъла тийиб, юйюю ичин джарытдыла.

— Бу чырмагъан чотха бир къара, атангы джаны ючюн... Бостан бла Ахлауну не эсе да, эшеклерни ёлген къарачайлыча, ауузларындан сёз чыкымайды... Ала берн нек келген эдиле?.. Ол шофер баштёбенни уа бизге этиб кетгенине не айгасыз... Ай анасыны уа... бетибизни тулукыгъа сугъуб къойгъанларын кёрмисе!.. — деб, Токъал башын булгъайды. Сора терен ахсыныб:

— Биз ызыбызгъа къайта эсек, джашны сизге пербиз. Унутуб алыб кетгенди, къыйналмагъыз, — деди. Забида мангылай тюбю бла къараб туруб:

— Огъай, сау болугъуз. Ол да бир джугъугъузгъа джарар. Уалу аллахпы игилигинден ашарыбыз да бар, малыбыз да бар, аракыбыз да джетерикди, — деб, бетн къуту турлениб, ол юйге чыгыб кетди.

Аны сынаб тургъан тамада аязыб, ёрге къобду.

— Джашла, кетдик, тебрегиз, — деди ол.

— Не бла, къалай? — деген соруула эшитилдиле.

— Не бламы дейсиз? Автобус бла! Халкъ джюрюген автобусах нек ыйлыгъасыз?.. — деди джыйынын бошлагъан, шайтан суугъа хорлатыб, тамадалыгыш унутхан зауаллы Токъал. Къонакъла, туйюлген текелеча, муал болуб эшик аллына чыкыдыла. Амырбий биргелеринеди.

— Джашла, айыб этмегиз, ёзге джумушугъузну энтда билдирмедигиз, не айтыб барлыкъсыз, аны биз да билрге сюе эдик? — деб тамаданы кёзюне битди. Ол да баш энишге къараб:

— Джумушубузну тындырдыкъ демесек, бизни элден кёчюрлюкдюле, — деди къайгылыракъ.

Насыбха, автобус джетиб тохтады. Къонакъла минс тургъан заманда мени башыма келмеген сагъыш къалмады. Джашау да мутхуз, адамла да къарангы болгъан заманда къыз, джаш бир-бирин джаратсала, сёз тауусхан, белги берген адет бар эди. Аны бла иш тына эди. Энди уа аны арты ичкиге кетгенди. Эм баш ишге джа-

нгы юйдегичи таб къурау сапалмайды. Элледе, сахарлада да ма быллай неча кечс кете болур... Къаллай бир аракы ичле болур... Хайырлары уа неди? Учзулукъ! Джангы юйдегиге быллай тюбешюле не бла болуша болурла?! Къыз бла джашны ишлери эртде тыныб тургъанлай да хоншу-тийрени къозгъаб, джарашыргъа машшала бла адамла ийюю, мал, ичерик элтиу, адет болуб бошагъанын кёре тургъанлай: «Бу неге керекди», — деб ким сорады?.. Эки джаны бир-бири бла джау эселе, аланы джарашдырыргъа тыйышылды, алай а — къалай?!

Бу соруугъа сагъышлана, мен да мычымай элиме кетдим.

Экинчи кюн, къонакълыкъдан къайтыб бара, джаны хапар чыкыгъанын эшитдим: автобус адамаланы тюшюрюрге тохтагъанында, къонакъланы бири Къаншау кефи джешиб, башха элде тюшюб къалгъанды. Адамлары излеб, аны юйюне кючден джыйгъандыла.

НАЛЬЧИК ШАХАРДА

Тюбешген, танышхан джерде малкъарлыла, къабартылыла Минги Тауну сагъышыргъа ёчдюле. Огъай, аны бла махташыргъа излейдиле дегенлигим, тюлдю, не ючюн дессенг, ёхтем тауну бир джаны бизни джерибиздеди. Аны юсюнден махтанганла бир-бирин дженгалмайдыла.

Алай а джерни теренинден къайнаб чыкыгъан дарман сууларын тизиб тебреселе, алагъа келиб, джай огъай эсенг, къыш да джел аурууларын, чанчыларын, таб, джюреклерин бакъдыргъанланы санасала, биз алагъа артмакълыкъ эталмай, сейирсиниб къалабыз. Сукъланабыз. Ала да, сау къалдыкъла, «Зарланмагъыз ансы, сукъланганыгъыз ючюн биз асыры джарсымайбыз» — дейдиле. Бизни кёзюбюз къарагъан, кёз ачдырыб эрикенибизни кетерген затлары дагыда аз тюлдюле. Бюгюн айтырыкъ хапарыбыз аны юсюнденди.

Августну арасыды. Солугъан кюнлени биринде, тюбер ишим болуб, тенгеме бара айланама. Тенгим а Нальчик шахарда джашайды, устаз болуб, сабийлени окъутады. Джай кёзюуде ала школгъа джюрюмегенлерин билгенликге, тенгими юйюнде табарыма ажымсыз тюлме. Алай а адам керти джол къан алса, асыры

ашыкыгъандан не олтуруб, не туруб кечиналмамай къалады. Меннге да ол ауруу тийиб, джолгъа чыгыб, энди мешина сакълайма. Эки кёзюмю сагъатымдан алалмай къарайма.

— Къайры ашхы джолгъаса, алан? — деб шагърейлерими бири мешинасындан тюшюб, къолуму тутду. Халарымы и дйтдым.

— Мин сора. Мен да ары атланганма. Джол узуну ушакъны бере барырбыз, — деб ачык болду. «Эл-элде бирер ёгюзюнг болгъандан эсе, бирер тенгинг болсун» деб бурунгула сынамай айтмагъандыла.

Чууакъ кюн мяллага сыйдам джолну къараб-къарагъынчы къоратдыкъ. Нальчик шам сахарланы бириди. Анда джашагъанла къонакъ суйген огъурлу адамладыла.

Орамларында узакъ джерледен солургъа келген эркишилени, тиширыуланы ашыкъмай, чайкыалыб джюрюгенлеринден, кийимлеринден сормай танырыкъса. Джай чиллени мыйыны къайнатхан иссилги адамланы сыра, гара сатхан тюкеничклени, бёккелсени тегереклерине басындыргъанды. Тенгини излей, арбазына джууукълашыб, аллыбызгъа тюртюлген хоншу кыатынга сордукъ.

— Аяла хакъына, ма бусагъатчыкъда къалайгъа эсе да жанлады, таланган, таулу болурсуз, таныялмай сорама, шашхан этгенге сунамагъыз. «Бу бысдырбаш не биледи», дей болурсуз, а джаш? — деди бир кесек джунчуяракъ болуб.

Не этериксе, мадарсыз болсанг, суйлюбмю сакъларса... Сагъат кетди. Экинчи сагъат да джетеди.

— Алан, джюр, халкъ кёз ачхан джерге бир барайыкъ, насыб болуб, тенгинг алайда эсе уа, айтыуундан, джаш адамды. Быллай кюн джашланы такъсанг да юйде тыяллыкъ тюлсе, — деди мешинаны неси.

— Кёз ачхан джер деб, айыб этме, къалайгъа айтаса?

— Ай юйюнге, джолда келе эследик да... Къайдам, «Канатная дорога» дейдиле... бурулган базыкъ темир чыбыклагъа байланыб турган шпидклени кёрдюнг да?

— Кёрдюм.

— Алагъа кёнуб, биришер, экишер адам тауну башында къонакъ юйге чыгыб, кеслерин сыйлатыб тюшедиле дедимми?

— Дединг.

— Да сора не излейсе!.. Кюнтерни кеч эталмагъанла алайда кечинирге кюрешедиле. Узун сёзю кысхасы, джюр! Мени да ишим болуб келгенме ансы, Нальчикде ана къарнашларым болуб, мени сакълаб турмайдыла, — деди биягъы.

Мени тенгим джол кыакъдыра айланган бошбоюнладан тюлдо, алай а джашны гузабасын таныгъанымда, огъай демедим.

Келсенг, аллайгъа кел! Шыбыла кюч бла ишлеген, базыкъ темир чыбыкдан ишленген джол шпидклени тохтаусуз таугъа чыгъарады, ызларына тюшюредиле... Къартла, тиширыула, таб, абаданыракъ сабийле да мшиб чыгъадыла, сора мычымай тюшедиле. Кёбюсю уа джаш адамладыла. Миникде хауа джол бла таугъа чыгыб баргъанла, андан ызларына къайтыб келгенлени да чамлары, кюлкюлер, ачык эшитиледи. Миннучю джерде суу иче, газет окъуй, ашай тургъанланы да кёресе.

Айтыуларындан, аланы кёбюсю минерге таукел эталмагъан, кыызбайгъа дженген адамладыла.

Къатыбызда олтуруб тююн тарта турган къарамыйыкъ, кийиз бёркю, джылы келген таулу юй бийчесин дженгалмай кюрешеди.

Кефи болгъаны себебли, болур, ол ёрлеб, кёз ачыб къайтыргъа разыды. Тиширыу эки аякъны тиредиле:

— Къойчу, киши, ауруунгу алайым, мындан кёб сёлешдирме. Къанынг кызыб турганча кёрюнесе, бар кесинг, — дейди.

— Джаншай турма да, къоб, бир джер-суу кёрюб къайтайыкъ.

— А киши, сени телилигинге къулакъ ийиб тургъанланы кёре болурса, адамланы юсюбюзге джийма.

Экиси да бир-бирин дженгалмай, кюркыган кюркчууларына тюшдюле. Адамланы ышарыб тыпгылагъанларын эслегенлей, кыаты, кыашын-башын туйюб, ауузу от чагъа къобду:

— Терсинге айланлыкъ, миндир энди, неге миндирлик эсенг да! Тохта сен, арта эшитмедим демсе, айтыб кыояйым, ким билсин, бир чырмалган тёрениз болса, мен сени дуппукъ мычхы болуб чайпарма, нек ашыгъаса... — деб, чюгюндюрча кызарыб, аллында тебреди. Эрлай экеуленге ишленген бош шпидик къатларына джетгенлей, кыатын кычырыкъ этиб артына тартды, алай а къарамыйыкъны кючю къолу кёзю

джумуб ачхынчы услу бийчесин зор бла мшидириб, кеси да къатына олтурду. Белни шиндикни сынджыры бла байлады. Мен да эрлай алапы ызларындан баргъан шиндикге къондум. Темир чыбыкъгъа бегинген шиндиклеге тынчлыкъ джокъду. Бир-бири ызындан тизлиб, тохтаусуз ёргеден-ёрге таяныб барадыла. Башында джерге къарайбыз. Асыры мийикден, тюбюнде адамла сабийчиклеча кёрюнедиле. Бетлерин а танырыкъ тюлсе.

Бизни аллыбызда ГДР-ден келген студент къызла мшиб, ёрге-таугъа кетгендиле, къайтыр заманлары джууукълашханды. Алапы таулуну бийчеси эслемгенди.

— Сеннге айтама да, ары эншге бир къарачы. Анангдан туугъанлы ма быллай мийикликде учханмыса?.. Қъаллай бир кюрендим сени алландыралмай...

Нек къалтырайса былай, хомух... Сынджыр бла байлашыбса, къайры кетериксе, къоркъма...

— Хау, алай огъуна болсун. Сора бу тыпчыкъсыз худжу шиндик бир джанына чартлаб кетсе уа не этериксе?

— Къатын, ол заманда уа, ма анда тюбюбюзде ол джылтырай тургъан келге къоркъма да бир кёз джетдирчи, джанчыгъым, барыб, аны тюз арасына батдыкъ да кетдик... Огъай, огъай, къоркъма... Чайпалдыкъ да чыкъдыкъ дегенлигимди, — деб къарамыйыкъ чам этерин келиб, бийчесини тебген джюрегини чапырыргъа, келлон басаргъа кюрешеди. Алай а бийчеси аны накъырдаасы къайгылы тюлдю. Шиндикге къатыб, эси кетиб барады. Ма, тауну башына кетген къызла ызларына эниб келедиле. Алапы кюлкюлери, селешгенлери эшитиле башлады.

Таулу, бийчесини кёзюне битиб, энтда чам эте тебергилей, шиндикле дыгъырдай-жыгъырдай келдиле да, хауада сир къатдыла да къалдыла. Джюрюу тохтады. Ма оюн!

— Оу, мен хариб, не къан джауду бизге?! Юй бла бир ууакъ юйдегини къоюб келгенбиз. Ах, бизден тели болурму!.. О, шайтан къаргъагъан! Омакълана шой эдинг да! Нек мынгайыб къалдың?.. Ауузунг тартырмаган эсе, бир кычыр. Оу, мен джарлы... Тюбюнде ол тюбсюз къара келню кёремпсе? Ах... тохта... башым тегерек айланады.

— О хайуан, аллай бир эс ташлама. Кёл а—къор-

къгъанса да аны бла къара кёрюнеди ансы, эслеп бир кёз джетдирчи, кём кекдю.

— Кет, джаханимге кетерик!.. Не башхасы барды, алай алайсыз да сени ичине джутса...

— Джутмаз... Қъабар къабыны тауусулмагъаннга бир мадар чыгъады.

— Урчугъунг чыкъсын, сени огъесе! Къой, бармайыкъ, деб къаллай бир кюрендим! Бу кыйынылыкъгъа къаллыгъыбызны джюрегим къалай эсе да сезиб тура эди. Тюшлеге ийнанмай шой эдинг да?.. Энди нечиксе? Эртденбла кыйналыб, сеннге тюшюмю айтханымда, хыликке этиб, кюле шой эдинг да!.. Ах... бизни ким къаргъагъан болур!.. Сюймегенлерибизни табасы болуб къалдыкъ да! — деб дженги бла кёзлерин сюртдю.

— Тоба, тоба!.. Быллай бир эс къалай ташладынг?! Бизни джаныбыз сеникича тюлмюдю? Адамла сени телленгенсинги эшите турадыла, кесинги бир эгер, буюрулгъан боллукъду.

— Сей а ненге къайгыраса, аякълапмагъан толу юйдегимден ёмюрлюкге айырылыб барама... Сен тоблукъса, сагъыш эте, ачиймы билесе... Эмен дюккючсе!.. Мен бедншлик болгъаныбызгъа кюсме. Аны къой, асыры эс ташлагъандан, ма ол джаныбызда кекде тагылыб тургъан насыбсыз орус кызычыкъла бир-бири бла селеширге кюрешедиле. Мен абыраб, алапы бир джангыз сёзлерин ангылаялмайма. Қъаллай кыйынылыкъ салдың сен меннге, кыйынылыкъ келлик! Келиб да турады, ангыларгъа башынг джокъду ансы, — деб къол джаудугъун чыгъарыргъа къоркъуб, дженгини кыйыры бла кёзлерин сюртдю.

— Сеннге айтама да, къатын, бир эс джый. Ол къызланы сора сен къайдан ангыларыкъса, ала Германиядан келген немча кызычыкъладыла, кеслерича селешедиле. Этме быллай кемсизле, эсинги бир джый, адамланы кюлдюрме, бизни бедншлик этдинг... — деб къарамыйыкъ бийчесини кёзюне къарай, къолун сыздады.

Келню, чегетлени башы бла кекде тагылыб тургъан сынджыр джол бирден жыгъырдады. Шиндикле кымылдадыла, сора биягъынлай бир-бири ызындан тизлиб, ёрге таяныб тебредиле.

Олтуруб баргъанланы биягъы кюлкюлери, чамлары, бир-бирине кычырыб селешгенлери ачыкъ эшитиледи. Тюбюнде къобуз сокъгъан тауушларын эшите-

биз. Арабин, бу сейир джолоучулукъда была энди джарашырыкъмыдыла экен деб тынгылайма.

— Ий, бир сагъыш эт, къаллай къыйышыкъдан къутулдукъ! Юйге сау-эсен къайта эсек, бир джукъ къанатмай боллукъ тюлсе, а киши. Джаратхан аллах, сени кючюнг уллуду,— деди къатын.

— Сен токну къудретин билемисе? Махтауну анга сал! Энди бираз эс джыйдынг шойду да...,—деб хоншум мыйыкъларын сылай, ышарды.

Сау-эсен тюшдюк. Ол ингирде нѳгериме тюбѳб, бу хапарны айтханымда:

— Къалайса, бизни Нальчик шахарыбыз кѳзюнгю ачдымы! — деб, эки къолун бир-бирине уруб, харх этиб кюлдю...